

**1924 ANAYASASI'NDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN TÜRK
DEMOKRASİ TARİHİNİN GELİŞİMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Eren BACAK

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Doç. Dr. Bilal TUNÇ

2023

Her Hakkı Saklıdır.

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

EREN BACAK

1924 ANAYASASI'NDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN TÜRK DEMOKRASİ
TARİHİNİN GELİŞİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANIN

Doç. Dr. BİLAL TUNÇ

AĞRI-2023

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “1924 Anayasası’ndaki Değişikliklerin Türk Demokrasi Tarihinin Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin erişime açılmasını istiyorum.

18.05.2023

Eren BACAK

TEZ KABUL VE ONAY FORMU

**1924 ANAYASASI'NDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN TÜRK DEMOKRASİ
TARİHİNİN GELİŞİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Doç. Dr. Bilal TUNÇ danışmanlığında, Eren BACAK tarafından hazırlanan bu çalışma, **18.05.2023** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak oybirliği / **oy çokluğu (.../...)** ile kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU

İmza :

Üye : Doç. Dr. Bilal TUNÇ

İmza :

Üye : Doç. Dr. Ceren AVCİL

İmza :

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulu .../.../... tarih ve / nolu kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. İbrahim HAN
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildiriş, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANAYASA İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE 1924 ÖNCESİ TÜRKİYE'DE ANAYASAL GELİŞMELER

1.1. Anayasa Kavramı	5
1.1.1. Anayasa Türleri	8
1.1.1.1. Yazılı Anayasa-Yazılı Olmayan Anayasa	8
1.1.1.2. Yumuşak Anayasa-Katı Anayasa	9
1.1.2. Anayasanın Üstünlüğü İlkesi	10
1.2. 1924 Anayasası Öncesi Türkiye'de Anayasal Gelişmeler	11
1.2.1. Şerr-i Hüccet	11
1.2.1.1. Hazırlayan Sebepler	11
1.2.1.2. Hukuksal Açıdan Getirdikleri	16
1.2.2. Sened-i İttifâk	18
1.2.2.1. Sened-i İttifâk Öncesi Tarihi Gelişmeler	18
1.2.2.2. Hazırlanma Süreci ve Türk Demokrasisine Katkıları	19
1.2.2.3. Anayasal Belge Olarak Değerlendirilmesi	22
1.2.3. Türk Demokrasi Tarihinde Tanzimat Fermanı	25
1.2.3.1. Ferman Öncesi Tarihi Gelişmeler	25
1.2.3.2. Anayasal Gelişmelere Katkısı	27
1.2.3.3. Anayasal Belge Olarak Hukuki Özellikleri	29
1.2.4. Tanzimat Döneminin Bir Anayasal Belgesi Olan Islahat Fermanı	33
1.2.4.1. Ferman Öncesi Tarihi Gelişmeler	34
1.2.4.2. Anayasal Gelişmelere Katkısı	36
1.2.4.3. Anayasal Belge Olarak Hukuki Özellikleri	38
1.2.5. Türkiye'nin İlk Anayasası Olan Kanun-i Esasi	40
1.2.5.1. Anayasa Öncesi Tarihi Gelişmeler	40
1.2.5.2. Hazırlık Sürecindeki Gelişmeler	43
1.2.5.3. Kanun-i Esasi'nin Hükümleri	45

1.2.5.4. Hukuki Açıdan Değerlendirilmesi	50
1.2.5.5. Kanun-ı Esasi’de Yapılan Değişiklikler	53
1.2.5.6. Değişikliklerinin Anayasal Açıdan Değerlendirilmesi	56
1.2.6. 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu	58
1.2.6.1. Anayasa Öncesi Tarihi Gelişmeler	58
1.2.6.2. Genel Hükümler	66
1.2.6.3. Hukuki Niteliğinin Değerlendirilmesi	69
1.2.6.4. 1921 Anayasası’nda Yapılan Değişiklikler	72
1.2.6.4.1. Saltanatın Kaldırılması	72
1.2.6.4.2. Cumhuriyet’in İlanı	74
1.2.6.4.3. Halifeliğin Kaldırılması	76

İKİNCİ BÖLÜM

1924 ANAYASASI’NDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN TÜRK DEMOKRASİ TARİHİNİN GELİŞİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. 1924 Anayasası’nın Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç	78
2.2. 1924 Anayasası’nın Genel Özellikleri	82
2.2.1. Esas Hükümler	84
2.2.2. Yasama	88
2.2.3. Yürütme	94
2.2.4. Yargı	99
2.2.5. Kamu Hakları	102
2.2.6. Türü Maddeler	107
2.2.7. Anayasanın Üstünlüğü İlkesi	109
2.3. Anayasadaki Değişiklikler ve Bu Değişikliklerin Demokrasi Açısından Değerlendirilmesi	110
2.3.1. Laiklikle İlgili Düzenlemeler	113
2.3.1.1. Madde 2’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	119
2.3.1.2. Madde 16’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	124
2.3.1.3. Madde 26’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	126
2.3.1.4. Madde 38’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	130
2.3.1.5. Madde 75’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	132
2.3.2. Yönetim İle İlgili Düzenlemeler	133
2.3.2.1. Madde 2’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	134
2.3.2.1.1. Atatürk’ün Altı İlkesinin Anayasaya Alınmasının Türkiye’nin Demokratikleşmesine Etkisi	136

2.3.2.2. Siyasi Müsteşarlıkların Kurulması ve Kaldırılmasıyla İlgili (Anayasanın 44, 47, 49 ve 50. Maddeleri) Değişikliklerin Değerlendirilmesi	140
2.3.2.3. Madde 48'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	144
2.3.3. Seçim İle İlgili Düzenlemeler	144
2.3.3.1. Madde 10'daki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	146
2.3.3.2. Madde 11'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	154
2.3.4. Yargı İle İlgili Düzenlemeler	156
2.3.4.1. Madde 61'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	157
2.3.5. Ekonomiyle İlgili Düzenlemeler	158
2.3.5.1. Madde 74'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	159
2.3.5.2. Madde 95'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi	161
2.3.6. Dil İle İlgili Düzenlemeler	161
2.3.6.1. 10 Ocak 1945 Tarihli Değişikliğin Değerlendirilmesi	164
2.3.6.2. 24 Aralık 1952 Tarihli Değişikliğin Değerlendirilmesi	165
SONUÇ	168
KAYNAKÇA	174
EKLER	201
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
bkz.	Bakınız
BMM	Büyük Millet Meclisi
c.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
Doç.	Doçent
DP	Demokrat Parti
Dr.	Doktor
E.T.	Erişim Tarihi
Ed.	Editör
İİSBF	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülleri
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının
vd.	Ve Diğerleri

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

1924 Anayasası'ndaki Değişikliklerin Türk Demokrasi Tarihinin Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi

Eren BACAK

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bilal TUNÇ

Türk hukuk tarihinde anayasal süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan ekonomik ve siyasi koşulların bir sonucu olarak başlamıştır. Bu dönemde Şerr-i Hüccet, Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi anayasal belgeler padişahın bir fermanı olarak yayımlanmıştır. Söz konusu anayasal belgeler, Türkiye'nin anayasal gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu belgelerden sonra Osmanlı Devleti, demokratikleşme açısından önemli bir adım atarak Türk hukuk tarihinin ilk anayasası olan 1876 Anayasasını kabul etmiştir. Bu dönemde ilk Osmanlı Meclisi açılmış ve Türkiye'de Meşrutiyet Dönemi başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını engellemek için atılan bu adımlar, I. Dünya Savaşı'nın da kaybedilmesiyle etkisiz kalmış ve galip devletler tarafından İstanbul fiilen işgal edilerek Son Osmanlı Mebussan Meclisi dağıtılmıştır.

Mebussan Meclisi'nin dağıtılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından Ankara'da açılan yeni meclis, bir yandan ülkenin kurtulması için çaba harcarken diğer taraftan da 1921 Teşkilat-ı Esasiye'yi kabul etmiştir. Yeni Türk devletinin ilk anayasası olan 1921 Teşkilât-ı Esâsiye, savaş yıllarında olağanüstü koşullarda hazırlanmış kısa bir anayasadır. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Türkiye'nin demokratikleşmesini ve modernleşmesini sağlamak amacıyla bu anayasada bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu amaçla saltanat ve hilafet kaldırılarak Cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu düzenlemelerle Türkiye'nin demokrasi ve insan hakları gibi temel değerlere dayalı bir yönetim modeli benimsemesi sağlanmış olunuyordu.

Yukarıda bahsedilen değişikliklerden sonra Türkiye Cumhuriyeti, yeni yönetim şekline uygun bir anayasaya ihtiyaç duymuş ve 1924 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu kabul etmiştir. Söz konusu yeni anayasa, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarına uygun olarak tasarlanmış olup ülkenin anayasal gelişim sürecinde önemli bir yere sahip olmuştur.

“1924 Anayasası'ndaki Değişikliklerin Türk Demokrasi Tarihinin Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi” adlı çalışmadaki amaç; saltanatın kaldırılması, hilafetin

kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilanı gibi demokratikleşme alanında yapılan devrimlerden sonra 1924 Anayasası'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratikleşmesine ve laikleşmesine ne gibi katkıları olduğunu ortaya çıkarmaktır. 1924 Anayasası'nın ilk hali ve daha sonraki süreçte anayasada yapılan düzenlemelerle Türkiye'de ne gibi değişiklikler olduğunu, hangi demokratikleşme adımlarını atıldığını ve bunların ülkenin gelişiminde ne gibi etkiler bıraktığının belgelerle ortaya çıkarılması hedeflenmektedir.

Yukarıda yapılan açıklamalar bağlamında, bu çalışmada 1924 Anayasası'nda Türkiye'de demokrasi alanında gelişimini sağlamak amacıyla ne gibi değişiklikler yapıldığı hususu ele alınmıştır. Söz konusu değişikliklerin, Türkiye'nin demokratikleşmesinde ve modernleşmesinde ne gibi katkılar sağladığının ortaya çıkarılması tezin temel problemi ve amacı olmuştur. Anayasadaki söz konusu değişiklikler incelenirken konuyla ilgili kitaplar, makaleler, lisansüstü tezleri, süreli yayınlar ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tutanakları incelenmiştir. Son olarak bu tez nitel bir çalışma olup; araştırmadaki veriler doküman analizi tekniği kullanılarak elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1924 Anayasası, Demokrasi, Laiklik, Modernleşme, Yargı, Yasama, Yürütme.

ABSTRACT

MASTER THESIS

Evaluation of the Amendments in the 1924 Constitution in terms of the Development of the History of Turkish Democracy

Eren BACAK

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Bilal TUNÇ

The constitutional process in the history of Turkish law began as a result of the economic and political conditions experienced during the last periods of the Ottoman Empire. In this period, constitutional documents such as Şerr-i Haccet (religious contract), Senedi Ittifak (alliance agreement) , Tanzimat and Islahat Edicts were published as an edict of the sultan. These constitutional documents have played an important role in Turkey's constitutional development. After these documents, the Ottoman Empire took an important step in terms of democratization and adopted the Constitution of 1876, which is the first constitution in Turkish legal history. During this period, the first Ottoman Parliament was opened and the Constitutional Monarchy Period started in Turkey. These steps, which were taken to prevent the disintegration of the Ottoman Empire, were ineffective with the loss of the First World War, and Istanbul was occupied by the victorious states and the Last Ottoman Parliament was dissolved.

The new parliament, which was opened in Ankara by Mustafa Kemal Pasha and his friends after the dissolution of the Mebusan Assembly, both made efforts for the liberation of the country and adopted the 1921 Constitution. The 1921 Constitution, which is the first constitution of the new Turkish state, is a short constitution prepared under extraordinary conditions during the war years. After the War of Independence was won, some amendments were made to this constitution in order to ensure the democratization and modernization of Turkey. For this purpose, the sultanate and caliphate were abolished and the Republic was proclaimed. With these arrangements, it was ensured that Turkey adopted a management model based on fundamental values such as democracy and human rights.

After the above-mentioned changes, the Republic of Turkey needed a constitution suitable for its new form of government and adopted the 1924 Constitution. The new constitution in question was designed in accordance with the political, social and

economic conditions of Turkey in the early years of the Republic and has played an important place in the constitutional development process of the country.

The aim of the study named "Evaluation of the Amendments in the 1924 Constitution in terms of the Development of the History of Turkish Democracy"; is to reveal the contributions of the 1924 Constitution to the democratization and secularization of the Republic of Turkey after the revolutions in the field of democratization such as the abolition of the sultanate, the abolition of the caliphate and the proclamation of the Republic. It is aimed to reveal with documents what kind of changes took place in Turkey with the first version of the Constitution and the amendments made in the constitution in the following period, which democratization steps were taken and what effects these had on the development of the country.

In the context of the explanations made above, this study deals with what changes were made in the 1924 Constitution in order to ensure the development of democracy in Turkey. The main problem and aim of this thesis is to reveal the contribution of these changes to Turkey's democratization and modernization. While examining the changes in the Constitution, related books, articles, graduate theses, periodicals and the minutes of the Turkish Grand National Assembly were examined. Finally, this thesis is a qualitative study and the data in the research were obtained using document analysis technique.

Keywords: 1924 Constitution, Democracy, Secularism, Modernization, Judiciary, Legislature, Executive.

ÖNSÖZ

“1924 Anayasası’ndaki Değişikliklerin Türk Demokrasi Tarihinin Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi” isimli bu yüksek lisans tezi giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmiş olup; giriş kısmında çalışmaya bütünlük kazandırmak amacıyla devlet, demokrasi, modernleşme, anayasa ve anayasacılık kavramlarıyla Türkiye’de anayasacılık hareketleriyle ilgili temel bilgiler ana hatlarıyla ele alınmıştır. Tezin birinci bölümünde “Anayasa İle İlgili Temel Kavramlar ve 1924 Öncesi Türkiye’de Anayasal Gelişmeler” başlığı ve buna ilişkin konular incelenmiştir. Bu bağlamda anayasa kavramı, anayasanın türleri ve anayasasın üstünlüğü ilkesine değinilmiştir. Aynı şekilde Türkiye’de anayasal bir düzenin kurulmasından önemli adımlar olan Şerr-i Hüccet, Sened-i İttifâk, Tanzimat ve Islahat Fermanlarına değinilerek Türk hukuk tarihinin ilk anayasası olan 1876 Kanun-ı Esasi ele alınmış ve yeni Türk devletinin kurulmasında önemli bir adım olan 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ile daha sonra anayasada gerçekleştirilen değişiklikler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Tezin ikinci bölümde “1924 Anayasası’ndaki Değişikliklerin Türk Demokrasi Tarihinin Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi” başlığı ve buna ilişkin konular ele alınmıştır. Bu bölümde 1924 Anayasası’nın hazırlanmasındaki tarihsel sürecin yanı sıra anayasanın maddeleri bölümler halinde irdelenmiştir. Söz konusu anayasanın ilk hali incelendikten sonra çalışmanın ana konusu olan anayasada yapılan değişiklikler laiklik, yönetim, seçim, yargı, ekonomi ve dil başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde incelenerek bunların Türk demokrasisine ne gibi katkıları olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında, her şeyden önce modern, demokratik ve laik bir cumhuriyet kurarak yolumuzu akıl ve bilimle aydınlatan ulu önder Mustafa Kemal Atatürk’e, çalışmanın her aşamasında yardımlarıyla bana yol gösteren, tezin oluşmasında her türlü bilimsel katkıyı sağlayan kıymetli hocam, arkadaşım ve tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Bilal TUNÇ’a, eğitim ve öğretim hayatım boyunca her zaman yanımda olan annem Ümmügülsüm Bacak, babam Harun Bacak ve kardeşim Ceren Demirel’e ve bu çalışma süresince desteğini, güler yüzünü esirgemeyip beni her zaman motive eden, her türlü fedakârlıkta bulunan, sabrıyla beni yüreklendirip hayatın her alanında yanımda olduğunu hissettiren değerli eşim Serap Bacak’a sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

18.05.2023

Eren BACAK

GİRİŞ

Devlet; insan topluluğu, ülke ve egemen bir otoritenin bir araya gelmesinden oluşan kara, hava, deniz gibi doğal veya yapay sınırlarla çevrili bir alan içerisinde yaşayan vatandaşlar üzerinde otoritesini kullanan bir tüzel kişiliktir. Esasında tüzel bir kişiliği bulunan devlet, yöneticilerin kişiliklerinden farklı bir hukuki güçle donatılmış örgüttür. Devlet, egemenliğin tek sahibi olduğundan kendisine eş ve üstün hiçbir örgütlenmeyi kabul etmez. Bununla birlikte devlet, hukuk kurallarına bağlı olduğundan dolayı egemenliği kendi ulusal alanıyla sınırlıdır¹. Devletin hukuka bağlı kalması için devleti yönetenlerin yasalarla sınırlandırılması gerekmektedir. Söz konusu sınırlamalarla yöneticilerin her istediğini yapılmasının önüne geçilebilmektedir. Bu da, demokratik ve anayasal niteliklere sahip devletlerin sahip olması gereken en önemli hususlardan birisidir.

Anayasal sürece geçmiş modern devletlerin temel örgütlenmesi, çoğunlukla bir anayasaya dayanmakta olup; devlet bünyesinde bulunan kurumların nasıl örgütleneceği ve bunların görevleriyle aralarındaki ilişkilerin nasıl olacağı anayasada belirlenen kurallara bağlıdır. Söz konusu kurallar, aynı zamanda kamu gücünü kullanan kişilere de uygulanır ve ülkenin temel kuralının yani anayasasının içeriğini oluşturur. Esasında anayasa, devletin organlarının görev ve yetkilerini, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini, bunun yanında kamu gücünün neler olduğunu ve söz konusu gücün sınırlarının belirlenmesi gerektiği hususunu belirtmektedir. Böylece anayasa, devletin egemenlik haklarının kullanılmasında en üst sınırı oluşturmakta olup; devleti yönetenlere hukuki sınırlar içinde hareket etme gücü ve yetkisini vermektedir. Ayrıca anayasayla yöneticilerin yasal sınırlar içinde kalması sağlanmaktadır². Bu durum, yukarıda da izah edildiği üzere anayasal niteliklere sahip devletlerin uygulaması gereken temel prensiplerdir.

Anayasa hazırlama çalışmaları kapsamında anayasacılık anlayışının temellerini normlar hiyerarşisi içinde en üstte yer alma ve değiştirilmesi diğer yasalardan daha zor olma düşüncesi oluşturmaktadır. Söz konusu bu anlayışın temel nedeni, devletin iktidarının sınırlandırılarak vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına

¹ İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, LEGAL, İstanbul, 2005, s. 53.

² Ender Ethem Atay, “Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması Ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1-2, (2008), s. 506-507.

alınma isteğidir³. Anayasada belirlenen sınırlarla devletin hangi organlarının hangi yetkiyi ne kadar kullanabileceği belirleneceğinden dolayı vatandaşların temel hak ve özgürlükleri korunmuş olacak ve anayasa normlar hiyerarşisinde en üstte yer aldığından ve değiştirilmesi diğer kanunlara göre daha zor olduğundan; söz konusu haklar, devleti yönetenler tarafından istedikleri şekilde kanunlarla sınırlandırılmayacak ve anayasa her istenildiğinde değiştirilemeyecektir.

Türk demokrasi tarihinde ve siyasal yaşamında anayasa oluşturma çabaları, ıslahat hareketleriyle başlamıştır. Islahat hareketleri sürecinde her ne kadar anayasal nitelikte olan fermanlar yayınlanmış olsa da söz konusu fermanlar bir anayasa değildir. Islahat hareketlerinin devamında Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1876 Kanun-ı Esasi kabul edilmiştir. Söz konusu anayasa, padişahı ülkenin en yetkili ve en yüce kurumu olarak kabul etmiştir⁴. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1876 Kanun-ı Esasi ile meşruti bir yönetime geçilmiş, ancak padişahın yetkileri büyük ölçüde devam etmiştir. Anayasada devletin dininin İslam olarak geçmesi ve yürütmenin başı olan padişahın halifelik görevinin devam etmesi, devletin teokratik yapısının devam ettiğinin göstergesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesinden sonra galip devletler tarafından İstanbul fiilen işgal edilmiş ve Son Osmanlı Mebusan Meclisi dağıtılmıştır. Bu olaylardan sonra Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Ankara'da kurulan meclis, kısa bir anayasa olan 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu kabul etmiştir. Bu anayasanın yürürlüğe girdiği tarihlerde mevcut anayasa olan 1876 Kanun-ı Esasi tarafından padişaha verilen önemli yetkiler 1921 Anayasası ile meclise verilmiştir. Her ne kadar padişaha ait olan yetkiler meclise verilmiş olsa da saltanat ve halifelik meseleleri bir sonuca bağlanmamıştır⁵.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra; saltanat ve hilafet kaldırılarak Cumhuriyet ilan edilmiştir. Söz konusu gelişmelerle Türk demokrasisi için önemli adımlar atılmış ve yeni Türk devletinin nasıl bir yönetim şekline sahip olacağı bir karara bağlanmıştır. Bundan sonra ülkenin yönetim şekline uygun bir anayasaya ihtiyacı doğmuştur. Mecliste yapılan çalışmalar sonucunda 20 Nisan 1924'te "*Teşkilât-ı Esasiye*

³ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2019, s. 18-19.

⁴ Cem Eroğul, *Anatüze Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 185.

⁵ İlhan Arsel, *Anayasa Hukukunun Umumi Esasları Birinci Kitap Demokrasi*, Güven Matbaası, Ankara, 1955, s. 330.

Kanunu” yani 1924 Anayasası kabul edilmiştir⁶. Saltanat ve hilafetin kaldırılması ve Cumhuriyet’in ilanıyla yeni Türk devleti tüm dünyaya geriye doğru gitmeyeceğini, modern dünya içinde yer alacağını göstermiştir.

1924 Anayasası’nın oluşturulmasını sağlayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının temel hedefi, Türkiye’yi gelişmiş ülkeler düzeyine çıkararak ülkenin demokratikleşerek modern bir devlet olmasını sağlamaktır. Bunu gerçekleştirmek için Milli Mücadele Dönemi’nden sonra çok sayıda adım atılmış ve en sonunda yeni bir anayasa hazırlanmıştır, ancak söz konusu anayasada da bazı değişikliklerin yapılması gerekmektedir. Anayasada gerçekleştirilmek istenen değişikliklerden önce bunun altyapısını hazırlamak için bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda Şeriye ve Evkaf Bakanlığı kaldırılmış, medreseler kapatılarak eğitim ve öğretim Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde birleştirilmiş ve şeriye mahkemeleri kapatılmıştır. Bunlardan sonra 1928 ve 1937’de ülkeyi laikleştirmek ve demokratikleştirmek amacıyla 1924 Teşkilât-ı Esâsiye’nin maddelerinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda anayasadan ilk önce laiklikle bağdaşmayacak maddeler çıkartılarak daha sonra laiklik anayasanın bir maddesi haline getirilmiştir⁷.

Yukarıda bahsedilen Türkiye’yi daha demokratik laik bir devlet durumuna getirmek amacıyla 1924 Anayasası’nda 1928 ve 1937 yıllarında yapılan kapsamlı değişikliklerinin yanında; 1934’te, modern kabul edilen birçok devletten önce Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Yapılan bu düzenlemelerle Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşmesi sağlanmış ve ülkenin modern devletler düzeyine çıkarılması için daha da yeni adımlar atılmıştır⁸.

1924 Anayasası’nda yapılan değişikliklerin büyük bir kısmı yukarıda yapılan açıklamalar bağlamında bu çalışmada, Türkiye’nin demokratikleşmesinde önemli bir yere sahip olan bu anayasada yapılan değişikliklerin, hangi süreçlerden geçilerek gerçekleştiği araştırma ve inceleme eserlerden ve süreli yayınlardan elde edilen bilimsel bilgiler çerçevesinde kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, söz konusu çalışmayla 1924 Anayasası’ndaki değişikliklerin Türk demokrasisine ne gibi katkıları olduğu ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Son olarak bu tez

⁶ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 177-179.

⁷ Eroğul, *Anatüze Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, 1997, s. 222.

⁸ Orhan Koloğlu, *Cumhuriyetin İlk On Beş Yılı 1923-1938*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2002, s.330-332.

alışmasıyla anayasa tarihi ve hukuku alanında araştırma yapan bilim insanlarına ciddi bir katkı sunulacağı düşünölmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM: ANAYASA İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE 1924 ÖNCESİ TÜRKİYE’DE ANAYASAL GELİŞMELER

1.1. Anayasa Kavramı

Anayasa kavramı, yasa ve ana kelimelerinin birleşmesinden oluşturularak Türk diline kazandırılmıştır. Bu kavram hukuk sistemi içerisinde pek çok farklı isimle tanımlanmaktadır. Bugüne kadar anayasa yerine “*teşkilat-ı esasiye*”, “*esas teşkilat*”, “*esasiye*”, “*ana tüze*”, “*esas*”, “*esasi*”, “*devlet ana*” (hukuku), “*ana*” (hukuk), terimleri kullanılmıştır. Tarih boyunca bu kadar farklı kelime kullanılması sürpriz değildir. Sosyal bilimlerde bir kavram üzerine sadece bir kelimenin kullanılması ender görülen bir olaydır⁹. Çeşitli terimlerle tarif edilen anayasa kavramı temel yasa anlamına gelmektedir¹⁰.

Anayasa, bulunduğu ülkenin temel yapısını, işleyişini, devletin örgütlerini, kişi temel hak ve özgürlüklerini teminat altına alan diğer kanunlardan üstün hukuk kurallarından oluşmaktadır. Demokrasisi gelişmiş ülkelerin anayasaları, eşitlik, özgürlük ve iktidarın yetkilerinin sınırlandırılması için yüzyıllar süren mücadelelerden sonra ortaya çıkan ideallerin belgeye dönüşmüş halidir. Anayasa, çıkarılacak yasaların uymak zorunda olduğu ilkeleri göstermektedir. Bundan dolayı çıkarılan kanunlar anayasaya aykırı olamaz. Bu nedenler anayasa, yasaların anasıdır¹¹.

Anayasalar, savaş, hükümet darbesi, devrim gibi olağanüstü bir durumda ortaya çıkan aynı zamanda sınırsız güce sahip olan “*asli kurucu iktidar*” tarafından yapılmaktadır. Anayasalar, kendi maddeleri içinde belirtilmiş olan usullerle değiştirilir ve değişikliği yapan organ “*tali kurucu iktidar*” olarak adlandırılır¹². Tali kurucu iktidarlar hukuki; ancak sınırlı güce sahip iktidarlardır ve anayasayla kurulur ve anayasada belirtilen usule göre çalışırlar. Bu nedenle anayasa değişikliği anayasada belirtilen koşullara göre gerçekleştirilir¹³. Anayasalar, olağanüstü koşullarda ortaya çıkan kurucu iktidarlara yapılır ve tali kurucu iktidarla ise anayasada belirtilen koşullar uygulanarak anayasa değişiklikleri yapılır.

⁹ Faruk Y. Turinay, “Bir Kelime Olarak ‘Anayasa’nın Tarihsel Yolculuğu Üzerine Düşünceler” *TBB Dergisi*, sayı: 95, (2011), s. 272-273.

¹⁰ Süheyl Batum, *Anayasa ve İnsan 99 Soruda Çağdaş Bir Anayasa*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2011, s. 21.

¹¹ Uygur Coşgun, “Dünden Bugüne Anayasacılık” *Hukuk Gündemi Dergisi*, sayı: 2, (2015), s. 24.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Süheyl Batum, *Anayasa ve İnsan 99 Soruda Çağdaş Bir Anayasa*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2011, s. 57-190.

¹³ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, Ekin Basın Yayın, Bursa, 2018, s. 159-160.

Anayasaların tali kurucu iktidar tarafından değiştirilmesiyle ilgili belirlenen koşullar mutlak esneklikle mutlak katılık arasında ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Çağdaş demokrasiler, anayasanın diğer kanunlar gibi kolayca değiştirme şekli olan mutlak esneklikle değiştirilme usulünü kullanmamaktadır. Bunun nedenlerinden biri, devletin temel düzenini belirleyen anayasanın günlük bakış açılarıyla sürekli değişiminin önüne geçilerek sosyal ve siyasi istikrarın sağlanması iken diğer nedeninde çoğunluğun iktidarı karşısında azınlıkların temel hak ve özgürlüklerinin korunması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu arada mutlak katılık ise değişen sosyal ihtiyaçların anayasalar tarafından karşılanmasını engelleyebilmektedir. Çağdaş demokrasiler, iki uç nokta arasında kendilerine göre ortalama bir sistem benimsemektedir¹⁴. Anayasaların değiştirilmesinde iki uç nokta olan mutlak katılık ve mutlak esnekliğin kullanılması doğru değildir. En doğrusu ülkelerin anayasalarını değiştirmek için iki uç nokta arasında bir yer belirlemesidir.

Anayasa, devletin organları ve siyasi güçlerin fonksiyonlarını tanımlayan hukuk kurallarının bütünü ve bir devletin kurucu metnidir. Bundan dolayı yürürlükte olan hukuk kurallarının kaynağını kendi içinde barındırır. Aydınlanma Çağı düşünürleri olan John Locke ve Baron de La Brede et de Montesquieu, geleneksel anayasaların yerine; yazılı bir anayasayı gözeten anayasacılık akımını başlatmışlardır¹⁵.

Anayasacılık; devlet gücünün kısıtlanması ve fertlerin temel hak ve özgürlüklerinin devlete karşı korunması maksadıyla yasaların üstünde bulunan, yasalara göre değiştirilmesi daha zor olan ve anayasa olarak adlandırılan sert bir yasa hazırlanmasını isteyen bir akımdır. Bu akımın yaygınlaşmasıyla anayasaların temel konusu, ülkelerin hukuki statüleri, vatandaşların temel hak ve özgürlükleriyle iktidarın sınırlandırılmasıdır. Siyasi serbestlik ortamının oluşturulması için devleti yönetme gücünün kötüye kullanılmasının engellenmesi en önemli şarttır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru devletler bahsedilen konuları diğer yasalardan daha üstün bir yasayla belirleme ihtiyacı hissetmeye başlamışlardır¹⁶. Bu çerçevede anayasaların oluşturulma süreçlerinin anayasacılık akımı sonucu ortaya çıktığı sonucuna varılabilir.

¹⁴ Ergun Özbudun, *Türkiye’de Demokratikleşme Süreci Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 20.

¹⁵ Atay, 2008, s. 514.

¹⁶ Kahan Onur Arslan, “Türk Anayasa Hukuku’nda “Anayasa” Terimi ve “Anayasa Hukuku” Kavramı”, *EÜHFD*, cilt: 15, sayı: 1–2, (2011), s. 62-63.

Anayasacılık fikrinin özü bireyin, temel hak ve özgürlüklerinin devlet karşısında korunmasıdır. Bundan dolayı anayasa, devletin korunması için değil bireyin korunması için yapılmakta olup kişilerin temel hak ve özgürlüklerini değil iktidarın gücünü sınırlamaktadır. Anayasayla temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan düzenlemelerin yapılması anayasacılık fikriyle ters düşmektedir. Aynı şekilde, anayasalarda suç ve cezadan bahsedilmesi de anayasacılık düşüncesiyle örtüşmemektedir. Bu sebepten dolayı anayasal bir suçtan bahsedilemez. Bununla birlikte ceza kanunu tarafından suç olarak belirlenen fiiller anayasayla suç olmaktan çıkarılabilir, bu eylemlerin suç teşkil etmesi yasaklanabilir ve kanuna göre belirlenen ceza anayasayla kaldırılabilir¹⁷. Anayasacılık düşüncesinin özünde güçlü olan devlet karşısında bireyin hak ve özgürlüklerinin korunması fikrinin yer aldığı yorumu yapılabilir.

Rousseau, demokrasi yönetimini insanların harcı olarak görmemiş ancak tanrılardan oluşacak bir ulusta uygulanabileceğini söylemiştir¹⁸. İnsanlığın demokrasi ve hak arama mücadelesinde, bilhassa İkinci Cihan Harbi sonrasında savaş esnasında yaşanmış hak ihlalleri sonucunda devletler, insan haklarına anayasalarında yer vermiştir. Bu çerçevede, insan haklarını ön plana çıkartılarak bireyin korunması amaçlanmıştır. Böylece anayasacılık faaliyetleri kapsamında anayasa yargısı doğmuştur. Anayasa yargısı, insan haklarının korunması ve güçlendirilmesi için geliştirilmiş bir kavramdır. İlgili kavramın ortaya çıkmasıyla halkın iradesiyle seçilenlerin demokrasi sınırları içinde kalmaları sağlanmıştır. Bu sayede birey, iktidara sahip olanlar karşısında demokrasinin gereği olarak korunabilmiştir¹⁹. İnsan haklarının anayasalarda yer almaya başlaması, anayasa yargısının doğmasına neden olmuş ve bu yargı yoluyla devleti yönetmek için seçilenlerin anayasal sınırlar içinde kalması sağlanmıştır.

Yukarıda izah edildiği üzere anayasalar sadece devletin temel yapılarını, nasıl işlediğini ve örgütlenişini göstermemekte olup, ayrıca çıkarılacak yeni kanunların hangi temel ilkelere uyacağını da göstermektedir. Söz konusu temel ilkeler, vatandaşların sahip olduğu temel hak ve özgürlükler için gerçekleştirilen uğraşlar sonucu ortaya çıkmıştır.

¹⁷ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları Ders Kitabı*, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2019, s. 70.

¹⁸ Jean- Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, (Çev. Vedat Günyol), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 64.

¹⁹ Ümit Güveyi, “Anayasa Yargısı ve Demokrasi İlişkisi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 16, sayı: 3, (2012), s. 137-138.

Bundan dolayı anayasada geçen bu ilkeler temel hak ve özgürlüklerle ilgili olup, anayasalar temel hak ve özgürlüklerin korunduğu temel belge niteliğindedir²⁰.

Anayasa hukuku kapsamında anayasada bulunan maddeler çok önemlidir. Bundan dolayı bu maddelerin düzgün yazılmış olması gerekmektedir. Bilindiği üzere anayasalar doğrudan uygulanabilir metinler değildir; metinde geçen kuralların uygulanabilmesi için somut hale getirilmesi ve bunun için de anayasa maddelerinin yorumlanması gerekmektedir. Bundan dolayı anayasalarda bulunan kurallar kadar söz konusu hükümlerin yorumlanması da önemlidir. Anayasal demokrasilerin büyük bir kısmında yorumlama yetkisi mahkemelere aittir. Yorumlama yetkisine sahip olan mahkemelerin yaptığı yorumlar bağlayıcı niteliktedir²¹.

Kanunların anayasaya uygun olup olmadığının yargısal olarak denetimi ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) yapılmıştır. Avrupa'da ise bu denetim şeklinin ilk örneği 1920 Avusturya Anayasa'sında bulunmaktadır. ABD'de denetim yetkisi yerel mahkemelere verilmişken; Avusturya'da bunun yerine özel bir mahkeme kurulmuştur²². Anayasaya uygunluk denetiminde Türkiye farklı bir mahkeme kurarak Avusturya sisteminden etkilenmiştir.

1.1.1. Anayasa Türleri

Anayasalar, ülkelere göre değişiklik gösteren siyasi bir belge görünümündedir. Temel siyasi akımlar dışında ortaya çıkmış pek çok akımdan az ya da çok etkilenmektedir²³. Söz konusu durumdan dolayı anayasalar da ülkelere göre farklılıklar göstermekte olup yazılı veya yazısız; yumuşak veya katı nitelikte olabilmektedir.

1.1.1.1 Yazılı Anayasa-Yazılı Olmayan Anayasa

Yazılı anayasa kâğıt üzerinde yazıyla ifade edilmiş anayasadır. Yazılı anayasa, yetkili bir kurum tarafından, anayasada bulunması istenen hukuk kurallarının belli bir belgede toplanması sonucu ortaya çıkan yazılı metindir²⁴. Genellikle yazılı anayasalar

²⁰ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 8.

²¹ Mehmet Turhan, "Anayasanın Yorumlanmasında Felsefi Yaklaşım: Ronald Dworkin'e Göre Anayasanın Ahlaksal Okunuşu", *Cankaya University Journey of Law*, cilt: 9, sayı: 1, (2012), s. 2-7.

²² Ergun Özbudun, *Anayasacılık ve Demokrasi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 38-41.

²³ Faruk Turinay, "Farklı Siyasi Fikir Akımlarının Anayasa İle İlişkilendirilmesi Üzerine Bir İnceleme", s. 7-8, http://www.umut.org.tr/userfiles/files/Document/document_30.pdf, (E.T. 25.11.2022).

²⁴ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları Ders Kitabı*, 2019, s. 54.

temel norm veya temel kanun olarak adlandırılır ve yüksek bir otoritenin iradesi sonucu oluşur²⁵. İlk yazılı anayasa ABD'nin 1787 tarihli Amerikan Federasyon Anayasası'dır²⁶.

Yazılı olmayan anayasa, devletin temel teşkilatıyla ilgili kuralların yazılı ve resmi bir belgede yer almadığı anayasa türüdür. Söz konusu kurallar ülkede bulunan geleneklerin sözlü biçimde kendinden sonraki nesillere nakledilmesiyle oluşmaktadır. Bu kapsamda İngiliz Anayasası bu anayasa türünün en önemli örneğidir. İngiltere'de yazılı anlamda anayasa olduğu bilinen hükümler bulunsa da söz konusu kuralların büyük bir kısmı yazılı değildir²⁷. Aynı zamanda İngiltere'de kanunlar arasında hiyerarşi bulunmamakta, bütün kanunlar aynı usule göre hazırlanmakta, değiştirilmekte ve hepsi aynı derecede öneme sahip olmaktadır²⁸.

Yazılı olmayan anayasa kuralları, insanların yaşadıkları sosyal yapı içinde kendilerini yönetmek üzere başvurdukları temel ilkelerdir. Anayasalar ve siyasi sistem devamlı değişim geçiren, bulunduğu çevreye uyum sağlamak suretiyle yaşayan birer organizmadır. Ayrıca söz konusu organizmanın değişimini ve gelişimini yazısız anayasalar yansıtmaktadır²⁹.

1.1.1.2. Yumuşak Anayasa-Katı Anayasa

Yumuşak anayasalar, yürürlükte bulunan kanunlarla değiştirilme yönünden herhangi bir farkı bulunmayan aynı organ ve usullerle değiştirilebilen anayasalardır. İngiltere Anayasası gibi yazısız olan ve halk içinde uzun yıllar kesintisiz bir şekilde uygulanan aynı zamanda bağlayıcılığı bulunan uygulamalardan oluşan geleneksel anayasalar yumuşak niteliktedir. 1967 Irak Anayasası gibi yazılı olmasına rağmen değişiklik şekliyle ilgili herhangi bir hüküm bulunmayan veya 1963 Singapur Anayasası gibi kanunlarla aynı şekilde değiştirilebilen anayasalar da yumuşak anayasadır³⁰. Aynı zamanda Türkiye'nin ikinci anayasası olan 1921 Teşkilât-ı Esâsiye de yumuşak anayasalar sınıfında yer almaktadır.

Yazısız anayasalar nitelikleri gereği yumuşak; yazılı anayasalar ise nitelikleri gereği yukarıda örnek verilen istisnalar hariç olmak üzere genellikle katı anayasadır.

²⁵ Kaboğlu, 2005, s. 17.

²⁶ Esat Çam, *Siyaset Bilimi*, Der Yayınları, İstanbul, 1984, s. 140.

²⁷ Faruk Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s. 8.

²⁸ İlhan Arsel, *Anayasa Hukukunun Umumi Esasları Birinci Kitap Demokrasi*, s. 173-174.

²⁹ İlker Gökhan Şen, "Anayasal Teamül Nedir? "Yazısız Anayasa" Kuralları İçin Bir Tanımlama Denemesi", *Yasama Dergisi*, sayı: 24, (2013), s. 38.

³⁰ Gülşah Yalçın Güler, "Anayasa Değişiklikleri, Kurucu İktidarlar Ve Meşruiyet", *Sayıştay Dergisi*, sayı: 66, (2007), s. 39.

İstisnalar dışındaki yazılı olanlarda anayasaların değiştirilme usulleri belirtilmiştir. Belirlenen bu değiştirilme usulü ise normal yasalardan farklı biçimdedir. Anayasalar, anayasa değişikliği için teşkil edilen “*Özel Meclis Usulüyle*”, değişikliğin kabul edilmesi için yeter kabul sayısının parlamentonun üye tam sayısının salt çoğunluğunun sağlanması şartıyla, değişikliğin kabul edilmesi için yeter kabul sayısının parlamentonun üye tam sayısının dörtte üç, beşte üç, üçte iki gibi nitelikli çoğunluğunun kabulüyle, halkoylamasıyla, değiştirilemeyecek maddelerin veya ilkelerin anayasada bulunmasıyla, anayasanın belli bir süre zarfında değiştirilmesinin yasaklanmasıyla, aynı şekilde anayasanın belirli dönemlerde veya durumlarda değiştirilmesinin yasaklanmasıyla, anayasada yapılan değişikliğin kesinleşebilmesi için daha önce kabul edilmiş olan değişikliğin parlamento tarafından tekrar belirli bir süre sonra kabul edilmesi şartı getirilerek, devlet başkanına değişiklik hakkında mutlak veya güçlendirilmiş veto yetkisi verilerek ve federal devlet anayasalarında değişikliğin federe devletler tarafından da onaylanması şartı getirilerek, katı hale getirilebilir³¹.

Oydaşmacı, çoğunluk iktidarının sınırlandırıldığı ve siyasi kararların olabildiğince uzlaşma yoluyla alındığı demokrasilerde, parlamentonun yetkileri katı anayasayla sınırlandırılmakta olup aynı zamanda kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyen mahkemeler de bulunmaktadır³². Anayasaların katı hale getirilmesindeki asıl amaç temel hak ve özgürlüklerin korunmasıdır³³.

1.1.2. Anayasanın Üstünlüğü İlkesi

Hans Kelsen’e göre, hukuk sistemi içinde bulunan anayasa, tüzük, yönetmelik, kanun gibi normlar dağınık halde yer almamakta olup bunlar arasında belli bir altlık-üstlük ilişkisi bulunmaktadır. Hans Kelsen’in ortaya çıkardığı bu ilişkiye normlar hiyerarşisi denir. Bu hiyerarşi içerisinde yer alan alt norm, geçerliliğini kendinden üst basamakta olan normdan almaktadır³⁴.

Devletin hukuk sistemi içinde anayasanın en yüksek hukuk kuralı olarak sayılmasına, anayasanın üstünlüğü ilkesi adı verilmektedir. Normlar hiyerarşisinde anayasanın altında bulunan yasaların, anayasaya uyması gerekmektedir. Anayasanın üstünlüğü ilkesi, sadece katı anayasaların uygulandığı ülkelerde uygulanabilmektedir.

³¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları Ders Kitabı*, 2019, s. 59-62.

³² Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 136-158.

³³ Ahmet Kılınç, “İnsan Haklarının Anayasal Konumu” *AÜEHFD*, cilt: 9, sayı: 1-2, (2005), s. 288-289.

³⁴ Faruk Bilir ve Murat Yanık, *Sorularla Anayasa Hukuku*, Der Yayınları, İstanbul, 2013, s. 7.

Yasaların anayasaya uygun bir şekilde yapılmasında karşılaşılan en büyük sorun, yasamanın anayasaya maddelerine göre hareket etmesinin sağlanmasındadır. Bunun sağlanması için ülkeler siyasal denetim ya da yargısal denetim yolunu seçmektedirler. Siyasal denetim yolunda yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme görevi, ayrı bir siyasi kurum ya da parlamentonun farklı bir kanadına verilmektedir. Sovyetler Birliği döneminde bu yetki, Yüksek Sovyet Meclisine aitti. Yargısal denetimde ise yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi, ülkelere göre değişiklik arz etmektedir. Ülkeler, bu yetkiyi her derece mahkemelere verebildikleri gibi bunun için özel mahkeme de teşkil edebilmektedirler. Yargı denetimi günümüzde daha fazla yapılmakta olup, siyasal denetime oranla daha fazla güven vermektedir³⁵.

1.2. 1924 Anayasası Öncesi Türkiye’de Anayasal Gelişmeler

1924 Anayasası’ndan önce Osmanlı Devletinde anayasal gelişmeler bağlamında bir takım anayasal belgeler ve anayasalar hazırlanmıştır. Her ne kadar Türk siyasal yaşamında ilk anayasa 1876 tarihli Kanun-î Esasi olsa da söz konusu anayasadan önce demokratik hak ve hürriyetlere uygun olabileceği düşünülen birtakım anayasal belge niteliğinde hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar sırasıyla 1807 tarihli Şerr-î Hüccet, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ve 1856 tarihli Islahat Fermanı’dır. Yukarıda izah olunduğu üzere ilk anayasa 1876 tarihli Kanun-î Esasi’dir. Türk demokrasi tarihinde Cumhuriyet’in ilanından önceki son anayasa da 1921 Teşkilât-ı Esâsiye’dir. Bunlarla ilgili olarak aşağıda teferruatlı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

1.2.1. Şerr-î Hüccet

Hüccet Arapça kökenli bir kelimedir. Sözlükte “*delil, senet, burhan*” olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı hukukunda hüccetin iki farklı anlamı bulunmaktadır. İlk anlamı, davanın kanıtlanmasına yarayan kanuni delil olup, ikinci anlamı ise kadı huzurunda dava taraflarından birinin itirafı diğer tarafın da bunun onayını içeren aynı zamanda da bir hükme sahip olmayan hususlarla alakalı düzenlenmiş belgedir³⁶.

1.2.1.1. Hazırlayan Sebepler

Osmanlı Devleti’nin yenileşme hareketlerinin önemli padişahlarından birisi olan III. Selim, 28 Mart 1789’da henüz 28 yaşında iken tahta çıkmıştır. III. Selim tahta

³⁵ A. Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1993, s. 7-8.

³⁶ Mustafa Oğuz ve Ahmed Akgündüz, *İSAM*, cilt: 18, İstanbul, 1998, s. 446.

çıktığında onu birçok sorun beklemekteydi. Bu sorunlardan en büyüğü Avusturya ve Rusya ile devam eden savaşlardı. Bu savaşlar sonunda Osmanlı, başarılı olamamış ve Avusturya ile 1791’de Zıştovi ve Rusya ile de 1792’de Yaş Anlaşmalarını imzalamak zorunda kalmıştır. Mağlubiyetin ana sebebi, Türk ordusunun Avrupa ülkeleri askeri güçlerine oranla geri kalmış olmasıydı. Bu durumu değiştirmek isteyen Sultan III. Selim daha şehzade iken Avrupa’da yapılan yenilikleri takip ederek bununla ilgili kapsamlı bir yenileşme planı hazırlamaya çalışmıştır³⁷. Tahta çıktığında daha önce planlamış olduğu düşüncelerini yavaş yavaş uygulamaya başlayan padişahın kendinden önceki iktidardan farklı olduğu düşünülebilir.

III. Selim tahta çıktığında Fransız Devrimi yeni başlamıştı. Devrimden etkilenen bahsi geçen padişah, orduda reform hareketlerine başlamış ve Fransa’dan çağırdığı askeri uzmanlarla yeni talimgâhlar ve kışlalar kurmuştur. Yapmış olduğu çalışmalar neticesi kurulan orduya “*yeni düzen*” anlamına gelen Nizâm-ı Cedit adını vermiştir³⁸. Nizâm-ı Cedit hareketi, geniş bir perspektifte Osmanlı Devleti’nde bulunan köhneleşmiş sistemin kaldırılıp yerine yenisinin inşa edilmesidir. Yapılacak değişiklikler arasında ulema sınıfının devlet üstünde bulunan nüfuzunun yok edilmesi, batılılaşma ve devlet düzeni için ciddi bir tehlike arz eden Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması yer almaktaydı³⁹.

III. Selim yenilikçi, ileri düşünceli ve devletin içerisine düşmüş olduğu durumu gören bir padişah’tır. Başlatmış olduğu Nizâm-ı Cedit hareketiyle devletin özlem duyduğu modern, disiplinli bir ordu kurmuştur ve bu orduyu oluşturabilmek için batılı anlamda eğitim veren Kara Mühendisliğiyle (Berr-i Hümayûn) topçu okulları açmıştır. Bahsi geçen okullarda ders kitabı olarak kullanılması için önde gelen yabancı eserleri Türkçeye çevirtmiştir. Çevirisi yapılan bu kitaplar sayesinde ilk defa Türk aydınları batı kültürüyle tanışma fırsatı bulmuştur. Yukarıda izah edilmeye çalışılan durum bağlamında; III. Selim, yabancı dil eğitime önem vermiş ve yabancı dil öğrenilmesini teşvik etmiştir⁴⁰.

³⁷ Özgür Erbulut, Alemdar Mustafa Paşa ve Hayatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2009, s. 1.

³⁸ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (Çev. Sedat Cem Karadeli) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 45.

³⁹ Mehmet Alkan, Alemdar Mustafa Paşa’nın Devlet Hayatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2011, s. 2; Mehmet Karagöz, “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri Ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 6, (1995), s. 187.

⁴⁰ Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s. 73-75; Ali Rıza Şimşek, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları Ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2006, s. 107-109.

Osmanlı Devleti, yüzyıllar boyunca Avrupa devletlerinin İstanbul'da temsilci bulundurmasına rağmen; Avrupa başkentlerinde herhangi bir temsilci görevlendirmemiştir. Bu nedenle Batı ülkelerinde meydana gelen değişimden habersiz kalmıştır. III. Selim zamanında Avrupa'nın önemli başkentlerinde elçilikler kurulmuş ve Devlet düzenindeki bozuklukların tespiti ve düzeltilmesi için üst düzey memurlardan ayrıntılı raporlar istenmiştir. Hazırlanan raporların çoğunda devletin uyguladığı kanunların günün ihtiyaçlarını karşılamadığı, geçmişte başarıyla uygulanan kanunların süreç içerisinde bozulmaya uğradığı ve gelişen dünyaya uygun kanunların yapılması gerektiği düşünceleri ön plana çıkmıştır⁴¹. Sultanın yaptığı çalışmanın amacı gerileme sebeplerini ortaya koymak ve buna göre çalışmalar yapmaktır.

III. Selim, Avrupa'ya batı ülkelerindeki mevcut kanunlarını incelemek üzere memurlar görevlendirmiştir. Sultan Selim, bu çalışmalarıyla hukuk alanında reform gerçekleştirmek istemiştir; ancak elinde bu istediğini hayata geçirebilecek gelişmiş bir kadro bulunmadığından dolayı sistemi değiştirmek yerine onarmaya çalışmış, ancak istediği başarıyı elde edememiştir⁴². Sistemi onarma çalışmalarının başarıya ulaşamaması, ülkenin ihtiyacının onarım değil değişim olduğunun bir göstergesidir.

III. Selim, Avrupa Fransız İhtilaliyle uğraşırken, Yaş Anlaşması'nı imzalandıktan sonraki altı yıllık barış sürecinden yararlanarak reformları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Esasında, ihtilalin Avrupa'da sebep olduğu karışıklık, Sultan tarafından iyimser karşılanmıştır. Bu süreçte, Fransa'nın Avusturya ve Rusya ile yaptığı savaşlarda Fransa'yı desteklemiş, fakat tarafsız kalarak gerçekleştirdiği reformlarda bütün ülkelerden yardım almaya çalışmıştır. Bu arada İngiltere, Fransızlara karşı Rusya tarafında yer almış; Rusların Osmanlıya baskı yapmasını engelleyici herhangi bir eylemde bulunmamıştır. Bunun dışında 1797 yılında Avusturya, Fransa ile barış imzalamış ve bu barış sonrasında Osmanlı ile Fransa sınırı oluşmuştur. Sınır komşusu olduktan sonra III. Selim'in Fransa'ya olan tutumu değişmiş, Çariçe Katerina'nın ölümünden sonra Rusya ile olan soğukluk ortadan kalkmıştı. Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi üzerine ise Padişah, İngiltere ve Rusya ile dostluk antlaşması imzalamıştır⁴³.

⁴¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi (1. Kitap)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s. 13.

⁴² Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 1999, s. 266.

⁴³ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt I*, (Çev. Mehmet Harmanlı), E Yayınlar, İstanbul, 2008, s.325-327.

Rusya ile kurulan ittifak sonucu boğazlardan geçen Rus donanmasıyla birleşen Osmanlı donanması Dalmaçya kıyılarından Fransızları atmıştır. Burada Osmanlı'ya bağlı “*Yedi Ada Cumhuriyeti*” kurulmuştur. Kurulan bu cumhuriyet aynı zamanda Rusya'nın da kefilliği altındaydı. Ruslar, bu süreçte irtibat kurduğu Rumlarla Osmanlı'yla ittifak olmalarına rağmen İstanbul Hükümeti aleyhine propaganda yapmışlardır. Bu durum yeni bir tehlikenin çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte İngilizlerin desteği ile Mısır'dan Fransızlar atılmış fakat İngiliz askerleri bu bölgeden ayrılmamış, hatta Mısır'ın iç işlerine karışmaya başlamıştır. İki yıl kadar süren bu sorun İngilizlerin çekilmesiyle son bulmuştur, ancak bu durum İngilizlerin Mısır'a yerleşme düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Fransa'nın Mısır seferinden dolayı Osmanlı ile müttefik olan İngiltere ve Rusya söz konusu durum ortadan kalkınca Osmanlı aleyhine çalışmalar yapmıştır. Bu durum Osmanlı ile Fransa'yı tekrar birbirine yaklaştırmıştır⁴⁴.

Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı geri almak gayretiyle 17 Ağustos 1787 tarihinde Rusya'ya açtığı savaşın yenilgiyle sonuçlanmasının akabinde, 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşmasından sonra ordunun modernize ve disipline edilmesi, aynı zamanda devletin köhneleşen kurumlarının düzeltilmesi için başlatılan Nizâm-ı Cedit hareketi, yeniçeriler ve ulemanın da içinde bulunduğu kesim tarafından 1805 yılından itibaren tepki almaya başlamıştır. Tepkinin ana nedeni, gerçekleştirilen yeniliklerin ulemanın ve yeniçerilerin çıkarlarına aykırı olmasıdır. Bu süreçteki bazı gelişmeler III. Selim'in otoritesine darbe vurmuştur. Bu gelişmelerden bazıları; Nizâm-ı Cedit'in Rumeli'de uygulanma çalışmalarının başarısızlıkla sonuçlanması, hac yollarının Vahhabî isyanlarından dolayı kapanması, Şubat 1807'de İngiliz filosunun İstanbul'u tehdit edecek şekilde başkentin yakınlarına kadar gelmesidir⁴⁵.

12 Nisan 1807 tarihinde ordunun bir bölümü Rusya ile savaşmak üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Bu sayede muhalif olanlar istedikleri fırsatı bulmuştur. Şeyhülislam görevine muhalif Ataullah Efendi gelmiş, aynı zamanda muhalif olan Musa Paşa da sadaret kaymakamı olmuştur. Muhtemel bir Rus tehdidine karşı Karadeniz Boğazı'ndaki kaleler Nizâm-ı Cedit sistemi içine alınmak istenmiştir. Kalelerde bulunan yamakların Nizâm-ı Cedit ordusuna dâhil olması engellenmiştir. Bu durum, bir süre sonra ciddi bir isyana sebep olmuştur. İsyarla ilgili olarak gerekli tedbirin alınmaması ve Nizâm-ı Cedit askerlerinin isyanı bastırması engellenmiştir. Söz konusu isyan, yeni

⁴⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1914) Birinci Cilt*, Der yayınları, İstanbul, 2019, s. 109-111.

⁴⁵ Kemal Beydilli, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyeye”, *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi*, sayı: 4, (2001), s. 36.

katılanlarla birlikte kısa bir süre içerisinde Kabakçı Mustafa önderliğinde İstanbul'a kadar yayılmıştır. Bu arada muhaliflerin desteğini alan isyancılar, padişahın isteklerini yerine getirilmesini istemişlerdir. İsyancıların istekleri üzerine idamları istenen Nizâm-ı Cedit ricalinden önde gelen şahıslardan yakalananlar öldürülmüştür⁴⁶.

Nizâm-ı Cedit'in tamamıyla kaldırılmasına, isteklerin karşılanmasına rağmen isyan sona ermemiştir. İsyân, III. Selim'in tahttan indirilerek IV. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla son bulmuştur. Kabakçı isyanı bittikten sonra isyanın başlamasında ön ayak olan Şeyhülislam, Kaymakam Paşa, Kazaskerler, Kabakçı Mustafa, Münib Efendi ve ocak ileri gelenleriyle toplantı yapılmıştır. Yapılan toplantı neticesinde, kendilerine karşı yapılan isyandan dolayı hesap sorulmaması yönünde Hüccet-i Şer'îye adında senet tanzim edilmiştir. Bu senetle kendileri de devlet işlerine bundan sonra karışmamayı ve verilen emirleri yerine getirmeyi taahhüt etmişlerdir⁴⁷.

Berkes'e göre, Şerr-i Hüccet anlaşılması zor ve çok ağdalı bir Osmanlıca kullanılarak yazılmıştır. Ağdalı Osmanlıcasından arındırıldığında; ilgili belgeye göre isyanın nedeni, devletin ileriye göremeyen önde gelenlerinin Nizâm-ı Cedit adı altında daha önce görülmemiş ve duyulmamış bir karar çıkarması, devletin ileri gelenlerinin kendi çıkarları için İrad-ı Cedit adlarıyla bazı işler yapmaları, kâfirlerin örnek alınması ve Müslüman halkın Hristiyan kurallarıyla yönetilmeye çalışılmasıdır. Bundan dolayı orduda devlete karşı kin başlamıştır. Padişahı kandırıp kendi çıkarları için bu girişimde bulunanlara karşı Yeniçeri Ocağı mensupları, devlet işlerini düzene sokmak için isyan etmiştir. Ocak, eski padişahı kanun ve şeriata uygun bir şekilde tahtan indirip yerine yeni padişahın geçmesini sağlamıştır. Ocak tahta çıkan yeni padişaha biat etmiş ve Devlet eski düzenine tekrar kavuşmuştur. Bu eyleminden dolayı ocağın bir suçu bulunmamaktadır⁴⁸.

Ulema içinde bundan sonrası için dinin gereklerine “*bilinenin uygulanması, istenmeyen önlenmesi*” prensibine aykırı olarak hareket etme eğilimiyle devlet adamlarının kanun ve şeriata aykırı eylemlere girişmeleri engellenerek, ordu beklentilerine uygun bir şekilde hareket etmeleri sağlanmıştır. Şerr-i Hüccete göre ordu mensupları görevlendirildikleri işleri yapacak, devletin işlerine müdahil olmayacaklardır. Bu konu hakkında ordu mensupları söz vermiş; padişah, bakanlar, komutanlar da onlara

⁴⁶ Alkan, 2011, s. 56-60.

⁴⁷ Ayhan Ceylan, “Osmanlı Devleti'nde Anayasal Bir Belge: Hüccet-i Şer'iyye”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (21-22 Aralık 2012), İstanbul, s. 592.

⁴⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 134-135.

ceza verilmeyeceğine dair taahhütte bulunmuştur⁴⁹. Tamamen gerici kesimin çıkarlarının engellenmesinden dolayı çıkan isyan hareketi, kabul edilen Şerr-i Hüccet ile gericilerin başarısıyla sonuçlanmıştır.

III. Selim'in gerçekleştirmeye çalıştığı yenileşme hareketi, az sayıda da olsa aydın bir grubun yetişmesini sağlamıştır. Sultan tarafından Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmadan Nizâm-ı Cedit'i kurmak gibi eski sistemin yanında yeni bir sistem kurma şeklinde gerçekleşen yenilenme hareketlerinin birçoğu ölü doğmuştur. Aynı zamanda bu yenilenme hareketleri, II. Mahmut için deneyim niteliğindedir⁵⁰. Her ne kadar yenilenme girişimi başarısızlıkla sonuçlansa da kendinden sonra gelecek yenilenme hareketlerinin fitili Sultan III. Selim tarafından ateşlenmiştir şeklinde yorumlanabilir.

1.2.1.2. Hukusal Açıdan Getirdikleri

Şerr-i Hüccet kavramının Türkçesi şer'î sözleşmedir. IV. Mustafa tarafından kabul edilen belge, yapılan isyan sonucunda IV. Mustafa'nın padişah oluşu ve Nizâm-ı Cedit'in lağvedilmesi esnasında padişahla kulları arasında oluşacak yeni düzenin nasıl olacağını belirleyen bir sözleşmedir. Hüccet dört maddeden oluşmakta olup, ilk iki maddesinde isyanın ve Nizâm-ı Cedit'in kaldırılma nedenleri düzenlenmiştir. Üçüncü maddede ulemanın davranışlarına yönelik kararlara ilişkin iken; dördüncü maddesi ordu mensuplarının bundan sonra devletin işlerine müdahil olmayacaklarıyla ilgilidir⁵¹.

Şerr-i Hüccet'e göre, padişah kullarına hükümranlığını paylaşacak bazı sözler vermiştir. Üçüncü maddede geçen "*bilinenin uygulanması, istenmeyen önlenmesi*" kavramı padişahın diktası dışında bir iradenin olduğunu göstermektedir. Bu iradenin istemediğinin önlenmesi gerekmektedir. Bu iradenin kim olduğu net olarak belirtilmemişse de; söz konusu iradenin halk olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde üçüncü maddede iradenin taleplerinin yerine getirilmesi ordu mensuplarının gözetimine bırakılmıştır. Bu bakımdan imzalanan sözleşme, Türk demokrasi tarihinde egemenliğin yönetici ile halk arasında paylaşılmasına yönelik ilk adımlardan birisidir⁵². İki nüsha olarak hazırlanan hüccetin nüshalarından biri sarayda diğeri ise Yeniçeri Ocağı'nda

⁴⁹ Emre Gezer, Türkiye'de Anayasa Hazırlama Süreçleri (1923-1982), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2019, s. 15.

⁵⁰ Z. Arzu Behram, 1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C. Anayasasının Karşılaştırılması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Şanlıurfa, 2006, s. 6.

⁵¹ Mustafa Müjdecı, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Cumhuriyet Fikri, Oluşumu Gelişimi (1920-1924), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2008, s. 63.

⁵² Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitapevi, Ankara, 2004, s. 23.

bulunacak şekilde düzenlenmiştir⁵³. Bu bağlamda, padişahın yetkilerinin kısıtlanması yolunda atılan ilk adım olan Şerr-i Hüccet, Türkiye’de demokrasiye geçişin ilk adımı olarak görülmektedir.

Padişah, Şer’î Sözleşme belgesinin baş kısmına şöyle yazmıştır: “*Şerr-i Hüccet’te bulunan koşullar tarafımdan görülmüştür. Padişah olarak hüccetin altını imzalayan Şeyhülislamın, ulemanın, Sadrazam Vekilinin imza ve mühürlerini onaylıyorum. Kullarım maddelerdeki belirtilen şartlara uydukları sürece suçlu sayılmayacaktır*”. Bu kabul devlet “*bilinenin uygulanması, istenmeyen önlenmesi*” ilkesine göre yönetilecek, bu ilkenin uygulanmasının sigortası ordu olacak ve ordu halk isteklerine aykırı ve kanunsuz hareketleri engelleme hakkını haiz bulunacaktı⁵⁴. Burada belgeyi imzalayanların yaptığı kabul işleminin Sultan tarafından da kabul edildiği anlaşılmaktadır. Esasında Padişah belgeyi onaylayarak belirtilen maddelere uyacağını taahhüt etmiştir.

Şerr-i Hüccet, padişahla Yeniçeri Ocağı’nın birbirlerine taahhütlerini içeren sözleşmedir. Adı geçen sözleşmeyi ulemanın ve şeyhülislamın imzalaması, ona hukuki aynı zamanda şer’î boyut kazandırarak etkisini arttırmıştır. Ayrıca bu belge Padişahla yeniçeriler arasında karşılıklı taahhütler içermesi bakımından iktidarın yetkilerini kısıtlamıştır. Bahsi geçen bu sözleşmeyle ulema ve Yeniçeri Ocağı geçmişte yaptıkları görevleri padişaha yazılı olarak kabul ettirerek, bu şekilde devlet yönetimi içinde konumlarını açıklığa kavuşturarak padişahın yetkilerini yazılı bir belgeyle sınırlamıştır⁵⁵.

Her ne kadar padişahın yetkileri sınırlandırılmış olsa da Şerr-i Hüccet’te halka yönelik herhangi bir hak ve özgürlükler konusunda bir düzenleme bulunmamakta, sadece yeniçeri ve ulema sınıfına bazı haklar ve güvenceler sağlanmıştır. Hak ve özgürlüklere çok fazla yer vermemiş olsa da bulunduğu dönem dikkate alındığında bu eksiklikler söz konusu belgenin anayasal bir belge olarak kabulünü engellemez. Bu bağlamda adı geçen sözleşme, Türkiye’nin ilk anayasası olan 1876 Kanun-ı Esasi’nin kabul edilmesine kadar olan süreçte anayasal belgelerin ilki olarak kabul edilmektedir⁵⁶. Yani Türkiye’de anayasal düzene giden yolda ilk adımın Şerr-i Hüccet ile atılmıştır.

⁵³ Erbulut, 2009, s. 22.

⁵⁴ Berkes, 2020, s. 135.

⁵⁵ Ceylan, 2012, s. 594-597.

⁵⁶ Hüseyin Yılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt: 13, sayı: 24, (2008/1), s. 20.

1.2.2. Sened-î İttifâk

III. Selim devletin geri kalmış kurumlarını modernleştirerek batılı devletler gibi güçlü bir yapı kurmak için Nizâm-ı Cedit adı altında batılılaşma hareketlerini başlatmış, ancak başlattığı bu hareketle başarıya ulaşamayarak 29 Mayıs 1807 tarihinde tahttan indirilmiştir. III. Selim'den sonra tahta çıkarılan IV. Mustafa'ya imzalatılan Şerr-î Hüccet ile Nizâm-ı Cedit kurumları kapatılarak modernleşme hareketine son verilmiştir. Modernleşme hareketinin başarısızlığa uğraması, geleneksel yapısında bozukluk bulunan bu sistemde, sistemin içinde yapılacak değişikliklerle başarıya ulaşamayacağını ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar Şerr-î Hüccet ile modernleşmenin önü kesilmiş olsa da yenilik yanlılarının yeniden harekete geçmesi engellenememiştir⁵⁷. III. Selim'in başlattığı yenilik hareketleri yapılan isyanla sekteye uğramış olsa da; bundan sonraki süreçte yapılan demokrasi alanındaki düzenlemelere engel olamamıştır.

1.2.2.1. Sened-î İttifâk Öncesi Tarihi Gelişmeler

Nizâm-ı Cedit infazlarından kaçan altı yenilik önderlerinin Alemdar Mustafa Paşa'ya sığınması sonucu Alemdar Mustafa Paşa yenilikçi hareketin önderi olmuştur. Bu arada yenilikçiler tekrar III. Selim'i tahta çıkarmak istemişler ve bunu gerçekleştirmek için de İstanbul'a hareket etmişlerdir. Alemdar, III. Selim'in tahttan indirilmesinde rol oynayan gerici düşünce sahibi ulemayı cezalandırmış ve III. Selim'i yeniden tahta geçirmek için harekete geçerek sadrazamlık mührünü ele geçirmiştir. Ancak IV. Mustafa önceden tahta geçtiği için avantajlı durumdaydı. Bu süreçte III. Selim öldürülmüş ve Alemdar Mustafa Paşa IV. Mustafa'yı tahttan indirerek, Şehzade Mahmut'u tahta çıkarmıştır. Hemen akabinde sadrazamlığa geçen Alemdar Mustafa Paşa İstanbul'daki siyaseti düzenleyen kişi durumuna gelmiştir⁵⁸. Bu gelişmelerle gericilerin önü kesilmiş ve devlet yönetiminde yenilik taraftarları aktif duruma gelmiştir.

Türkiye'de bu gelişmeler yaşanırken Avrupa, emretme yetkisi artık halkındır diyen milli egemenlik prensibine, millete ait olan egemenliğin milletin temsilcileri tarafından kullanılacağını belirten temsili hükümet sistemine, milli egemenliği kullanan temsilcilerin yetkilerinin de sınırlandığı insan hakları anlayışına ve karar verme yetkisi ve icra yetkilerini ayıran güçler ayrılığı doktrinine geçmiştir. Avrupa'daki bu düşünce sistemi yavaş olsa da Türkiye'de de etkisini göstermiştir. Bu süreçte tahta yeni çıkan II.

⁵⁷ Gezer, 2019, s. 15.

⁵⁸ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 41.

Mahmut'u zor bir süreç beklemekteydi, zira hükümetin otoritesi taşrada neredeyse bitmişti. Ülkenin bu zor dönemlerinde taşrada ayan adında derebeyleri ortaya çıkmış ve devlet otoritesine uymadan bağımsız birer güç gibi hareket etmişlerdir⁵⁹. Avrupa'da derebeylik sistemi yok olup egemenlik millete geçmeye başlarken; Türkiye'de batının uzaklaştığı derebeylik sistemi benzeri bir durum oluşmaya başlamıştır.

Yönetimi devraldıktan sonra Sadrazam Mustafa Paşa merkezi otoritenin taşrada güçsüz düştüğünü tespit etmiş ve bu durumdan dolayı ayanların taşrada başıboş hareket edebileceklerini aynı zamanda nüfuzlarını arttırabileceklerini anlamıştır. Bu durumda devletin merkezi otoritesini tehlikeye düşüreceğini anladığından söz konusu tehlikenin ortadan kaldırılması için bazı önlemler almaya çalışmıştır. Bu bağlamda Rumeli'deki ayanların keyfi yönetiminin neden olabileceği sorunlara engel olabilmek için birtakım önleyici çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların içerisinde Sened-i İtifâk olarak bilinen ve padişahla ayanlar arasında imzalanan belge en başta gelmektedir⁶⁰.

1.2.2.2. Hazırlanma Süreci ve Türk Demokrasisine Katkıları

Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'da devlet otoritesini tekrar inşa etmesine rağmen taşrada merkezi otoritenin etkisi yoktu ve ayanlar, merkezi otoriteden bağımsız hareket ediyorlardı. Bu süreçte Alemdar Mustafa Paşa merkezi otoriteyi taşrada tekrar hâkim kılmak istiyordu. Bu duruma engel olmak ve ayanların gücünü kırmak isteyen Alemdar Mustafa Paşa Anadolu ve Rumeli'deki güçlü ayanları görüşmek için İstanbul'a çağırmıştır. Bu çağrı üzerine İstanbul'a gelen Ayanlar, kendi askerlerini de yanlarında getirmiş ve İstanbul'da konaklamayarak şehir dışında konaklamayı tercih etmişlerdir⁶¹. Ayanların yanlarında askerleriyle birlikte gelmesi aynı zamanda İstanbul'un içinde konaklamayarak, İstanbul'un dışında kalmaları karşılıklı güvensizlik ortamının olduğunu göstermektedir.

8 Eylül 1808'de ulemanın, ayanların ve devlet adamlarının katılımıyla (Meşveret-i Amme) büyük bir toplantı yapılmıştır. Toplantıyı Alemdar Mustafa Paşa açmış ve yaptığı açılış konuşmasında devletin iyi eğitilmiş askerlere ihtiyacı olduğunu ve ülkede eğitilmiş askerlerin olmamasının devletin varlığı açısından ciddi tehlike oluşabileceğini ifade etmiştir. Bu durumun yaşanmaması için aradaki ayrılıkların son bulması gerektiğini ve

⁵⁹ Yavuz Abadan ve Bahri Savcı, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959, s. 16-17.

⁶⁰ İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 20.

⁶¹ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 162.

birlik olunup herkesin devletin güçlenmesi için var gücüyle çalışması gerektiğini vurgulamıştır. Alemdar Mustafa Paşa'nın yapmış olduğu konuşma herkes tarafından benimsenmiş ve yapılan toplantı sonucu hükümetle ayanlar arasında Sened-î İttifâk adlı belge imzalanmıştır. İmzalanan ilgili belgeyle ayanlar padişaha sadık kalmayı ve padişahın verdiği emir ve talimatlara uymayı, devletin eyaletlerden asker toplamasına karşı gelmemeyi ve bu şekilde hareket etmeyen olursa diğer ayanların onlardan davacı olacaklarını kabul etmiştir⁶².

Sened-î İttifâk'a göre, vergiler devletin belirlediği kanunlar çerçevesinde toplanacak, Sadrazamın vermiş olduğu emirlere kanun ve ittifaka aykırı değilse uyulacak, kanunlara uygun olmayan emirlere hep beraber karşı çıkılacak, devlet adamları gibi ayanlar da ittifaka uyacak, eğer anlaşmaya karşı gelen ayan olursa diğer ayanlar onun hakkından gelecek, İstanbul'da ocaklarda isyan çıkarsa ayanlar talimat beklemeksizin isyanı bastırmaya gelecek ve buna karşı Padişah aşırı vergi almayacak vergiler adil bir şekilde alınacaktır⁶³. Böylece imzalanan Sened-î İttifâk ile iki taraf da bazı taahhütlerde bulunmuş, Padişah daha adil bir yönetim sergileyeceğini ve ayanlar ise adil bir yönetim sergilenirse merkezi otoritenin emirlerine uyacaklarını belirtmiştir.

Esasında II. Mahmut, başta Sened-î İttifâk'ı onaylamak istememiştir. Ayanlardan biri olan Ömer Ağa padişaha; *“Şimdilik onaylayın, onaylamazsanız saltanatınız için iyi olmaz. Daha sonrası için iptal yollarına bakarız”*. şeklinde tavsiyede bulunmuştur. Padişah da bu tavsiye üzerine ilgili belge üzerine tuğrasını basarak, Hatt-ı Hümayun ile onaylamıştır⁶⁴. Böylece Türk demokrasisinin tekâmülü açısından Şerr-î Hüccet'ten sonra Sened-î İttifâk gibi önemli bir anayasal belge imzalanmıştır.

Sened-î İttifâk'ın giriş bölümünde Şerr-î Hüccet'te olduğu gibi gerekçe bulunmakta olup devamında ise yedi şart ve bir adet ek yer almaktadır. Bu belgeyle ayanlar, padişahın hükümlerliğini ve kanun yapıcılığını kabul etmiş ve aynı zamanda yapılan bu kanunların devletin yürütme organı görevini üstlenen sadrazamlık makamı tarafından uygulanacağını ve sadrazama bu konularda uyacaklarını bildirmişlerdir. Bu süreçte ayanlar ise padişahın hukuk dışı vereceği emirlere ve yasalara karşı direnme hakkını kazanmışlardır⁶⁵. Sened-î İttifâk'ın maddelerinin temelinde ayanların devletin

⁶² Uçarol, 2019, s. 127.

⁶³ Alkan, 2011, s. 96-100.

⁶⁴ Gerez, 2019, s. 17; A. Selçuk Özçelik, “Sened-î İttifak”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 24, sayı: 1-4, (1959), s. 6.

⁶⁵ Çavdar, 2004, s. 24.

merkezi otoritesine sadakatli davranması, merkezi otoritenin ayanlara güvence vermesi, bunlara uyulmadığında ayanların yaptırım yetkisi olacağını düzenlemiştir. Bununla birlikte söz konusu belgeyle merkezi otoritenin, ayanların ve az da olsa halkın bazı kazanımları olmuştur⁶⁶.

Sened-î İttifâk'ın imzalanmasıyla herkesin bazı kazanımları olmuştur. Bunlar, merkezi otoritenin, ayanların ve halkın kazanımlarıdır. Merkezi yönetim, kaybettiği otoriteyi yeniden kazanarak ayanların sadrazama itaat etmesini güvence altına almıştır. Bu kazanımlar bağlamında ayanlar kendi toprakları dışındaki topraklara müdahale etmemeyi ve asker ocakları da padişaha itaat edeceklerini kabul etmişlerdir. Bunun dışında ayanlar vergi toplamayla ilgili padişahın emirlerine riayet etmeyi kabul etmekle merkezi otoriteye karşı bazı kazanımlar elde etmişlerdir. Buna göre, Sadrazam keyfi hareketler sergilemeyecek, suç işlememiş ayanlara haksız davranışlarda bulunmayacak, ayanların hükümlanlık hakları babadan oğula geçecek ve büyük ayanların yetki alanlarıyla kendilerine bağlı olan küçük ayanlar üzerindeki hükümlanlıkları tanınacaktır⁶⁷. Böylece Osmanlı Devleti'nde hukuk üstünlüğüne dair bazı adımlar atılmıştır.

Yukarıda ifade edildiği üzere merkezi otorite ve ayanların kazanımı dışında Sened-î İttifâk ile beraber halkın da bazı kazanımları olmuştur. Halkın kazanımları kapsamında reaya zulüm edilmemesi, vergilerde ölçülü davranılması ve halkın korunması gerektiği konuları düzenlenmiştir. Bununla birlikte sadrazamın kanunlara uyması ve suç işlenmesi halinde herhangi bir soruşturma yapılmadan doğrudan ceza verilmemesi gibi genel koruyucu hükümler de bulunmaktadır⁶⁸. Her ne kadar imzalanan bu belgeyle merkezi otoritenin bazı kazanımları olsa da padişah bu kazanımları elde edebilmek için ayanlara birtakım tavizlerde bulunması merkezi otoritenin ne ölçüde zayıfladığını ortaya çıkarmaktadır.

Alemdar Mustafa Paşa, Sened-î İttifâk'ı hayata geçirdikten sonra ayanların merkezi otoriteye bağlanabileceğini düşünmüş ve bu anlamda birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu bağlamda Nizâm-ı Cedit'i yeniden canlandırmak amacıyla, Sekban-ı Cedit adı altında yeni bir ordu kurmuş ve Yeniçeri Ocağı'nı düzenlemek için bazı önlemler almıştır. Aynı zamanda donanmayı güçlendirmeye çalışmıştır. Bu süreçte yenilik

⁶⁶ Tanör, 2020, s. 46.

⁶⁷ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 163.

⁶⁸ Tanör, 2020, s. 47.

hareketleri sonucu çıkarlarının zedelendiğini düşünen yeniçeriler, devleti zayıflatan hareketlerde bulunan gericilerle birlikte çalışmaya başlamışlardır. Bu arada II. Mahmut, Sened-i İttifâk'ın imzalanmasından dolayı Alemdar'dan yana tavır almamıştır. Oluşan bu durum sonucunda Alemdar'a karşı yeniçeriler ayaklanmış ve sadrazamın ölümüne neden olmuşlardır. Alemdar'ın sadrazamlığı sadece dört ay sürmüştür. Aynı zamanda isyancılar IV. Mustafa'yı yeniden tahta çıkarmak istemişler, ancak kendisinin katledilmesinden dolayı padişah değişikliği olmamıştır. Yeniçerilerin isyanı sonucunda daha fazla sorun yaşanmasını istemeyen II. Mahmut Sekban-ı Cedit ordusunu kaldırmıştır⁶⁹.

Sened-i İttifâk, anayasa hukuku açısından önemli bir belgedir, ancak dönemin şartlarından dolayı uygulanamamıştır. Bunun nedenlerinin başında II. Mahmut'un ayanlarla sözleşme imzalanmasından rahatsız olması ve yeniçerilerin yapılan düzenlemeye karşı tavır almasıdır⁷⁰. Yani devrin şartları anayasal gelişim açısından önemli bir durum arz ettiği değerlendirilen Sened-i İttifâk'ın uygulanmasına imkân vermemiştir.

1.2.2.3. Anayasal Belge Olarak Değerlendirilmesi

Kanun-ı Esasi'den öncesine kadar Osmanlı Devleti, mutlak monarşiyle yönetilmiş ve padişah yasama, yürütme ve yargı erklerini elinde bulundurmıştır. Bu güçlerin kullanılmasında padişahı sınırlayan herhangi bir anayasal belge olmamıştır. Devlet yönetiminde sadrazamlık, şeyhülislamlik ve divan gibi kurumlar mevcut olmakla beraber; bunların padişaha danışmanlık yapmanın ötesinde herhangi bir siyasi güçlerinin olduğu söylenemez⁷¹. Zira Osmanlı'da mutlak güç sahibi padişaktır ve padişahın yetkilerini sınırlayan herhangi bir anayasa metni ya da anayasal belge yer almamıştır.

Yukarıda ifade edilen duruma karşılık II. Mahmut, Sened-i İttifâk'ı imzalayarak kendisinden önceki padişahların sahip oldukları mutlak gücü azaltıcı birtakım anayasal düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Yapılan düzenlemeyle hükümdarlık haklarını keyfi olarak kullanma hakkına sahip olmayacak, sahip olduğu hakkı belirlenen sınırlar çerçevesinde kullanılmasını sağlayan yeni bir düzenleme getirmiştir. Bu düzenleme

⁶⁹ Uçarol, 2019, s. 111-112; Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çev. Belkıs Çoraklı Dışbudak), Bilgi Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 120-121.

⁷⁰ Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 29.

⁷¹ M. Fatih Çınar, *Hükümet Sistemlerinin Tarihî Gelişimi Işığında Türkiye için Anayasal Önergeler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İzmir, 2018, s. 6.

anayasa açısından önemli bir durum arz ettiği değerlendirilen Sened-î İttifâk'tır⁷². Yani Şerr-i Hüccet'e kıyasla padişahın yetkileri daha fazla kısıtlanmıştır. Padişah elindeki egemenlik haklarının daha fazlasını paylaşmak zorunda kalmıştır⁷³. Netice olarak Şerr-i Hüccet ile atılan adım Sened-î İttifâk'la bir adım daha ileriye götürülmüş, padişahın yetkileri daha fazla kısıtlanmıştır⁷⁴.

İlgili belgenin hazırlanmasındaki temel güç olan Alemdar Mustafa Paşa, 15 Kasım 1808'de yeniçeriler tarafından çıkartılan olayların sonunda ölmüştür. Bundan dolayı belge tesirini yitirmiştir. Sened-î İttifâk'ın ek maddesinde yeni gelen sadrazamlar ve şeyhülislam tarafından imzalanması kararlaştırılmış, ancak Alemdar Mustafa Paşa'dan sonra gelen sadrazamlar belgeyi imzalamamıştır⁷⁵. Bu arada ilgili belge imzalandıktan sonra şeyhülislam hazırlanan bu ittifakın meşru olduğuna dair fetva vermiştir⁷⁶. Şeyhülislam tarafından fetva verilmesi senedin meşruluğunu arttırma, yeni gelen sadrazam ve şeyhülislamlar tarafından imzalanmasının kararlaştırılması ise devamlılığını sağlama çabası olarak değerlendirilebilir.

Anayasal gelişmeler açısından değerlendirildiğinde Sened-î İttifâk, geçmişte var olan Osmanlı hukuk kurallarına benzememektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde şer'î hukukun temel argümanlarından birisi olan fetva, İslam hukuk kurallarına göre düzenlenmemiştir. Bununla birlikte kanunname gibi örfî hukuk kurallarına da uygun değildir. Kanunlarda ve anayasalarda bulunan hukuki dilden uzaktır. Belgeyi oluşturan kişiler yasa yapmaya ve kural koymaya yetkili değildirler. Bu nedenlerden dolayı Sened-î İttifâk, içerik ve belgeyi hazırlayan kesim yönünden Osmanlı Devleti'nin hukuk kaynaklarına benzememektedir. İmzalanan bu belge, merkezi otoriteyle ayanlar arasında kriz oluşmasını önleme ve uzlaşmayı sağlama arayışı içinde bulunmuş bir anayasal süreçtir. Bu nedenlerden dolayı senedi hukuksal bir çerçeveye oturtacak olursak “sözleşme” ya da “misak”tır⁷⁷.

Misak, padişahın karşısında bulunanlarla (halk temsilcileri, feodal beyler) yaptığı sözleşmedir. İçerik bakımından Sened-î İttifâk, Magna Carta'ya benzemektedir. İkisinde de mutlak irade, yetkilerinin kısıtlanmasını kabul etmiştir. Buna karşın söz konusu belge

⁷² Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, 1975, s. 21.

⁷³ Çavdar, 2004, s. 23-24.

⁷⁴ Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 91.

⁷⁵ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 163.

⁷⁶ Uçarol, 2019, s. 127.

⁷⁷ Tanör, 2020, s. 55.

hazırlanış bakımından ise Magna Carta'ya benzememektedir. Magna Carta'da mutlak irade baronların dayatması sonucunda iktidarının kısıtlanmasını kabul etmesine rağmen, Sened-i İttifâk'ta ise böyle bir durum bulunmamaktadır⁷⁸.

Sened-i İttifâk, Şerr-i Hüccet'e göre, padişahı en üst hükümlerlik makamı olarak görmesi, yasama organıyla yürütme organı arasında ayırım yapması ve eğer hükümet veya padişah adaletsiz bir davranışta bulunursa isyan etme hakkı vermiş olması nedenleriyle daha üstün bir belgedir⁷⁹. Sened-i İttifâk ile yasama organı olan padişah, yürütme organı olan sadrazam ve ayanlar arasında bir denge oluşturulmuştur. Ancak bu dengeyi denetleyecek herhangi bir organ düzenlenmemiştir. Bu eksiklik senedin ciddiyetine gölge düşürmüştür. Senede padişah ve ayanlardan çok bürokratlar önem vermiş, senedi sadece dört ayan imzalamıştır. Buna karşılık yirmi bir bürokratin imzası bulunan bu belge eksiklerine rağmen anayasal düzene geçmek için atılan önemli bir adımdır. Zira bu belge ile padişah yetkilerinin kısıtlanabileceği anlaşılmış ve yürütme organının üstünlüğü vurgulanmıştır⁸⁰.

Sened-i İttifâk'ın anayasa olup olmadığının, iki yönüyle maddi anlamda ve şekli anlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Maddi anlamda; devletin işleyişini, organlarının kuruluşunu ve temel hak ve özgürlüklerin belirlenmesi gerekmektedir. Maddi anlamda, ilgili belgeyle ayanların, kısmen de olsa halkın hakları belirlenmiş aynı zamanda padişah, sadrazam ve ayanlar arasındaki ilişkiler düzenlenmiştir. Bundan dolayı maddi anlamda anayasal niteliktedir. Şekli anlamda; anayasa olabilmesi için diğer kanunlardan üstün olması gerekmektedir. Bu bağlamda Sened-i İttifâk'ın kanunlardan herhangi bir üstünlüğü yoktur. Bundan dolayı şekli anlamda anayasal nitelikte değildir. Bundan dolayı şekli anlamda anayasal nitelikte olmayıp, maddi anlamda anayasal nitelikte bir belgedir⁸¹.

Tanilli, Sened-i İttifâk'ı padişahın yetkilerini kısıtlayan ancak demokrasi için ileri bir adım değil; feodal yönetime doğru gidiş adımı olarak tanımlamıştır⁸². Bu düşüncüyü Soysal da desteklemekte, bu belgeyle padişahın yetkisini kısıtlayan ayanların asıl amaçlarının halk üzerinde kendi otoritelerini arttırarak feodal bir düzen kurmak ve bu düzeni babadan oğula geçer hale getirmek olduğunu söylemekte, Avrupa'nın feodal

⁷⁸ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2000, s. 11.

⁷⁹ Berkes, 2020, s. 141.

⁸⁰ Çavdar, 2004, s. 24.

⁸¹ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 11.

⁸² Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş*, Say Kitap Pazarlama, İstanbul, 1981, s. 80.

yapıdan uzaklaşıp burjuvaziye geçerken Osmanlı'nın tam ters yönde feodal yapıya doğru gittiğini savunmaktadır⁸³.

II. Mahmut, Sened-i İttifâk'ı ortadan kaldırmış olsa da yüzyıllardır devleti mutlak güç olarak yöneten padişah tarafından çift taraflı olarak bazı hususlarda teminat vermesi, demokratikleşme açısından son derece önemlidir⁸⁴. Bu belge, anayasası olan bir devlete geçiş için kritik bir adımdır⁸⁵. Çiçek'e göre, imzalanan bu senetle padişahlıktan hukuk devletine giden yolda önemli bir yol kat edilmiştir. Sened-i İttifâk, Haklar Beyannamesi'nin ortaya çıkışında olduğu gibi, hakları çiğnenen bir toplumun iktidarın keyfi davranışlarının sona ermesi için yapılmış bir hareket olmayıp; daha çok devlet otoritesinin güçlenmesi için yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmış anayasal bir belge niteliğindedir⁸⁶.

1.2.3. Türk Demokrasi Tarihinde Tanzimat Fermanı

"*Tanzimat*" sözcüğü "*tanzim*" kelimesinin çoğulu olup, anlamı nizam ve düzen vermektir. Eski bir terim olan nizam daha önce Lale Devri'nde yeni yönetime göre tertiplenen ordu için kullanılmıştır. Yeni tanzim kavramı ise sadece askeri birliklerle sınırlı değil, daha geniş bir anlamda yeni bir rejim anlamına gelebilecek bir şekilde kullanılmıştır⁸⁷. Türk siyasal yaşamında Tanzimat Dönemi 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkında okunan Gülhane Hatt-ı Hümayun ile başlamış ve I. Meşrutiyetin ilanı olan 1876'ya kadar sürmüştür. Gülhane Hatt-ı Hümayun'u olarak da adlandırılan Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa tarafından devletin ileri gelenleri, elçiler, halk ve dini grup liderlerinin bulunduğu bir topluluğa okunarak ilan edilmiştir⁸⁸.

1.2.3.1. Ferman Öncesi Tarihi Gelişmeler

Tanzimat iç etkenlerden çok dış etkenlerden ortaya çıkmıştır. Tanzimat'ı ortaya çıkaran nedenler dört başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki Mısır Sorunudur. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan savaşta Osmanlı başarısız olmuştur. Mısır meselesini diplomatik yollardan halletmek isteyen

⁸³ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 19.

⁸⁴ Ali Ziyrek, *Osmanlı Türk Anayasalarında Egemenlik Anlayışı (1876-1961)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, İstanbul, 2020, s. 46.

⁸⁵ Abadan ve Savcı, 1959, s. 19.

⁸⁶ Mustafa Kemal Çiçek, *1924 Anayasasının Hazırlanışı ve Temel Özellikleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2005, s. 14.

⁸⁷ Berkes, 2020, s. 213-214.

⁸⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.173.

Osmanlı, Avrupa devletlerinden yardım beklemekteydi. Yani Tanzimat fermanı öncesi Mısır sorununu halletmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Devletlerinin desteğini sağlamak için böylesi önemli bir belgeyi hazırlamak zorunda kalmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasını zorunlu kılan bir diğer neden de Avrupa Devletleriyle yapılan ticaret antlaşmalarıdır. Zira Osmanlı Devleti, Tanzimat'ın ilanından önce Avrupa devletleriyle ticaret antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmaların imzalanmasının en büyük nedenlerinden biri Mehmet Ali Paşa'nın vergi gelirlerinin azaltılmak istenmesidir. Osmanlı, Mehmet Ali Paşa'ya karşı ittifak kurmak için Avrupalı devletlere ticari anlamda taviz vermek zorunda kalmıştır. Bu antlaşmalardan dolayı sanayi ve ticaret de çok kötü bir duruma düşmüş olup devlet perişan hale gelmiştir⁸⁹.

Tanzimat Fermanı'nın oluşturulmasındaki bir diğer dış etken de Fransız İhtilali sonrasında Balkan ulusları arasında milliyetçilik hareketlerinin başlamasıdır. Bu duruma engel olmak isteyen devlet, bütün halkları kanun önünde eşit sayan Osmanlıcılık düşüncesini ön plana çıkarmak istemiştir. Tanzimat'ın ilan edilmesindeki son neden ise Avrupa devletlerinin baskısıdır. Ticaret antlaşmalarıyla Osmanlı Devleti pazarlarına giren mallar Hristiyan, Ermeni ve Museviler aracılığıyla ülke piyasasına sürülmekteydi. Avrupa devletleri kendi çıkarları için Türkiye'de yaşayan Hristiyan, Ermeni ve Musevilerin isteklerini Osmanlı'ya kabul ettirmek için baskı yapmıştır. Bu baskılardan kurtulmak için bütün vatandaşların eşitliğini kabul edecek bir sistem kurulmak istenmiştir⁹⁰. Bu durum da Tanzimat Fermanı gibi bir belgenin hazırlanmasını zorunlu hale getirmiştir.

Tanzimat Fermanı, 16 Ağustos 1838'de İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın devamı niteliğinde olmuştur. Bu yolla Avrupa devletleri Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini yasal bir güvenceye almak istemişlerdir. Yani Tanzimat Fermanı, Mehmet Ali Paşa Sorunu'nu ortadan kaldırmak isteyen II. Mahmut etrafında toplanan bürokratların yeni bir nizam kurma arayışı sonucunda ortaya çıkmıştır⁹¹. Bu yolla Osmanlı bürokrasisi, yeni kurulacak nizamla geleceklerini Avrupa'nın güçlü ülkelerinin garantisi altına almak istemiştir.

Yukarıda anlatılan durumu gerçekleştirmek isteyen II. Mahmut'un bunu başaramayarak 1389'da vefat etmesinden sonra oğlu Abdülmecid tahta çıkmıştır. Yeni

⁸⁹ Tanör, 2020, s. 80.

⁹⁰ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, Ankara, 2017, s. 81-93.

⁹¹ Çavdar, 2004, s. 24-25.

padişah da babası gibi yenilikçi düşüncelere sahip olup, II. Mahmut'un yaptığı yeniliklere devam etmek istemiştir. Bu kapsamda Sultan, daha önce Paris büyükelçiliği yapmış olan Mustafa Reşit Paşa'nın hazırlanmasında başrol oynadığı Tanzimat Fermanı'nı 3 Kasım 1839'da ilan etmiştir⁹². Bu Ferman ilan edildikten sonra padişah, şeyhülislam, sadrazam, bütün bakanlar ve protokol Hırka-î Şerif odasına geçerek ferman hükümlerine uyacaklarına dair yemin etmişlerdir⁹³. Bu arada fermanın gönderildiği vilayetlerde devlet memurları meydanda toplanıp halkın huzurunda fermana uyacaklarına yemin etmişlerdir⁹⁴. Böylece bütün Osmanlı halklarını eşit kabul eden Tanzimat Fermanı yürürlüğe girmiştir.

1.2.3.2. Anayasal Gelişmelere Katkısı

Tanzimat Fermanı, padişahın hükümlerlik yetkilerinin sınırlandırıldığını bütün halka duyuran bir belge olmuştur. Bu manada Padişahın hükümlerlik haklarının sınırlandırılması, kişilerin can ve mallarının aynı zamanda onurlarının yasal düzenlemelerle korunur hale getirilmesi, yürütmenin "*Mevad-ı Esasiye*" ilkelerine göre düzenlenerek yasalara bağlanması Tanzimat'ın temelini oluşturmaktadır. Bu ilkelerin ne kadar etkin bir biçimde kullanılacağı yasama, yürütme ve yargı organlarının özerk olmasına bağlıdır. Yürütmenin nasıl uygulanacağı, Mevad-ı Esasiye hükümlerinin ne olduğuna ilişkindir. İlgili hükümlerde, devlet yönetimi yeni kanunlarla düzenlenecek, düzenlenen kanunlar şeriata göre caiz olacak, bu kanunlar kişilerin can, mal ve onurunu koruyacak, bu hakların dokunulmazlığını sağlayacak, bu haklardan din farkı gözetmeksizin bütün vatandaşlar yararlanacak ve padişah da bu kanunlara uyacaktır şeklinde düzenlemeler mevcuttur⁹⁵.

Tanzimat Fermanı, çağdaş düşünceye doğru yol alan hukuk devriminin esaslarını açıklamış; din, ırk, mezhepleri ne olursa olsun Osmanlı tebaasının eşit ve özgür olduğunu ilan etmiş ve insanlar arasındaki ayrımı ortadan kaldırmıştır. Bunun dışında fermanla birlikte Hristiyanlara tanınan imtiyazlar bütün vatandaşlara uygulanan hukuk kuralı haline getirilmiş, modern hukuk görüşü, devletin yönetim anlayışına yerleştirilmeye

⁹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2018, s. 149; Yavuz Abadan, *Tanzimat Fermanını Tahlili, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 66.

⁹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 207.

⁹⁴ Gülden Sarıyıldız, "Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, (2002), s. 254.

⁹⁵ Çavdar, 2004, s. 25.

çalışılmış, bütün vatandaşların mal ve mülk emniyeti kanun karşısında güvence altına alınmış ve çağdaş anlamda vergi ile adli sistemlerin kurulması temin edilmiştir⁹⁶. Tanzimat Fermanı ile yapılan bu hukuki düzenlemeler, Türkiye de hem modern hukuk kurallarının işlemlerini başlatmış hem de anayasaya giden süreci hızlandırmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın temel amacı; ülkede kanunu hâkim hale getirmektir⁹⁷. Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti'nde İslami hukuk kurallarının yanında batılı hukuk kuralları uygulanmaya başlanmıştır. Hukuk alanında bu iki başlı durum Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir⁹⁸. Tanzimat ile beraber modern hukuka geçiş adımı atılmış ve bütün vatandaşlara eşit haklar verilmiştir şeklinde değerlendirilebilir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra söz konusu belgenin uygulanmasına hemen geçilmek istenmiş, bunun için illerde komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonlar aracılığıyla halka bilgi verilmiş ve fermanın işaret ettiği kanunlar çıkarılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda yönetim, ekonomi, eğitim, askerlik, kültür alanlarında yenileşme hareketleri başlamış, ancak bu ilerleme atılımlarından yeteri kadar verim alınamamıştır. Her ne kadar yeterli verim alınamasa da kendinden sonra gelecek yeniliklere kılavuzluk yapması açısından Tanzimat Fermanı önemli bir adımdır⁹⁹. Halka bilgi verilerek fermanın maddelerinin kâğıt üzerinde bırakılmayarak uygulanmaya çalışılmasının halka olumlu etkiler bırakmış olabileceği şeklinde düşünülmektedir.

Tanzimat Fermanı, ülke içinde ve dışında değişik tepkiler almış ve bilhassa Türkiye'de Müslüman ve gayrimüslim halk tarafından olumlu karşılanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasıyla birlikte halk, angaryanın kalkması, eşitlik, vergi toplanmasında adaletli davranılması gibi haklardan dolayı toprak ağalarının, vergi toplamada aracı olanların ve yöneticilerin koymaya çalıştıkları ek vergileri ve angarya işleri kabul etmemeye başlamış ve Hristiyan halk da cizye ödemeyi kabul etmeyerek tepkisini göstermiştir. Bununla birlikte eskiye bağlı devlet yöneticileri sahip oldukları yetkilerin ellerinden alınmasından dolayı Tanzimat'a olumsuz bakmışlardır. Bu arada Rumlara ait Fener Rum Patrikhanesinin Ermeni ve Yahudilere ait dini yapılardan daha fazla hakka sahip olması da, diğer gayrimüslim tebaa arasında rahatsızlıklara yol

⁹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 30; Lord Kinross, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü*, (Çev. Meral Gaspıralı), Altın Kitapları, İstanbul, 2008, s. 481.

⁹⁷ Bülent Nuri Esen, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Hukuk*, Nebioğlu Yayınevi, Ankara, 1957, s. 106; Yavuz Özdemir, vd, "Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı" *Kastamonu Eğitim Dergisi*, cilt: 22, no: 1, (Ocak 2014), s. 334.

⁹⁸ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 93.

⁹⁹ Uçarol, 2019, s. 227.

açmıştır¹⁰⁰. Yani Tanzimat Fermanı'nın her millet tarafından olumlu olarak değerlendirildiği söylenemez.

Ülke dışında ise devletlerin kendi çıkarlarına göre Tanzimat'a bakışları farklıdır. İngiltere ve Fransa'nın ticarete ayrıcalığa sahip olmaları, aynı zamanda Rusların yayılmasının önlenmesi için Osmanlının gelişmesini istediklerinde Tanzimat'ı olumlu karşılamışlardır¹⁰¹. Fransızlar, ilerleyen süreçte “*Doğu Sorununda*” etkisiz hale getirilmesinden dolayı Tanzimat'a olumsuz bakmışlar ve bunu İngiliz politikasının bir sonucu olarak görmüşlerdir. Liberal düşünceye kapalı olan Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu ve Rusya, Tanzimat'ı kendi halklarını olumsuz etkileyebileceği düşüncesiyle pek de iyi yaklaşmamışlardır. Buna rağmen her ne kadar Rusya Tanzimat'a olumsuz baksa da Osmanlının içişlerine karışma aracı olarak Tanzimat Fermanı'nı kullanmıştır¹⁰². Fermanın kabulü sonrası her ülkenin Osmanlı'ya olan tepkisi farklı olmakla birlikte genel olarak büyük ülkeler fermanı kendi çıkarları doğrultusunda kullanma yoluna gitmişlerdir.

1.2.3.3. Anayasal Belge Olarak Hukuki Özellikleri

Tanzimat Fermanı'nın kendisinden önceki fermanlardan farkı, padişahın kendi iradesiyle kendi yetkilerini kısıtlamasıdır¹⁰³. Esasında mutlak otorite olan padişaha dıştan getirilmiş bir kısıtlama olmaması dışında bu fermanı anayasa olarak kabul edilemez¹⁰⁴. Adı geçen fermanın anayasal belge niteliği taşıdığı söylenebilir, çünkü Tanzimat, padişahın tek taraflı bir işlemi yani fermanıdır. Anayasal özellik taşıyan bu belgede padişah tebaasına bazı haklar vermekte ve kendi yetkilerini kısıtlamaktadır. Aynı zamanda fermana padişah koyduğu ilkelere uyacağına yemin etmiş ve aynı yemini devlet yöneticileri ile ulemanın da yapmasını sağlamıştır¹⁰⁵. Bu durum, söz konusu anayasal belgenin hukuki yönden gücünü göstermektedir.

Padişah yemin ederek kendini bağlamış, ancak padişahın sahip olduğu yetkileri sınırlandıracak aynı zamanda onun yasalara uymasını sağlayacak herhangi bir denetleme

¹⁰⁰ Tanör, 2020, s. 93-95

¹⁰¹ Eryılmaz, 2017, s. 136.

¹⁰² Tanör, 2020, s. 93-95.

¹⁰³ Burak Koçak, Emine Sancaktutan, “Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi Yenilikleri: Tanzimat Fermanı Sonrası Yeni Kurumlar”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(3), s. 1939; Cengiz Sunay, *Türk Siyasal Hayatı Tanzimat'tan Günümüze*, Orion Kitapevi, Ankara, 2023, s. 25.

¹⁰⁴ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 20.

¹⁰⁵ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 164.

organı belirlenmemiştir¹⁰⁶. Her ne kadar padişahı denetleyecek devlet organı bulunmasa da padişahın dışarıdan bir baskı olmadan kendi isteğiyle haklarını kısıtlaması, fermanın maddelerini uygulama niyetinde olduğunu göstermektedir şeklinde yorumlanabilir.

Tanzimat ile birlikte yasama yetkisini kullanacak asker, ulema ve bürokratlardan oluşan sürekli bir meclisin kurulması kararlaştırılarak, bu meclisle yasama yetkisinin kullanımında bürokrasinin güçlendirilmesi sağlanmıştır. Tanzimat, padişahla bürokrasi arasında güç paylaşımı şeklinde gerçekleşmiştir¹⁰⁷. Zira Karpat'a göre Tanzimat, 1839'a kadar gerçekleştirilmeye çalışılan yenilik hareketlerinin daha önce direk dokunulmadığı bir alan olan siyasi ve kültürel alana taşınması hareketidir¹⁰⁸. Padişahın yasa koyma yetkisi bürokrasiye geçmiş ve bürokrasinin eli güçlenmiştir. Sened-î İttifâk'ta padişahla ayanlar arasında yapılan güç paylaşımının bir benzeri Tanzimat Fermanı ile padişahla bürokratlar arasında yapılmıştır.

Anayasal durum açısından Akyol'a göre, Tanzimat Fermanı'nı üç maddede incelemek mümkündür. Maddelerden ilki hukuki eşitlik ve güvencedir. Buna göre, Osmanlı vatandaşları arasında bir ayrım olmayacak ve hepsi eşit haklara sahip olacak, vatandaşların can, ırz, mal ve namuslarına dokunulmayacaktır. Maddelerden ikincisi vergi ve askerliktir. Vergi ve askerlik yükümlülükleri düzenli ve kanuni hale getirilecektir. Sonuncu madde ise yapılması gereken hukuki reformlardır. Verilen taahhütleri hayata geçirebilmek için kanunlar çıkartılacak, herkese eşit bir şekilde uygulanacak ceza kanunu hazırlanacak ve kimse mahkeme kararı olmaksızın idam edilmeyecektir¹⁰⁹. Bu şekilde insanlara hukuki güvence verilmeye çalışılmıştır.

Eksikleri bulunmasına rağmen Tanzimat Fermanı, Türkiye'de anayasal sürece geçiş aşamasında önemli bir belge olmuştur. Tanzimat'ın hazırlanma sürecinde Osmanlı Devleti iç ve dış sorunlarla uğraşmaktaydı. Tanzimat'ın yapılış amacı iç birlikteliği sağlayarak dış güçlerin ülkeye olan müdahalelerini engellemektir. Alınan kararlara rağmen dış güçlerin Osmanlı'ya olan müdahaleleri azalmadığı gibi azınlık isyanları da sona ermemiştir. Her ne kadar iç ve dış etkenleri tatmin etmese de Tanzimat Fermanı, padişah tarafından halkın bazı özgürlüklerine dokunmayacağını ve hükümlerlik haklarını kanunlara göre kullanacağını beyan ederek kendi kendini kısıtlaması gerçek bir anayasa

¹⁰⁶ Mehmet Aktel, "Tanzimat Fermanının Toplumsal Yansıması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, (1998), s. 180.

¹⁰⁷ Çavdar, 2004, s. 25-26.

¹⁰⁸ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 97.

¹⁰⁹ Taha Akyol, *Türkiye'nin Hukuk Serüveni Fıkıhtan Hukuka ve Demokrasiye Geçiş Serüveni*, Doğan Kitap, İstanbul, 2021, s. 149-150.

hazırlama sürecinde önemli bir belge olmuştur¹¹⁰. Her ne kadar ferman içte ve dışta meydana gelen çalkantıları yok etmek için yapılmış olsa da emperyalist ülkelerden gelen baskıları azaltmamıştır.

Gözler'e göre, fermana bazı temel hak ve özgürlüklere yer vermesinden dolayı Tanzimat Fermanı'na "*haklar fermanı*" ya da Türklerin yazdığı ilk "*temel haklar beyannamesi*" denilebilir, ancak bu haklar fermana çok dağınık bir şekilde yer almaktadır. Tanzimat Fermanı'nda benimsediği normlar ve yer alan haklar; verginin herkesin mali gücü ölçüsünde alınması, devlet yaptığı harcamaları kanunilik ilkesi uyarınca yapması, ırz, namus dokunulmazlığı, ceza yargılanmalarına ilişkin yargılanma hakkı, yargılamanın aleniliği gibi güvenceler verilmesi, asker alımlarında adalet, can güvenliği, mülkiyet hakkı, müsadere yasağı, eşitlik ilkesi ve kanunun üstünlüğüdür¹¹¹.

Tanzimat Fermanı'nın uygulanması konusunda Arsel ile Gözler aynı görüşe sahip değildir. Arsel, fermanı temel haklar beyannamesi olarak görmemekte, belgeyi temel hak ve özgürlüklerle alakalı vaatler belgesi olarak değerlendirmektedir¹¹². Yani bu anlamda Tanzimat Fermanı'nın şekil ve usulü hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.

Tanzimat ile birlikte hukuk alanında laikleşmenin temelleri atılmıştır. Bu bağlamda Tanzimat, döneminin en önemli unsurlarından birisi olması gereken kanunları etkin duruma getirmiştir. Aynı zamanda İslam dünyasında modern anlamda kanunlaştırma hareketi ve buna uygun şekilde modern kanunların hazırlanması Tanzimat ile başlamıştır¹¹³. Bu anlamda İnalcık'a göre, Tanzimat Fermanı, devlet yönetimi ve anlayışında modernleşmesinin esas başlangıcıdır¹¹⁴.

Tanzimat Fermanı'nın uygulanmaya başladığı tarihlerde Avrupa'da milliyetçiliğin yayılması hukuki arenada değişimleri hızlandıran bir etken olmuştur. Zira milliyetçilik akımı Osmanlı'yı da etkileyerek hukuksal üstünlüğe geçmesine yön vermiştir. Bu çerçevede kendisi milli bir kimlik taşımasa da Tanzimat Fermanı'nın başlattığı kanunlaştırma hareketi, milliyetçi düşüncelere kapı açmıştır¹¹⁵. Anayasal durum

¹¹⁰ Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 32.

¹¹¹ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019 s. 163; Sevgi Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1, (2008), s. 416.

¹¹² Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, 1975, s. 23.

¹¹³ Ejder Okumuş, "Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2005), s. 20.

¹¹⁴ İnalcık, 2012, s. 91.

¹¹⁵ Musa Gümüş, "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi Ve Kurumları " *Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 14, (İlkbahar-Yaz 2013), s. 166.

açısından fermanla öne çıkan bir diğer kavram da eşitlik olmasına rağmen iç ve dış etkenlerden dolayı gerçek anlamda uygulanamamıştır¹¹⁶. Her ne kadar söz konusu fermanla milliyetçilik kaynaklı azınlık ayaklanmalarını engellemek amacıyla onları Müslümanlarla eşit duruma getirilmek istemişse de; azınlık ayaklanmaları tam olarak engellenememiştir¹¹⁷. Bu durum, Tanzimat Fermanı'nın anayasal niteliklere sahip bir belge olarak eşitlikçi bir anlayış içerisinde olduğu gerçeğini ortadan kaldıramaz.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde anayasa hareketlerine doğru giden yolda en önemli adımlardan birisi olduğu değerlendirilen Tanzimat Fermanı'nda kişilerin can, namus, ırz ve mal güvenliği hususları düzenlenmiş olup,¹¹⁸ vergi toplama, yargı ve askerlik alanlarında bir takım yeni düzenlemeler getirilmiştir¹¹⁹. Her ne kadar Tanzimat Fermanı'nda kişilerin can, namus, ırz, mal güvenlikleri ve din, mezhep, ırk farkı gözetmeksizin devlet önünde eşit haklara sahip oldukları güvence altına alınmış olsa da bunlar herhangi bir yaptırıma tabi tutulmamıştır. Yani Tanzimat'la getirilen haklar padişahın bir lütfu gibi olmuştur. Yaptırım bağlamında işin ilginç tarafı ise fermana uyulmaması halinde tek cezalandırma Allah korkusu olmuştur. Zira Tanzimat Fermanı ile getirilen kurallara uymayanların ömürleri boyunca Allah'ın lanetine uğramaları şeklinde duayla bitmiştir¹²⁰. Her ne kadar Tanzimat Fermanı'nda temel hak ve özgürlüklerin bir kısmına yer verilmiş olsa da, bu hakların ihlalinde devlet tarafından bir yaptırıma bağlanmaması Tanzimat Fermanı'nın eksikliği şeklinde yorumlanabilir.

Esasında Tanzimat Fermanı ile hayata geçirilen sistem, anayasa hukuku açısından yeterli değildir. Zira bu ferman padişah tarafından iptal edilebilir veya değiştirilebilir niteliktedir. Bu nedenden dolayı Tanzimat ile gelen hak ve hürriyetlerin gerçek bir teminatı bulunmamaktadır¹²¹. Padişah koyduğu ilkelere uymazsa fermana göre ancak Allah tarafından cezaya çarptırılacaktır. Bununla birlikte Fermanla laik kararlar alınsa da padişahın teokratik yapısı devam etmiştir¹²². Fermana uyulmaması halinde maddi

¹¹⁶ Mustafa Karabulut, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 187, (2010), s. 129.

¹¹⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 71.

¹¹⁸ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 3.

¹¹⁹ Faruk Yılmaz, 1921 Anayasası Hazırlanışı ve Özellikleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2005, s. 39.

¹²⁰ Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 42-43.

¹²¹ Gülistan Başcı, "1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta İle Anayasacılık ve İnsan Hakları Açısından Karşılaştırılması" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 46, (2021), s. 238.

¹²² Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 19.

yaptırım uygulanmasıyla ilgili bir maddenin bulunmaması büyük bir eksiklik olarak yorumlanabilir.

Türkiye’de anayasal sürece geçme yolunda her ne kadar birtakım eksikliklere sahip olsa da Tanzimat ile birlikte Sened-î İttifâk’tan daha ileriye gidilmiştir. Zira Padişah, Sened-î İttifâk ile sadece ayanların can ve mal dokunulmazlığını kabul etmişken; Tanzimat ile birlikte bütün halkın mal, namus, ırz, can güvenliğine dokunmayacağını taahhüt altına almıştır. Bilindiği üzere Devlet Başkanının kanunlara uygun hareket etmesi, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerine dokunulmaması, eşitlik ilkesinin uygulanması, pozitif hukukun temel esaslarındandır. Bu bağlamda Tanzimat ile pozitif hukukun temel esaslarına uygun kararlar alınması hukuk devletini oluşturmak için atılmış önemli bir adım olmuştur¹²³. Ayrıca Türkiye’de laikleşme ve anayasal rejime geçiş için gerçekleştirilen atılımların kaynağı Tanzimat Fermanı olarak gösterilebilir¹²⁴.

1.2.4. Tanzimat Döneminin Bir Anayasal Belgesi Olan Islahat Fermanı

Avrupa’da XIX. yüzyıl, pozitivist akımın hukuki anlamda reformların ve hukuki düzenlemelerin sıkça yapıldığı bir dönem olmuştur. Batıda başlayan bu akımdan Osmanlı da etkilenmiş ve devlet sisteminde günün koşullarına uymak için birtakım yeniliklere ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda Tanzimat ile başlayan hukuki düzenlemeler Islahat Fermanı ile daha hızlı ilerlemeye başlamıştır¹²⁵. 1856-1876 yılları arası Osmanlı Devleti’nde çok sayıda yenilikler yapılmış olup; devletin belirli bir modern yapıya kavuşması için çabalar sarf edilmiştir¹²⁶. Bu dönemde yapılan yeniliklerin temel amacı merkezi otoriteyi güçlü tutarak devletin yıkılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır, ancak yapılan yenilikler azınlık isyanlarını engellemediği gibi emperyalist kuvvetlerin bu azınlıkları kullanarak daha fazla Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmalarına ortam hazırlamıştır.

¹²³ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 43-44.

¹²⁴ İnalçık, 2012, s. 110.

¹²⁵ Eşe Çağlar, 1924 Anayasası Ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm (1924-1938), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2021, s. 12.

¹²⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 260.

1.2.4.1. Ferman Öncesi Tarihi Gelişmeler

Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından önceki birtakım siyasi gelişmeler sadece azınlıkları temel alan yeni bir fermanın hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede Kudüs ve Kırım'daki gelişmeler ve emperyalist kuvvetlerin Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan bu yerleri bahane ederek azınlıkları kışkırtması fermanın hazırlanmasını hızlandırmıştır. Çarlık Rusya'sının Doğu Sorunundan dolayı hasta adam olarak nitelendirdiği Osmanlı İmparatorluğu hem iç sebeplerden hem de kışkırtmalar sonucu ayaklanan azınlıklardan dolayı ciddi sorunlar yaşamıştır. Bu süreçte İngiltere ile işbirliği yapmak isteyen Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecini hızlandırmak istemiştir, ancak dönem itibarıyla çıkarları gereği Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, iş birliğine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Rusya Osmanlı İmparatorluğuna tek başına saldırmaya karar vermiştir. Bu durum, Rusya ile Osmanlı arasında Kırım Savaşının yapılmasına ortam hazırlamıştır¹²⁷.

Yukarıda verilen bilgiler kapsamında Rusya ile Osmanlı arasında 1853 yılında “*Kutsal Yerler Sorunu*”¹²⁸ ortaya çıkmıştır. Sorunun asıl nedeni Rusların Osmanlı'yı Avrupa devletlerinin güdümünden çıkartıp kendi güdümü altına alma isteği olup, bu sorunun daha da büyüyerek Kırım Savaşı'nın yapılmasına neden olmuştur¹²⁹. Bu süreçte Avrupalı devletler, Kırım Savaşı sonrası gerçekleşecek barış görüşmelerinden önce, Hristiyan vatandaşların Müslümanlarla aynı haklara sahip olması için Osmanlı'ya baskı yaparak idarî ve hukukî olarak aradaki farkların giderilmesini istemiştir¹³⁰. Bu da, yukarıda da izah edildiği üzere sadece gayrimüslimleri temel alan yeni bir fermanın yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Tanzimat Fermanı ile gayrimüslim vatandaşlara bazı haklar verilmiş olsa da; bazı kesimler tarafından Müslümanların hala daha üstün olduğu görüşü devam etmiştir. Bu sebepten 1856'da Avrupalı devletler Osmanlı'ya içinde gerçekleştirilmesini istedikleri reformların bulunduğu yirmi bir maddeli bir muhtıra vermişlerdir. İşte, Islahat Fermanı

¹²⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi, Ankara, 2020, s. 306.

¹²⁸ Ortodoksların koruyucusu olduğunu savunan Ruslar ile Katoliklerin koruyucusu olduklarını savunan Fransızların Kudüs'te bulunan kutsal yerlerin koruyuculuğu üzerinde birbirleriyle rekabet etmesinden dolayı ortaya çıkan sorundur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Can Sannav, “Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Balkanlar'daki Milliyetçilik Hareketlerine Etkileri”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 9, (2022), s. 258-260.

¹²⁹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980 1. Cilt*, Yedigün Haber Ajansı, İstanbul, 1997, s. 39.

¹³⁰ Taner Aslan, “Osmanlıcılık ve Islahat Fermanı Açısından 1853 Tarihli “Une Réforme Praticable En Turquie” (Türkiye’de Uygulanabilir Bir Reform) İsimli Eserin Değerlendirilmesi” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 13, sayı: 75, (2020), s. 210.

da bu muhtıra çerçevesinde Avrupa devletlerinin baskısı neticesi Osmanlı Devleti tarafından hazırlanmıştır¹³¹. Bu çerçevede oluşturulan komisyonda Osmanlı Sadrazamı Koca Mehmet Emin Ali Paşa, şeyhülislam, bürokratların yanında Fransa, İngiltere ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu büyükelçileri de bulunmuştur¹³².

Islahat Fermanı'nın hazırlanması için Avrupa devletlerinin Türkiye'ye baskı yapmasının en büyük nedeni, Tanzimat'ta vaat edilen hukuki düzenlemelerin tam olarak yapılmadığı düşüncesidir. Esasında, iki ferman birbirinden bağımsız değildir. Zira Islahat Fermanı'nda Tanzimat'ta geçen düzenlemelerin yapılması için, bütçe hazırlanması, banka kurulması, karma mahkemeler tesis edilmesi gibi bazı somut adımlar bulunmaktadır¹³³. Söz konusu durum Islahat Fermanı'nın hazırlanma sürecinde Osmanlı Devleti'nin ne ölçüde büyük baskılar altında bulunduğunun ciddi bir göstergesidir.

Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı arasında yapılan Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa Ruslara karşı Türk Devleti'nin yanında yer almışlardır. İngiltere ve Fransa'nın desteğini arkasına alan Türkiye, savaşı kazanmıştır. Savaşın kazanılmasından sonra barış görüşmeleri süreci başlamıştır. Paris'te yapılan barış görüşmelerinden önce Islahat Fermanı yayınlanmıştır. Barış görüşmelerinden daha fazla hak elde etmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu Islahat Fermanı'nı hazırlamıştır¹³⁴.

Islahat Fermanı yayınlandıktan sonra Paris Barış Görüşmelerine Sadrazam Ali Paşa, Tanzimat Fermanı'nda geçen eşitlik ilkesinin yabancılara ve azınlıklara daha fazla atıfta bulunulmuş hali olan Islahat Fermanı ile gitmiştir¹³⁵. Bu ferman Kırım Savaşı sonrasında, antlaşma imzalanmadan altı hafta önce şeyhülislam, heyet-i vükela üyeleri ve gayrimüslim vatandaşlar önünde okumuş ve Paris Antlaşmasını hazırlayan temsilcilere gönderilmiştir. 1856'da imzalanan Paris Barış Anlaşmasının da maddeleri arasına alınan ferman, bu sayede uluslararası bir kimlik kazanmıştır¹³⁶. Bu verilerden açıkça anlaşılabileceği üzere, Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu denge siyasetinin bir sonucu olarak hazırlanan bir belgedir.

¹³¹ Eryılmaz, 2017, s. 141-143; Recai G. Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anahatları [Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi] Birinci Kitap Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 73.

¹³² Akyol, 2021, s. 188.

¹³³ Çavdar, 2004, s. 25-26.

¹³⁴ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s. 57.

¹³⁵ Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, s. 30.

¹³⁶ Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 33.

Paris Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmayacağı kararı alınmıştır, ancak antlaşmanın içinde fermanın yer alması dolaylı bir şekilde de olsa büyük devletlerin Osmanlının içişlerine karışmasının yolunu açmıştır¹³⁷. Fermanda bulunan maddelerden dolayı her ne kadar Osmanlının içişlerine karışmama kararı alınmışsa da; büyük devletler Osmanlının içişlerine daha çok karışma devam etmişlerdir.

Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi Islahat Fermanı'yla verilen haklara rağmen ferman, gayrimüslim vatandaşların tamamını memnun etmemiştir. Zira fermana tepki daha çok gayrimüslim din adamlarından gelmiştir. Tepkinin nedeni ise kendi cemaatleri üzerindeki siyasi otoritelerinin yok edildiği düşüncesidir. Bunun üzerine din adamları tarafından başlatılan tepki gayrimüslim halka da yayılmıştır. Bunun üzerine Müslüman halkta da gayrimüslimlere verilen haklardan dolayı bir tepki oluşmuştur¹³⁸. Müslüman halktan oluşan tepkilere rağmen Osmanlı Devleti fermanın kararlarını yavaş yavaş uygulamaya çalışmış ve 1858'de yayınladığı bir tamimde vatandaşlara eşit muamele gösterilmesinin sağlanmasını valilerin görevi haline getirmiştir¹³⁹.

Islahat Fermanı yeni Osmanlı aydınları tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Osmanlı aydınlarına Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında büyük emeği olan Mustafa Reşit Paşa da katılmıştır. Azınlıklara verilen hakların batılı ülkeler tarafından iç işlerimize karışmak için bir bahane olarak kullanılacağını ve ferman ilan edilmeden önce yeteri kadar hazırlık yapılmadığını ve tedbir alınmadığını belirtmiştir¹⁴⁰. Bundan dolayı da hem Mustafa Reşit Paşa hem de Sultan Abdülmecid döneminin aydın kesimi bu fermana olumlu yaklaşmamışlardır.

1.2.4.2. Anayasal Gelişmelere Katkısı

Islahat Fermanı'yla Hristiyanlara tanınan eğitim hakkı, yönetim ve eşitlik ilkeleri gayrimüslim halk için son derece önemli olmuştur. Yabancı devletlerin baskısıyla hazırlanan fermanla, Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki vergi, askerlik hizmeti, kamu hizmetine girme ve eğitimdeki farklar kaldırılarak eşitlik sağlanmak istenmiştir. Bu

¹³⁷ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 1999, s. 275.

¹³⁸ Gül Bülbül, "Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (1989), s. 178; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 16.

¹³⁹ İnalçık, 2012, s. 50.

¹⁴⁰ Nergiz Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, (2020), s. 638.

çerçeve de batılı devletler tarafından hazırlanan bahsi geçen belgeyi Osmanlı kabul etmek zorunda kalmıştır¹⁴¹.

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra çok sayıda modern kanun yürürlüğe girmiş ve idari alanda birtakım reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu işler yapılırken kanunlara uyulmaması halinde ne yapılacağı hususu düzenlenmemiş olup, herhangi bir müeyyide konulmamıştır¹⁴². Bu bağlamda kanunların müeyyideleri, yani yaptırımların olmaması kanunların uygulanmasını olumsuz yönde etkilemiş olabileceği şeklinde değerlendirilmektedir.

İçerik açısından incelendiğinde Islahat Fermanı'nın hükümleri arasından halkın temsili ile alakalı birtakım düzenlemelerin olduğu görülmektedir¹⁴³. Bu düzenlemeler temsil yerinin yerel yönetimler ile belediye meclislerinde bulunması gerektiği karardır. Yapılan düzenlemeyle temsil yetkisi Müslümanlardan ziyade gayrimüslimler için getirilmiştir. Bunların yapılmasındaki temel amaç; gayrimüslimleri devlete bağlayarak ayaklanmalarını engellemek olmuştur¹⁴⁴. Bunun dışında fermanla 1856'ya kadar devletin sahibi konumundaki Müslümanlardan bu hak alınarak din farkı gözetmeksizin bütün vatandaşların eşit olduğu Osmanlı vatandaşlığı kavramı oluşturulmaya çalışılmıştır¹⁴⁵.

Fermana göre gayrimüslim vatandaşlar için hakaret içeren tanımlamalar kullanılmayacak, Hristiyan vatandaşlar mahkemelerde şahit olarak dinlenebilecek ve tanıklık yeminini kendi kitapları üzerine edeceklerdir¹⁴⁶. Bu maddeler kapsamında Islahat Fermanı, laiklik açısından Tanzimat Fermanı'nın teyit edilmesi niteliğindedir. Islahat Fermanı'yla din ve mezhep açısından Tanzimat'ta olduğu gibi serbestlik getirilmiştir. Önceki fermandan farklı olarak gayrimüslim vatandaşlara kamu görevine girme hakkı verilmiştir¹⁴⁷. Böylece Islahat ile gayrimüslim vatandaşlar mahkemelerde Müslüman vatandaşlarla eşit hale gelmiştir.

¹⁴¹ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 94.

¹⁴² Esen, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Hukuk*, 1957, s. 107.

¹⁴³ Hilal Turan, "III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanma Hareketleri" *Aksaray Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, (2019), s. 43.

¹⁴⁴ Çavdar, 2004, s. 25-26; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitapevi, Ankara, 2006, s. 312.

¹⁴⁵ Gazi Erdem, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 51, sayı: 1, (2010), s. 339; Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 10, sayı: 18, (2018), s. 88.

¹⁴⁶ Berkes, 2020, s. 217.

¹⁴⁷ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 43.

Islahat Fermanı'nın temel amacı, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında her konuda eşitlik sağlamak olmuştur. Yapılan düzenlemeyle 1856'ya kadar süregelen din, askerlik, vergi, eğitim, yargılama, temsil ve memurluk alanlarındaki farklar kaldırılmıştır. Ayrıca din değiştirme hakkı kabul edilmiş, İslam dininden çıkanlara verilen idam cezası kaldırılmış ve hiçbir kimsenin dini inancı dolayısıyla aşağılanmayacağı hükmü getirilmiştir. Tanzimat Fermanı'yla din ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı erkek vatandaşlarına zorunlu askerlik görevi getirilmişti, Islahat Fermanı'yla buna bir düzenleme getirilmiş ve gayrimüslimlerin askerlik hakkı isteyenler için bedelliye çevrilmiştir. Islahat Fermanı'ndan önce Türkiye'de sadece gayrimüslimlerden Rumlar memur olabiliyordu. Söz konusu fermanla Bu fark da kaldırılarak herkese memur olma, askeri ve mülki okullarında eğitim hakkı verilmiştir. Bu arada siyasi hak olarak gayrimüslimlere eyalet meclislerinde ve Meclis-i Ala'da da temsil hakkı verilmiştir¹⁴⁸. Görüldüğü üzere Islahat Fermanı sayesinde gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki farklar büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

Netice itibarıyla Tanzimat ile düzenlenen can, namus, mal dokunulmazlıklarının ve gayrimüslimlerin uzun zamandır var olan ruhani ayrıcalıklarının güvence altına alınması Islahat Fermanı'yla sağlanmış olunuyordu¹⁴⁹. Bu bağlamda fermanın temel hedefi, ilkesel olarak kabul edilmiş olan Müslüman ve gayrimüslim eşitliğinin hukuki açıdan da sağlanmak olmuştur. Fermana İslami kurallara ve geleneksel hukuk sistemine bir ithafta bulunulmaması, aynı zamanda şer'î hukuk kurallarına uymayan düzenlemelerin olması, Osmanlı hukuk sisteminin yavaş yavaş laik hukuk düzenine doğru kaydığını göstermektedir¹⁵⁰.

1.2.4.3. Anayasal Belge Olarak Hukuki Özellikleri

Islahat Fermanı'nın hukuki yapısı, kendinden önceki Tanzimat'a benzemekte olup her ikisi de ferman niteliğindedir. Zira Islahat Fermanı, kendinden önceki ferman gibi padişahın tek taraflı buyruğu şeklinde ortaya çıkmıştır¹⁵¹. Söz konusu ferman, gerçek bir anayasa olmayıp anayasal bir belge niteliğindedir¹⁵². Esasında bu belgenin ilan edilme nedeni de Tanzimat'taki maddelerin uygulamaya geçirilmemesinden dolayı eksikliklerin

¹⁴⁸ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 165.

¹⁴⁹ Tanör, 2020, s. 98; İsmail Hamdi Danişment, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4. Cilt*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 174-177.

¹⁵⁰ Gezer, 2019, s. 39.

¹⁵¹ Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 34.

¹⁵² Musa Gümüş, "Anayasal Meşrûî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Bilig*, sayı: 48, (2008), s. 209.

giderilmesi düşüncesi olmuştur¹⁵³. Bundan dolayı her iki ferman, birbirini tamamlar özellik taşımaktadır¹⁵⁴. Yani Tanzimat ve Islahat'ın birbirlerinin devamı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Hukuki açıdan Islahat ve Tanzimat Fermanları arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Bu farklardan birisi, Tanzimat bütün vatandaşlarla alakalı hakları içeriyorken Islahat Fermanı daha çok gayrimüslimlerin haklarını arttırma niteliğinde olmuştur¹⁵⁵. Zira Tanzimat Fermanı'nda yer almayan gayrimüslimlere yerel yönetimlere katılma hakkı ile kendi dinlerinde eğitim yapabilme hürriyeti Islahat Fermanı'yla verilmiştir¹⁵⁶. Diğer fark ise Tanzimat Fermanı'nda yapılan şer'î hukuk düzenlemelerinin Islahat Fermanı'nda yer almamasıdır¹⁵⁷. Yani bu şekilde Islahat Fermanı'nda şer'î hukuk ile ilgili bir düzenlemenin olmaması laikliğe geçiş anlamında ciddi bir adım olarak düşünülebilir.

Islahat ile Tanzimat Fermanları arasında hazırlanma süreciyle ilgili de önemli bir fark bulunmaktadır. Bu bağlamda Tanzimat hazırlanırken açık bir şekilde yabancı etkisine izin verilmemiş olup, Mustafa Reşit Paşa tarafından oluşturulup yayımlandıktan sonra elçilere bilgi verilmiş iken, Islahat Fermanı'nın hazırlanma sürecine büyük devletlerin elçiler de müdahil olmuştur¹⁵⁸.

Islahat Fermanı, hukuksal ve biçimsel olarak Tanzimat'a çok benzerlik göstermekte iken içerdiği hükümler bakımından olumlu ve olumsuz tarafları bulunmaktadır. Kamu hukuku açısından İslam hukukuyla ayrı düşmüş olsa da hukuk devletin oluşması açısından Müslüman ve gayrimüslimlerin eşit kabul edilmesi Islahat Fermanı'nı değerli kılmaktadır.

Islahat Fermanı, Tanzimat'ı hukuk devleti oluşturma açısından tamamlamıştır, ancak yargılama açısından gayrimüslimlere ayrıcalık tanınması hukuk birliği oluşturulmasına engel oluşturmıştır. Bu açıdan her iki ferman da geçen eşitlik ilkesi tam olarak uygulanmıştır denilemez¹⁵⁹. Zira fermanla Müslüman halkla, gayrimüslim

¹⁵³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 38.

¹⁵⁴ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 21.

¹⁵⁵ Eryılmaz, 2017, s. 146.

¹⁵⁶ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 43.

¹⁵⁷ Semih Şeker, 1924 Anayasası'ndan Günümüze Türkiye'de Yürütme Organının Değişimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Antalya, 2020, s. 7.

¹⁵⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VI. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 5.

¹⁵⁹ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 1999, s. 275.

halk eşit hale getirilmek istense de hukuk birlikteliğinin sağlanamaması fiiliyatta eşitliğin sağlanmasına engel oluşturmuştur.

Dönem itibarıyla Islahat Fermanı ile Osmanlı'da yaşayan vatandaşlara batı ülkelerinde uygulanan temel hak ve özgürlüklerin neredeyse tamamı verilmeye çalışılmıştır¹⁶⁰. Her ne kadar ferman, Müslümanlar için çok fazla bir düzenleme getirmemiş olsa da, gayrimüslim vatandaşların anayasal gelişmeleri için bir milat olmuştur¹⁶¹. Ferman bir anayasa olmasa da o dönemin gelişmiş ülkelerinde yaşayan insanların sahip olduğu hakların neredeyse tamamını içermekte olması halk arasındaki eşitliği sağlama açısından olumlu olmuştur.

1.2.5.Türkiye'nin İlk Anayasası Olan Kanun-î Esasi

Tanzimat dönemi, III. Selim ve II. Mahmut'un padişahlık yıllarını içine alan bir dönemin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. I. Meşrutiyet¹⁶² ise Tanzimat döneminin bir neticesidir. Meşrutiyetçi akım, Tanzimat'ın sosyal ve ekonomik olarak başarısızlıklarına aynı zamanda sonlandırılmayan ülke içindeki karışıklıklara ve dışardan gelen müdahalelere ve 1871'den sonra baskıcı rejimin etkisini daha fazla göstermeye başlamasına bir çözüm olarak doğmuştur¹⁶³.

1.2.5.1. Anayasa Öncesi Tarihi Gelişmeler

Abdülmecid'in vefatından sonra tahta çıkan Abdülaziz (1861-1876), 15 yıl hükümdarlık yapmıştır. Bu süre zarfında daha önce düzenlenen hukuki düzenlemelere sadık kalacağı sözünü vermiş olmasına rağmen bunlara uymamıştır. Bundan dolayı kendisine karşı Genç Osmanlılar adı altında muhalif bir grup ortaya çıkmıştır. Genç Osmanlılar ya da Jön Türkler, Tanzimat'ı desteklemişler ancak Tanzimat'tan kaynaklanan dış müdahaleleri, ekonomik çöküntüyü ve eşitlik uygulamasının Müslüman vatandaşlara zarar verdiğine inandıkları olumsuz yanlarını eleştirmişlerdir. Bunlara göre sorunların çözümü için anayasası olan bir rejime geçilmeli ve yürütme organını denetleyecek bir meclisin kurulması gerekmektedir¹⁶⁴. Bu bağlamda Genç Osmanlılar, Tanzimat'ın olumlu ve olumsuz yanlarını görerek genel bir değerlendirme yapmışlar ve

¹⁶⁰ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 165.

¹⁶¹ Berkes, 2020, s. 218.

¹⁶² Kanun-î Esasi'nin kabulüyle başlayıp II. Abdülhamid tarafından Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasıyla son bulan süreç. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 1, (2006), s. 251-272.

¹⁶³ Tanör, 2020, s. 121.

¹⁶⁴ Behran, 2006, s. 11-12.

ülke sorunlarının çözümü için anayasalı bir rejime geçilmesi gerektiği sonucuna varmışlardır.

Yukarıda haklarında bilgi verilen Genç Osmanlılar, başını Mithat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın çektiği Tanzimat döneminde yetişmiş ve Batı'nın fikri düşüncelerini benimsemiş aydın bir kesimden oluşmaktadır. Bu grup, teşkilatlandıktan kısa bir süre sonra bir cemiyet kurmuşlardır. Söz konusu cemiyet Genç Osmanlılar adıyla 1865'de kurulmuştur¹⁶⁵. Bunların, Meşrutiyeti yönetime geçmeyi savunmalarının nedeni, padişah ve idarecilerin keyfi ve adli olmayan yönetimlerinin önünü kesmek istemeleridir¹⁶⁶.

Genç Osmanlılar, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek için uğraşmışlar ve bu konuyla alakalı devlet adamlarını da ikna etmeye çalışmışlardır. Genç Osmanlılar içerisinde önemli bir kişi olan Mithat Paşa'nın girişimleri sonucu Abdülaziz tahtan indirilmiş ve yerine V. Murat çıkarılmıştır. V. Murat tahta çıktığında ülke ekonomik olarak çok zor bir durumdaydı. Buna karşılık yeni padişah yapılacak ıslahatlarla devletin kötü durumunu düzeltebileceğini düşünmüş, ancak bu ıslahat programının içine anayasa yapımını ve meşrutiyete geçişi dâhil etmemiştir. Esasında padişahın etrafında bulunan devlet adamları da, uygulanmakta olan sistemin devam etmesi yönünde padişaha destek olmuşlardır¹⁶⁷. Tavrından dolayı anayasa ve meşrutiyet tartışmalarının çıkmaza girdiği bu noktada V. Murat ruhsal bir bunalıma girmiştir ve padişahlık yapamayacak kadar kötü bir ruhsal hale girmiştir¹⁶⁸.

Sultan V. Murat'ın durumundan dolayı Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın başkanlığında toplanan bakanlar kurulu, meşrutiyeti kabul etmesi şartıyla Abdülhamit'i tahta çıkarma kararı almıştır. Alınan karar Abdülhamit'e Mithat Paşa tarafından bildirilmiş ve veliaht şehzade kendisine yapılan teklifi kabul ederek 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmıştır¹⁶⁹. Böylece Türk siyasal yaşamında 32 yıl sürecek olan II. Abdülhamit dönemi başlamış oluyordu.

¹⁶⁵ Yaşar Fatih Mengüç, 1909 Osmanlı Kanuni Esasi Tadilleri Çerçevesinde Kanun Yapma Usulü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014, s. 35.

¹⁶⁶ Bilal Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, cilt: 17, sayı: 67, (2020), s. 659.

¹⁶⁷ Merve Ünal Açıkgöz, "1876 Tarihli Kanun-i Esasi'de Yasama-Yürütme İlişkisi" *Yasama Dergisi*, sayı: 43, (2021), s. 66-67.

¹⁶⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 364-366.

¹⁶⁹ Uçarol, 2019, s. 406-407.

Tahta çıktıktan sonra Sultan II. Abdülhamit tarafından Mithat Paşa'ya tahta çıkmasından dolayı millete duyurulmak üzere bir Hatt-ı Hümayun hazırlama görevi vermiştir. Bunun üzerine Mithat Paşa, hazırladığı metinde meşrutiyet yönetiminin kabulünden, hukuk, eşitlik ve hürriyetten gibi kavramlardan bahsetmiştir¹⁷⁰, ancak II. Abdülhamit metinde geçen bu fikirleri benimsememiştir. Her ne kadar bu fikirleri pek benimsememiş olsa da tahta çıktıktan 12 gün sonra buna benzer bir Hatt-ı Hümayun yayınlamıştır¹⁷¹. Böylece Genç Osmanlıların Sultan Abdülaziz döneminden beri savundukları fikirler, ilk defa resmi bir hüviyet kazanmış oluyordu.

II. Abdülhamit'in iktidarının ilk günlerinde 1875'te başlayan Bosna-Hersek'teki karışıklıklar devam etmekte olup, Girit'teki sorunlarda bir türlü çözüme kavuşturulamamıştı. Bunun dışında balkanlarda Bulgarlar ayaklanmış, Sırbistan ve Karadağ ile savaşlar yapılmaktaydı. Yani Osmanlı İmparatorluğu siyasi açıdan çok zor bir durumdaydı ve neredeyse parçalanma sürecine girmişti.

Siyasi açıdan bunalımlar içinde olan devletin ekonomisi de alarm düzeyindeydi. Zira devlet gelirlerinin yaklaşık olarak (%65)'i, saray, donanma, ordu ve bazı aşiret reislerinin ihtiyaçlarına gitmekteydi, devlet ihtiyaçlarını karşılamak için gelirlerin sadece %35'i kalıyordu. Ayrıca 1954'de başlayan borçlanma giderek artmış ve 1875 yılında 5.5 milyar Frank'a ulaşmıştır. Bu süreçte borçlar o kadar artmış ki devlet, borcun faizini dahi ödeyemez durumdaydı. Bunun yanında Rusya ile yapılan 1877-1878 Savaşından (93 Harbi) sonra alınan yenilgi sonucu savaş tazminatı olarak Rusya'ya 800 milyon Frank tazminat verilmesi mali sorunları bir kat daha arttırmıştır¹⁷². Ekonomideki bu zorlu durumdan dolayı borçlarını ödeyemez duruma gelen Osmanlı İmparatorluğu iflasını ilan etmiştir (moratoryum). Bu durumda Osmanlı'dan borçlarını tahsil etmek isteyen batılı devletler 1881'de Duyun-u Umumiye'yi kurmuşlardır.

İç gelişmelerin yanı sıra dış gelişmeler de ülke siyasetini ciddi anlamda etkilemiştir. XIX. yüzyılın ortalarında batılı devletler sermaye birikimi neticesinde tefecilik aşamasına geçmiş, kendi ülkeleri içinde uygar ve sosyal bir devlet anlayışı sergilerken; dışa karşı emperyalist bir duruş sergilemişler ve geri kalmış ülkeleri sömürgeleştirerek ve birbirleriyle savaşarak onlara büyük miktarda silah satmışlardır. Bu ülkeleri sömürgeleştirmek amacıyla bahsi geçen yöntemi kullanan emperyalist

¹⁷⁰ Selda Kaya Kılıç, 1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1991, s. 84.

¹⁷¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, 2011, s. 4-6.

¹⁷² Fahri Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 30.

kuvvetler, Osmanlı'daki azınlıkları ayaklandırmak suretiyle Türk devletini kendi amaçları doğrultusunda sömürge durumuna getirmeye çalışmışlardır. Özellikle 1876 tarihli Karadağ ve Sırbistan isyanları, bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın bu savaşlarda başarılı olması üzerine Rusya balkanlarda Panslavizm düşüncesini uygulamaya başlamış ve Osmanlı uluslarını ayaklandırma girişimlerinde bulunmuştur. Rusya'nın bu yaklaşımından dolayı Batılı Devletler, İstanbul'da bir konferans yaparak Rusya'yı etkisiz duruma getirmek istemiştir. Bu arada konferans devam ederken Osmanlı delegeleri tarafından Kanun-î Esasi ilan edilmiştir¹⁷³.

II. Abdülhamit, taslak olarak hazırlanan Hatt-ı Hümayun'da meşrutiyetin kabul edileceğini çıkartmış olsa da devletin içinde bulunduğu durumdan dolayı anayasa yapılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu amaçla Sultan, en azından görüşü kurtarmak için anayasa oluşturmak amacıyla Mithat Paşa başkanlığında bir heyet kurmuştur¹⁷⁴. Kurul; mülki amirler, askerler, ulema sınıfı, gayri Müslümler olmak üzere toplamda otuz kişiden oluşmuştur¹⁷⁵. Böylece Türk siyasal yaşamında anayasal sürece geçişin çok önemli bir aşaması gerçekleştirilmiş olunuyordu.

1.2.5.2. Hazırlık Sürecindeki Gelişmeler

Kanun-î Esasi'nin hazırlanması sürecinde Osmanlı aydınları meşrutiyet yönetimi ve anayasa konusunda farklı görüşler sergilemişlerdir. Bu bağlamda Yeni Osmanlılar, diğer aydınlara göre daha güçlü bir irade göstererek, meşruti yönetime geçilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Buna karşılık muhalif grupta yer alanlar, padişahın yetkilerinin kısıtlanmasına ve Müslümanla gayrimüslimlerin eşit olmasına karşı çıkmışlar ve anayasanın var olmasının şeriata aykırı olacağını ileri sürerek vatandaşın anayasayı anlayacak düzeyde olmadığını belirtmişlerdi. Bu arada anayasa yapımını destekleyen grup, devletin içinde bulunduğu bunalımın nedenini baskı rejimi olarak görmüş ve bu bunalımdan, ancak meclisin kurulmasıyla çıkılacağını savunmuştur¹⁷⁶. Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın gruplar arasında anayasanın oluşturulmasıyla ilgili

¹⁷³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Birinci Kitap Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 4-5.

¹⁷⁴ Uçarol, 2019, s. 407.

¹⁷⁵ Servet Yiğit, 1876 Kanuni Esasiden 2017 Anayasa Değişikliğine Türkiye'de Olağanüstü Yönetim Usulleri Ve Kamu Yönetimine Yansımaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2019, s. 31.

¹⁷⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Birinci Kitap Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*, 2016, s. 5.

ciddi fikir ayrılıkları bulunmaktaydı, ancak bu süreçte meşrutiyetin kesin olarak getirilmesini savunan Genç Osmanlıların fikri daha fazla ön plan çıkmıştır.

Mithat Paşa, İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a 1875 yılı içerisinde bir anayasa hazırlamayı planladığını belirtmiş ve II. Abdülhamit tahta geçtikten sonra da anayasa hazırlama çalışmalarına hız vermiştir¹⁷⁷. Bu sırada anayasa taslağını hazırlamakla görevli komisyon çalışmalarına devam ederken komisyonca hazırlanan maddeler II. Abdülhamit'e götürülmüş, Sultan tarafından maddelerle ilgili bazı değişiklikler yapılarak yeniden görüşülmek üzere komisyona gönderilmiştir¹⁷⁸. Anayasa taslağındaki bütün maddelerin hükümdar tarafından incelenmesi, çalışmayı yavaşlatmış olsa da taslak anayasa yılsonuna kadar tamamlanmıştır. Taslakta XIX. yüzyılın diğer anayasaları gibi doğrudan ve dolaylı olarak 1850 Prusya ve 1831 Belçika anayasalarından örnekler alınmıştır. Ancak bu taslak 1850 Prusya Anayasası gibi bir meclis tarafından yapılmamış olup padişahın iradesiyle ortaya çıkarılmıştır¹⁷⁹. Bu taslak oluşturulurken dönemin bazı anayasalarının incelendiği ve bunlardan istifade edildiği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Tamamlanan anayasa taslağı son defa incelenmek üzere Sultan II. Abdülhamit'e sunulmuştur, ancak padişah söz konusu taslağı belirtilen süre içerisinde inceleyerek onaylamamıştır. Bunun en büyük sebeplerinden birisi, II. Abdülhamit'in maddeleri titizlikle incelemesi, bazılarını taslaktan çıkarması ve yeni eklemeler yapmasıdır¹⁸⁰. Daha sonra padişah tarafından incelenen taslağın son hali görüşülmek üzere Heyet-i Vükelaya gönderilmiştir. Burada yapılan düzeltmelerden sonra anayasa onaylanmış ve 23 Aralık 1876'da ilan edilmiştir¹⁸¹.

Türkiye'nin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinden sonra İstanbul'daki resmi tören dışında halk tarafında da kutlamalar yapılmış ve bu kutlamalara Müslümanlarla gayrimüslimler de katılmıştır. Söz konusu kutlamalarda Türkçe, Ermenice ve Rumca meşrutiyeti öven nutuklar atılmış ve bundan duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Bu arada Sadrazamlık Makamı tarafından vilâyetlere telgraf çekilerek anayasanın ilanı duyurulmuş ve kutlamalar yapılması istenmiştir. Verilen talimat doğrultusunda taşrada da törenler yapılmış ve buralarda anayasanın maddelerini içeren

¹⁷⁷ Lewis, 2018, s. 224-225.

¹⁷⁸ Ahmet Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010, s. 75.

¹⁷⁹ Lewis, 2018, s. 224-225.

¹⁸⁰ Oğuz, 2010, s. 77.

¹⁸¹ Yiğit, 2019, s. 31.

telgraflar okunarak, padişaha dualar edilmiştir¹⁸². Buradan da anlaşılacağı üzere, Türkiye’de anayasanın ilan edilmesi genel olarak halk tarafından olumlu karşılanmış ve ülkenin içinde bulunduğu kötü duruma karşı bir kurtuluş çaresi olarak görülmüştür.

Kanun-î Esasi’nin ilanı, Avrupa’da Osmanlı karşıtlarıyla yandaşları arasında bir takım fikri tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Batılılara göre yapılan anayasayla göz boyanmak istenmiş ve halkın yararına ciddi bir şeyler getirilmediği belirtilmiştir. Zira Avrupalı devletler, Osmanlı’nın sadece dış güçlerin azınlıkların haklarını koruma bahanesiyle iç işlerine karışılmasını engellemek amacıyla anayasası oluşturduğunu düşünmüşlerdir¹⁸³. Bu durum, Türkiye’de olumlu bir süreç başlatan anayasa ilanının Avrupalı devletler tarafından hiç de olumlu karşılanmadığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

1.2.5.3. Kanun-î Esasi’nin Hükümleri

Kanun-î Esasi, padişah tarafından oluşturulan bir heyet tarafından hazırlanmış olup, söz konusu heyette halktan herhangi bir temsilci yer almamıştır. Ayrıca anayasalara meşruiyet kazandıran en önemli niteliklerden birisi olan halk oylaması yapılmamış ve anayasa padişahın emri iradesiyle yayınlanmıştır¹⁸⁴. Bu bağlamda her ne kadar Kanun-î Esasi, maddi ve şekil açısından bir anayasa niteliği taşıyor olsa da; padişahın emriyle oluşturulduğundan ferman anayasa hükmündedir¹⁸⁵. Ayrıca bu anayasada padişah, yetkilerini tek yanlı bir işlem olarak kendi iradesiyle kısıtlamıştır¹⁸⁶. Bu durumdan dolayı Kanun-î Esasi’nin anayasal bir statüye sahip olup olmadığı hala tartışmalıdır.

Kanun-î Esasi’nin yapısı ve maddeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde sert bir anayasa olduğu açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Zira 1876 Anayasası’nın maddeleri kanuni olarak hiçbir sebeple değiştirilemez hükümler içermektedir. Bu durum aynı zamanda anayasanın üstünlüğünü ve bağlayıcılığını göstermektedir. Bununla birlikte

¹⁸² Selda Kaya Kılıç, “Kanun-i Esasinin İlanından Sonra Vilayetlerden Gönderilen Teşekkürnameler” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 18, sayı: 29, (1996), s. 138-139.

¹⁸³ Lewis, 2018, s. 225.

¹⁸⁴ Hakan Uzun, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, (2005), s. 153.

¹⁸⁵ Ahmet Dere, *Sened-i İttifak’tan 1876 Kanun-i Esasi’sine Osmanlı Anayasal Gelişmeleri ve Tanzimat Edebiyatçılarının Kanun-i Esasi’nin Hazırlanmasına Katkıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2014, s. 88-89.

¹⁸⁶ Murat Kurbanlı, “Kanuni Esasinin Pozitif Hukuk Açısından Kısa Bir İncelemesi” *Konya Barosu Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2021), s. 181.

anayasanın değişmesi için her iki meclisin üçte ikilik kararı gerekmektedir. Bu da yukarıda ifade edildiği üzere söz konusu anayasanın katılığını ortaya çıkarmaktadır¹⁸⁷.

Kanun-î Esasi, 11 kısım ve 119 maddeden oluşmaktadır. Bu kısımlar şu şekilde sıralanabilir:

- a) 1-7. maddeler arası Memalik-i Devleti Osmaniye,
- b) 8-26. maddeler arası Tebaa-i Devleti Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi,
- c) 27-38. maddeler arası Vükela-yı Devlet,
- d) 39-41. maddeler arası Memurin,
- e) 42-59. maddeler arası Meclis-i Umumî,
- f) 60-64. maddeler arası Heyet-i Âyan,
- g) 65-80. maddeler arası Heyet-i Mebusan,
- h) 81-91. maddeler arası Mehakim,
- i) 92-107. maddeler arası Divan-ı Âli,
- j) 108-112. maddeler arası Vilâyat,
- k) 113-119. maddeler arası Mevad-ı Şetta'dır¹⁸⁸.

Kanun-î Esasi'ye göre Osmanlı Devleti federasyon ya da konfederasyon olarak çok yapılı tanımlanmadığı gibi tek yapılı devlet olarak da düzenlenmemiştir. Anayasaya göre Osmanlı çok uluslu bir devlet olup, milli bir devlet hüviyetine sahip değildir. Esasında anayasada Osmanlı milleti diye bir tanımlama yapılmamış olup, Osmanlı devleti ve buna bağlı milletlerin oluşturduğu sistemden bahsedilmiştir. Anayasada devletin kendine has bir yapının bulunduğu belirtilmiş, şer'î hükümlerden bahsedilerek laik bir yapıda olmadığını ortaya çıkarmıştır, devlet çeşitli milletlerden oluşmaktadır. Devletin kendine has bir yapısı bulunmaktadır¹⁸⁹. Özellikle anayasada devletin dinini İşlam olarak belirtilmesi, anayasanın laik bir karakter taşımadığını en önemli göstergesidir.

Kanun-î Esasi'ye göre egemenlik hakkı sadece padişaha aittir ve bunu istediği şekilde kullanabilme salahiyetine sahiptir. Maddelere göre padişah, egemenlik gücünü doğrudan Tanrıdan almaktadır ve egemenlik Osmanlı hanedanına aittir. Anayasaya göre başlıca devlet organları padişah, Meclis-i Umumî ve mahkemelerden oluşmaktadır. Yürütmenin başında olan padişah kutsal ve yaptığı eylemlerden sorumsuz iken, Meclis-i

¹⁸⁷ Tanör, 2020, s. 148.

¹⁸⁸ Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 43-55.

¹⁸⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Birinci Kitap Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*, 2016, s. 9; Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 166.

Umumî (parlamento) padişaha bağlıdır¹⁹⁰. Bununla birlikte bu anayasaya göre padişah aynı zamanda bütün İslam dünyasının halifedir. Bu maddelerle Osmanlı'nın şer'î bir devlet statüsünde olduğu vurgulanmış olup, padişahı kanuni ve şer'î hükümleri yapmakla, devleti ise İslam dinini korumakla görevli olarak göstermiştir¹⁹¹.

Kanun-î Esasi, teorik olarak meşrutiyet yönetim sistemini öngörmüştür. Meşrutî sistem ile getirilen uygulamayla Türkiye'de ilk defa sadece erkekler olmak üzere halk da padişahın yanından yönetime katılma hakkını elde etmiştir. Anayasada yürütmenin başı padişah iken; yasama organı olarak Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'dan oluşan iki meclisli bir sistem getirilmiştir. Meclis-i Mebusan'ın üyelerini halk belirliyorken Meclis-i Âyan'ın bütün üyeleri padişah tarafından atanmaktaydı. Kanun-î Esasi'nin getirmiş olduğu sistem, dönem itibarıyla diğer krallık ve imparatorluklarda uygulanan sistemlerden farklıydı. Şöyle ki, devrin büyük ülkeleri olan Fransa ve İngiltere anavatanları dışındaki sömürge topraklarında bunu uygulamamışlardır. Zira çıkarları doğrultusunda diğer milletleri köle olarak görmüş, siyasi haklardan yararlanırmamış veya oralara özgü ayrı yönetimler oluşturmuştur. Osmanlı Devleti ise, emperyalist bir devlet olmadığından ülkenin her yerinde aynı sistemi uygulamış ve kişi din, dili ırk veya anlayış farkı gözetmeksizin Osmanlı topraklarındaki erkeklerin, meşrutî sistem içerisinde yönetime dâhil edilmesini sağlamıştır¹⁹². Yukarıda izah olunduğu üzere Osmanlı Devleti emperyalist bir devlet olmamış ve ülkesindeki halklara eşit bir muamelede bulunmuştur.

Kanun-î Esasi'ye göre, Meclis-i Âyan üyeleri 40 yaşını geçmiş tanınmış kişilerden ömür boyu görev yapacak şekilde padişah tarafından seçilirler. Meclisin üye sayısı, Meclis-i Mebusan üye tam sayısının üçte birini geçemez. Meclis başkanı padişah tarafından seçilmekte olup, Meclis-i Mebusan üyeleri, her 50.000 erkek vatandaşa bir temsilci düşecek şekilde dört yıllığına seçilirler. Anayasaya göre vekiller sadece seçim bölgelerini değil; tüm Osmanlı vatandaşlarını temsil etmekte olup, meclis başkanı ve yardımcıları meclis tarafından gösterilen üçer aday arasından padişah tarafından seçilirdi¹⁹³.

¹⁹⁰ Mehmet Kayıran ve Mustafa Yahya Metintaş, "Türkiye'de Anayasal Gelişme (1876 - 1924)" *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2017), s. 22.

¹⁹¹ Halil Cin, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırma Vakfı, İstanbul, 2017, s. 207.

¹⁹² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Birinci Kitap Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*, 2016, s. 10-11.

¹⁹³ Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (1957), s. 26-27.

Anayasaya göre, Meclis-i Mebusan'ın görevi ihtiyaç duyulan yasa ve yönetmeliklere bağlı olarak bütçe görüşmelerini yaparak incelemektir. Buna karşılık Meclis-i Âyan'ın görevi ise Meclis-i Mebusan tarafından görüşülerek kendilerine yollanan tasarıları yeniden incelemek, inceleme sonucu onaylamak, reddetmek veya Meclis-i Mebusan'a değişiklik için göndermektir¹⁹⁴. Görüldüğü üzere Kanun-î Esasi, yapı ve işleyiş bakımından her iki meclise farklı görevler yüklemiş ve bunları görevleri dâhilinde kalmalarını düzenlemiştir.

Kanun-î Esasi'nin 8 ila 26'ncı maddeleri arası hak ve özgürlükler ile ilgili olup “*Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi*” başlığı altında düzenlenmiştir. Ayrıca anayasa pratiği içerisinde siyasi ve medeni haklarla ilgili önemli düzenlemeler yapılmış olup, bu haklar batılı anayasalarla karşılaştırıldığında nerdeyse aynı seviyededir. Bu duruma rağmen söz konusu hak ve özgürlüklerin nasıl güvence altına alınacağına dair pek fazla maddelere yer verilmemiştir. Anayasada yer alan hak ve özgürlükler; vatandaşlık hakkı, mülkiyet güvenliği, din ve ibadet özgürlüğü, kişi hürriyeti, kişi dokunulmazlığı, dilekçe hakkı, işkence eziyet ve zarar verme yasağı, müsadere ve angarya yasağı, girişim özgürlüğü, basın özgürlüğü, öğretim hakkı, kanun önünde eşitlik, kamu hizmetlerine girme hakkı, verginin mali güce göre belirlenmesi hakkı, konut dokunulmazlığı, kanuni hâkim ilkesi ve vergilerin yasallığı ilkesini içermektedir¹⁹⁵. Adı geçen hak ve özgürlüklerin Türkiye'nin ilk anayasasıyla düzenlenmiş olması, dönem itibarıyla Türk Devleti'nin medeni bir devlet olma yolunda ciddi atılımlar içerisinde olduğunu göstermesi bağlamında son derece önemlidir.

Yukarıda belirtildiği üzere Kanun-î Esasi'yle çok sayıda hak ve özgürlükler güvence altına alınmış olmasına rağmen anayasada yer alan bir başka madde özgürlükler açısından son derece sakıncalıdır. Bu bağlamda Kanun-î Esasi'nin 113. maddesi, anayasanın modern ve çağdaş yapısına hiçbir şekilde uymamaktadır. Zira söz konusu maddeye göre padişahın istediği kişiyi sürgün etme yetkisine sahiptir¹⁹⁶. Esasından anayasa kurulu tarafından hazırlanan taslağın 113. maddesinde padişahın sürgün yetkisiyle ilgili bir fıkra bulunmamaktadır. Bu madde daha sonra Sadrazam Said Paşa tarafından eklenmiştir. Böylece anayasaya insan haklarını ihlal edici bir madde eklenmiş

¹⁹⁴ Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, cilt: 30, sayı: 30, (2011), s. 28.

¹⁹⁵ Hasan Mahmut Kalkışım, “İnsan Hakları Noktasından Türk Anayasa Tarihinde İki Ara Kesit 1876 ve 1961 Anayasaları” *Global Journal of Economics and Business Studies*, cilt: 8, sayı: 16, (2019), s. 153-154.

¹⁹⁶ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 99.

olunuyordu¹⁹⁷. Netice itibarıyla temel hak ve özgürlükler açısından birtakım önemli maddelere sahip olduğu değerlendirilen Kanun-ı Esasi'nin, 113. maddesi nedeniyle günümüzde halen bir tartışma konusudur.

Kanun-ı Esasi'nin 27 ila 38. maddeleri arasındaki bütün hükümler yürütme organını düzenlemiş olup, bu bağlamda padişahın şeyhülislam ve sadrazamı seçme yetkisi dışında bakanlar kurulunu da oluşturma yetkisi yer almaktadır. Bakanlar kurulunu seçme hakkına sahip olan padişahın sadrazam ve bakanları istediği zaman azletme yetkisi bulunmaktadır. Ayrıca kabinenin aldığı kararlar padişahın onayıyla yürürlüğe girmekte ve bakanlar sadece kendi yetki alanlarına giren konularda, sadrazam ise iç ve dış bütün meselelerde yetki sahibidir. Burada anayasa açısından üzerine durulması gereken asıl konu da sultanın meclisi feshetme yetkisine haiz olmasıdır. Zira padişah gerekli gördüğü durumlarda meclisi kapatabilmektedir¹⁹⁸. Sürgün etme yetkisi dışında padişahın meclisi fes etme hakkına sahip olması, padişahın yetkiler bağlamında çok güçlü olduğunu göstermektedir. Bu da, modern demokrasilere ve anayasalara uygun bir durum olmadığı düşünülebilir.

Kanun-ı Esasi'de yargı organı önemli güvencelere sahiptir. Bu güvenceler arasında, mahkemelerin bağımsızlığı, hâkimlerin mesleğinden atılamayacağı, yargılamanın açık bir şekilde yapılacağı, hak arama özgürlüğü ve kanuni hâkimliğin mevcut olabileceği gibi bir takım düzenlemeler bulunmaktadır. Anayasaya göre, yargılama yetkisi bağımsız mahkemelere verilmiş olup, anayasanın yargıyla ilgili maddeleri dönemin batı anayasalarıyla eşit niteliktedir¹⁹⁹. Mahkemelerin bağımsızlığını sağlayan en önemli madde, mahkemelere müdahale edilemeyeceğinin düzenlendiği 86. maddesidir²⁰⁰. Kanun-ı Esasi'de yargıya verilen güvenceler neredeyse günümüzde ki hükümlerle eşit durumundadır. Bu da, anayasanın yargı konusundaki bazı uygulamalarıyla çağdaş bir seviyede olduğuna işaretir.

Kanun-ı Esasi'nin 18. maddesinde Osmanlı Devleti'nin resmi dili olarak Türkçe belirlenmiştir. Çok uluslu bir devlet olan Osmanlı'nın parçalanmayı durdurmak için anayasal sisteme geçerken resmi dil olarak Türkçeyi belirlemesi ilginçtir, ancak

¹⁹⁷ Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi Üçüncü Cilt*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1974, s. 322-323.

¹⁹⁸ Müzehher Yamaç, "İlk Anayasa (1876 Kanun-ı Esasisi)", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 5, (2014), s. 61.

¹⁹⁹ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 168.

²⁰⁰ İbrahim Ülker, "Hukukun Genel İlkeleri Bağlamında Kanun-ı Esasi'deki Yargılamaya İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi", *Selçuklu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 21, sayı: 2, (2013), s. 119.

Türkçe'nin resmi dil olarak belirlenmesinin sebebi, Avrupa'da görülen ulusçuluk akımları olmayıp devlet idaresinin ve padişahın konuştuğu dilin Türkçe olmasıdır²⁰¹.

1.2.5.4. Hukuki Açıdan Değerlendirilmesi

Kanun-î Esasi'ye göre kanun yapmak için ilk önce padişaha teklif götürülür ve kendisi izin verirse teklif Şura-yı Devlete²⁰² gönderilmektedir. Bundan sonra Şura-yı Devlet tarafından konuyla ilgili bir kanun tasarısı hazırlanır ve söz konusu tasarı ilk önce Heyet-i Mebusan'da, sonra ise Heyet-i Âyan'da görüşülmektedir. Bu tasarı iki mecliste de kabul edilirse onaylaması için padişaha sunulur ve padişah onayından sonra kanunlaşarak yürürlüğe girmektedir. Bu arada padişahın kanunlar üzerinde mutlak veto yetkisi bulunmaktadır²⁰³. Anayasadaki kanun yapma sisteminden anlaşılacağı üzere kanunlar padişahın istediği doğrultuda yapılmakta olup, kendisinin emri olmadan meclise kanun önerisi verilememektedir. Bu da, söz konusu anayasanın demokratik yönünün ciddi anlamında tartışılmasına ortam hazırlamıştır.

Meclis-i Mebusan'da pozitif çalışmalar bulunmasına rağmen Osmanlı bürokrasisi içinde kendine yer bulamamıştır. Kanun-î Esasi'nin meclise verdiği haklar belirgin değildir. Meclis, daha önce var olan Osmanlı Devleti kurumları içine eklenmek istenmiştir, ancak anayasa kuvvetler ayrılığı prensibine dayanmadığından daha önce var olan kurumlar yetkilerini meclise vermek istememişlerdir. Bu durum meclisin gücünü azaltmış ve onu yetkisiz bir hale getirmiştir. Bundan dolayı da meclis, gücünü etkili bir şekilde kullanamamıştır²⁰⁴.

Üçok, Mumcu ve Bozkurt'a göre, anayasada belirlenen Meclis-i Mebusan'ın çok fazla yetkisi bulunmamaktadır. Mecliste sadece kanun çıkarmak için hazırlanan tasarılar görüşülmekte ve bazen de konuyla ilgili olarak bakanları dinlemektedir. Meclisin sahip olduğu tek kısıtlı yetkisi ise vekillerinin üçte ikilik kararı ve padişahın onayıyla bakanları yüce divana yollayabilmesidir. Heyet-i Âyan'ın görevi ise kanun tasarılarını padişahın haklarına, dini kurallara, anayasa hükümlerine, devletin bütünlüğü ve güvenliğine aynı

²⁰¹ Rukiye Akkaya Kia, "1876 Kanun-i Esasi'nin 18. Maddesi Üzerine" *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 3-4, (2011), s. 36-37.

²⁰² Günümüzdeki Danıştay'a denk gelen Osmanlı Kurumu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halim Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Reformlarını Düzenleyici Bir Kurum Olarak Şura-yı Devlet (1868-1876)", *Gazi Akademik Bakış*, cilt: 14, sayı: 27, (2020), s. 203-220.

²⁰³ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s.167.

²⁰⁴ Ahmet Oğuz, "Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin Kapatılmasının Sonuçları", *Nevşehir Barosu Dergisi*, sayı: 1, (2014), s. 44.

zamanda genel ahlak kurallarına uygun olup olmadığını incelemektir²⁰⁵. Görüldüğü üzere Kanun-î Esasi’de her iki meclisinde çok etkin olmadığı açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Soysal’a göre; Kanun-î Esasi, devletin teokratik ve monarşik niteliğini değiştirmemiş, hâkimiyeti önceden olduğu gibi Osmanlı hanedanına vermiştir. Ayrıca Osmanlı hanedanından tahta çıkacak olan kişi verdiği kararlardan sorumsuz olarak düzenlenmiştir. Parlamenter sistemlerde devlet başkanları sorumsuz ve semboliktir ama 1876 Anayasası’nda padişah sorumsuzdur ama sembolik bir makam olmayıp, padişahlık makamı çok fazla yetkiye sahiptir. Bununla birlikte padişahın kişiliğine tanınmış olan kutsallık devletin hem monarşik hem de teokratik özelliğinin devam etmesine ortam hazırlamıştır. Bu arada devletin dininin varlığının kabulü ve kanunların dine uygunluğunun kontrolünün Heyet-i Âyan’a verilmesi teokratik yapının devam etmesini sağlamıştır²⁰⁶.

Gözler’e göre, Kanun-î Esasi ile tam anlamıyla sınırlı bir monarşi sistemi kurulamamıştır. Zira yasama yetkisinin kullanılabilmesi için ilk önce padişaktan izin alınması gerekmekte ve kanunlar padişahın onayıyla yürürlüğe girmektedir. Bu arada bakanlar kurulu padişaha karşı sorumlu olup, parlamentoya karşı herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktadır. Yani yasama ve yürütme padişahın kontrolü altındadır. Bundan dolayı padişahın yetkilerinin anayasayla sınırlandırıldığı söylenemez. Yargı kuvveti için yasama ve yürütmeye geçerli olan durumun aynısı söylenemez. Yargı, padişahın egemenliği altından çıkmıştır ve bağımsız mahkemelerin uhdesine verilmiştir²⁰⁷. Yasama ve yürütme üzerinde padişahın etkisinde bir azalma olmasa da anayasayla padişahın yargı üzerindeki yetkisi ciddi anlamda azaltılmıştır.

Arsel de anayasayla ilgili benzer konulara değinmiştir. Ona göre; kanun teklifi yapma bakanlar kurulunun yetkileri dâhilinde olup, meclisler ancak padişaktan izin alarak teklifte bulunabilir. Padişah izin verdikten sonra kanun teklifi ilk önce Danıştay’a gönderilmekte ve orada da teklif tasarıya dönüştürülmektedir. Tasarı sırasıyla Mebusan Meclisi ve Âyan Meclis’inde görüşüldükten sonra padişaha sunulmakta olup, padişah tarafından onaylanırsa yürürlüğe girmektedir. Kısacası kanun ancak padişahın keyfine uygun bir şekilde yapılabilir. Padişahın yetkileri arasında parlamentoyu toplantı

²⁰⁵ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 1999, s. 279.

²⁰⁶ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 46.

²⁰⁷ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 169.

için toplama, feshetme, hükümeti görevden almak ya da kurmak bulunmaktadır. Yani yasama ve yürütme yetkileri padişaha aittir²⁰⁸.

Tanilli'ye göre, 1876 Anayasası parlamentolu bir düzen getirmiş, ancak bu parlamenter bir sistem değildir. Padişahın durumu gelişmiş parlamenter sistemlerde olduğu gibi sadece temsili devlet başkanlığı olmayıp, fiilen ve hukuken yürütme ve yasamanın yetkileri padişahın uhdesindedir. Yani bu anayasayla padişahlık makamı son derece güçlü olup bu anayasayla mutlakiyetten meşrutiye sadece isim olarak geçilmiştir²⁰⁹. Ünlü anayasa hukukçusu Esen de bu görüşü desteklemekte olup kuvvetleri, kuvvetler ayrılığı prensibinden uzak, bütün yetkilerin kökünün padişahta olduğunu belirtmekte ve sistemi padişah ekseninde inşa edilmiş olarak tanımlamaktadır²¹⁰. Özbudun da benzer bir düşünceyle, 1876 Anayasası'yla Avrupa devletlerindeki benzer bir meşruti monarşinin kurulamadığını ve yönetimde ağırlığın padişaha verildiğini iddia etmiştir²¹¹. Bu bağlamda anayasayla her ne kadar parlamento kurulmuş olsa da yetkiler padişahta toplandığı için meşruti sistemin tam anlamıyla uygulandığı söylenemez.

Tanör'e göre, Kanun-î Esasi değerlendirirken anayasanın hazırlandığı dönemin en belirgin meşruti yönetim sistemine sahip olan İngiltere ve güçlü bir anayasası olan Fransa ile karşılaştırmamak gerekmektedir. Kıyaslama Osmanlı ile daha yakın seviyede olan Prusya, Rusya, Avusturya-Macaristan gibi ülke anayasalarıyla yapılmalıdır. Zira Osmanlı anayasacılığı ve meşrutiyet anlayışı, bahsi geçen ülkelerin sistemleriyle genel olarak benzerdir²¹². Bu çerçevede Kanun-î Esasi'nin getirmiş olduğu sistem, dönemin gelişmiş ülkelerin sistemlerinin gerisinde kalmıştır.

Kanun-î Esasi, padişaha geniş yetkiler düzenlemiş olup, bu yetkiler II. Abdülhamit'in mutlakiyetçi eğilimlerinden dolayı anayasal düzenin devamı için tehlike arz etmektedir. 2 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile biten Rus savaşını bahane gösteren Sultan, 13 Şubat 1877 tarihinde Osmanlı Mebusan Meclisi'ni tatil etmiş ve 33 yıl boyunca bir daha meclisi toplantıya çağırılmamıştır. Anayasanın 43. maddesine göre meclisler, her yıl 1 Kasım'da açılıp 1 Mart'ta kapanması gerekmektedir, ancak padişah meclisi 2 hafta önceden kapatmış ve 1908'e kadar kapalı tutmuştur. Padişah, anayasanın 73. maddesindeki fesih yetkisini kullanmamış ancak

²⁰⁸ Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, 1975, s. 31.

²⁰⁹ Tanilli, *Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş*, 1981, s. 121.

²¹⁰ Esen, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Hukuk*, 1957, s. 108.

²¹¹ Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1993, s. 4.

²¹² Tanör, 2020, s. 166.

toplantıya çağırarak meclisi işlemez hale getirmiştir. Bununla birlikte 113. maddedeki sürgün yetkisini de kullanarak anayasanın hazırlanmasında öncü olan Mithat Paşa'yı Taif'e sürgüne göndermiştir²¹³. Bunun dışında Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasına öncülük eden diğer kişilerden birisi olan Süleyman Paşa uydurma suçlamalarla Bağdat'a sürülmüş ve orada ölmüştür. Bunun dışında Namık Kemal Midilli'ye sürülmüş ve Sadrazam Hayrettin Paşa da görevinde alınmıştır. Bunlara ek olarak meclis üyeleri, birçok aydın ve gazeteciler otuz yıl boyunca hafiye teşkilatının ve jurnal sisteminin baskısına maruz kalmışlardır²¹⁴.

1.2.5.5. Kanun-ı Esasi'de Yapılan Değişiklikler

Yukarıda belirtilen 93 Harbi sonucunda imzalanan Ayastefanos Ateşkes Antlaşması ile Balkanlarda büyük bir Bulgaristan kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da bulunan toprakları birbirinden ayrı olacak şekilde üç parçaya bölünmüştür. Yani bu ateşkes ve sonrasında imzalanan Berlin Anlaşması ile Osmanlı Devleti çok fazla toprak kaybetmiştir. Bu sorunlu duruma karşı II. Abdülhamit, çözümü İngiltere ile yakın ilişkiler kurmakta bulmuş ve İngiltere ile anlaşılan Sultan 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs adasını geçici olarak İngiliz işgaline bırakmıştır. Bunun yanında İngiliz donanması Mudanya yakınlarına gelerek demirlemiştir. Bu arada II. Abdülhamit'in izlemiş olduğu denge politikası sonucunda Ayestafanos'tan rahatsız olan bazı batılı devletlerin girişimi sonucu Berlin'de bir konferans düzenlenmiş ve antlaşmanın maddeleri hafifletilmiştir. Bu göre yapılan düzenlemeyle Bulgar Prensiği kurulmuş, Doğu Rumeli özerk vilayet haline gelmiş, Romanya'ya Dobruca sancağı verilmiş, Sırbistan ve Karadağ toprak olarak bağımsız devlet haline gelmiş, Yanya ve Teselya üzerindeki Yunanistan'ın istekleri her iki tarafın anlaşmasına bırakılmış ve Rusya'ya doğudaki üç sancak bırakılarak Ermeniler lehine ıslahat yapılması kabul edilmiştir. Ayrıca Rusya'ya 800 milyon Frank tazminat vermeyi kabul etmiştir. Bunun yanında boğazların emniyeti Osmanlı'ya bırakılmış ise de Bosna-Hersek, Avusturya işgaline verilmiş ve aynı zamanda Yenipazar'da asker bulundurulması kararlaştırılmıştır. Son olarak Osmanlı, Makedonya'da yeni ıslahatlar yapmayı kabul etmiştir²¹⁵.

²¹³ Abadan ve Savcı, 1959, s.43; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın Birinci Kitap*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 238.

²¹⁴ Bahadır Apaydın, 1876 Kanun-i Esasi'yi Hazırlayan Hukuksal Ve Siyasal Gelişmeler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kocaeli, 2003, s. 128.

²¹⁵ Belen, 2016, s. 33-35.

İkinci Meşrutiyetin ilanı öncesinde yaşanan önemli tarihsel gelişmelerin verildiği süreçten sonra II. Abdülhamit tarafından 24 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girdiğine dair yayınladığı Hatt-ı Hümayun ile İkinci Meşrutiyet başlamıştır²¹⁶. Her konuda padişahın dediğinin olduğu 1876 Anayasası'yla meşruti yönetimin kurulması mümkün görünmemektedir. Ancak İttihatçılar, meşruti yönetimin uygulanabilmesi için nasıl bir anayasanın var olması gerektiği konusunda aralarında bir görüş birliği sağlayamadıklarından; ilk başlarda eski anayasanın tekrar yürürlüğe girmesiyle yetinmek zorunda kalmışlardır. Bu süreçte iktidarda söz sahibi olduktan sonra tecrübe kazanan İttihatçılar, eski anayasayla kurmayı planladıkları meşruti yönetimle devam edemeyeceklerini anlamışlardır. Bu da ciddi bir sorunun oluşmasına ortam hazırladığından İttihatçılar, yeni anayasa önündeki en büyük engel olan II. Abdülhamit'in tahtan indirilip yerine Sultan V. Mehmet Reşat'ın geçmesinden sonra yeni meclis, anayasa hazırlamak üzere bir komisyon kurmuştur²¹⁷.

Yukarıda belirtilen tarihsel sürecin yaşanmasından önce 12-13 Nisan 1909'da İstanbul'da irticai bir hareket olan 31 Mart isyanı yaşanmıştır. İsyancılar, 24 saatten daha kısa bir süre içinde başkenti ele geçirerek İstanbul'da asayiş ve güvenliği ciddi anlamda bozmuşlardır. Bu süreçte İttihatçılar, başkentte yenilmiş gibi görünse de vilayetlerde özellikle Makedonya'da güçlerinden herhangi bir şey kaybetmemişlerdi. Bu nedenden dolayı İttihatçılar, İki hafta içinde yapılan bir karşı darbeye tekrar yönetimde etkili hale gelmişlerdir. Bu arada isyan kolay bir şekilde bastırılmış gibi görünse de; bu olay reformcuları derinden etkilemiş ve bu isyanın İstanbul'da çok taraftar bulması İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerini şaşırtmıştır²¹⁸. Bu zorlu duruma rağmen isyan bastırılarak II. Abdülhamit tahttan indirilmiş ve anayasanın düzeltilmesi için gerekli uygun ortam oluşturulmuştur.

Her ne kadar İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri yeni bir anayasa yapma niyetinde olsalar da; mevcut koşullar buna uygun değildi. Zira 1876 Anayasası'na göre seçilen millet vekilleri, kuruculuk yetkilerine sahip olmadıklarından dolayı yeni bir anayasa yapmak yerine mevcut olanın hükümlerini değiştirmekle yetinmek zorunda kalmışlardır²¹⁹. II. Meşrutiyetin ilanından sonra mevcut anayasanın toplamda 21 maddesinde değişiklik yapılmış, 119. maddenin yerine farklı üç madde getirilmiş ve yeni

²¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri I*, Yedi Gün Haber Ajansı, 1999, s. 60.

²¹⁷ Şükrü Karatepe, *Meşrutiyet ve Anayasa*, Yeni Şafak, İstanbul, 1995, s. 61-62.

²¹⁸ Erik J. Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası*, (Çev. Lütfi Yalçın), Akılçelen Kitapları, Ankara, 2015, s. 117.

²¹⁹ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 48.

anayasa toplam 121 maddeye sahip olmuştur²²⁰. 119 maddesi bulunan anayasanın birçok maddesinde değişiklik yapılarak yeni maddeler eklenmesi önemli bir düzenlemedir ve Kanun-î Esasiye yeni bir görünüm kazandırmıştır. Bundan dolayı da birçok anayasa hukukçusu ve tarihçisi tarafından söz konusu değişiklikler yeni bir anayasa olarak değerlendirilmiştir. Bu kişiler 1876 Kanun-î Esasi yerine 1909 Anayasası ifadesini kullanmayı tercih etmişlerdir.

Esasında anayasa değişikliği önerisi, 1908’de meclise verilmiş ancak yukarıda belirtilen olaydan dolayı ertelenmek zorunda kalınmıştır. Daha sonra anayasada değişiklikler yapılması için 1909’da yeniden gerekli adımlar atılmış ve aynı yıl içinde tamamlanarak yürürlüğe alınmıştır. Yukarıda belirtilen anayasada yapılan değişikliklerle birlikte siyasal rejim değişmiş, Mutlakıyet rejimi son bulmuş ve Osmanlı’da yeniden meşrutî sisteme geçilmiştir.

1909’da anayasada yapılan değişikliklerle birlikte Meclis-i Mebusan’ın bakanlar kurulunu düşürmesi kolaylaştırılmış ve bakanlar kurulunun da meclisi feshetmesi zorlaştırılmıştır. Ayrıca söz konusu düzenlemeyle bakanlar kurulu padişaha karşı değil; meclise karşı sorumlu hale getirilmiş ve padişahın yetkileri büyük oranda azaltılmıştır. Bu şekilde yasama organıyla yürütme organı arasındaki yetki dengesi, yasama lehine olmuş ve padişahın yasama ile yürütme üstündeki yetkileri büyük ölçüde kısıtlanmıştır²²¹.

Anayasa değişiklikleriyle yasama ve yürütmede yapılan düzenlemelerin dışında hak ve özgürlükler konusunda da bir takım yeni hükümler getirilmiştir. Bu kapsamda Türkiye’de, hak ve hürriyetlerin önündeki en büyük engel olan 113. maddeyle düzenlenen padişahın sürgün yetkisi kaldırılmıştır. Ayrıca, anayasanın ilk halinde yer almayan haberleşme, toplanma ve dernek kurma hakları anayasaya eklenmiş ve eşitlik ilkesine vurgu yapılmıştır. Bunların dışında çalışma ve ticaret özgürlüğü konusunda bir takım düzenleme yapılmış ve basınla yayın özgürlüğü güvence altına alınarak mektupların mahkeme kararı alınmadan açılması yasaklanmıştır²²². 1876 Anayasası’nda yapılan bu değişiklik ve düzenlemelerin, Türkiye’de demokrasinin gelişmesi ve özgürlüklerin korunması anlamında ciddi katkıları olmuştur şeklinde düşünülebilir.

²²⁰ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 65.

²²¹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Birinci Kitap Kanun-i Esasî ve Meşrutîyet Dönemi (1876-1918)*, 2016, s. 21.

²²² Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 102; Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 49-50.

1.2.5.6. Değişikliklerinin Anayasal Açıdan Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nin batılılaşma hareketleri kapsamında yürürlüğe konulan 1876 Kanun-ı Esasi, padişahın tek taraflı iradesi tarafından ortaya çıkmış ve ferman niteliğinde olmuştur. Buna karşılık 1909'da yapılan anayasa değişiklikleri padişah iradesi olmaksızın meclis tarafından hazırlandıktan sonra padişahın iradesine sunulmuştur. Bu manada, hazırlanma şekli bakımından yeni anayasa padişahla milletvekilleri arasında yapılmış misak yani sözleşme niteliğinde olmuştur²²³. Anayasa değişikliklerinin daha önce düzenlenen belgelere göre farklı bir şekilde meclis tarafından hazırlanması demokrasiye geçiş için önemli bir adım olarak yorumlanabilir.

II. Abdülhamid'in istibdat yönetimine karşı Osmanlı aydınları tarafından başlatılan mücadele neticesi 1909'da ki anayasa değişiklikleri, tabandan gelen bir hareket olması yönüyle anayasacılık hareketleri açısından önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar anayasada yapılan değişiklikler, bir halk hareketi şeklinde gerçekleşmemiş olsa da I. Meşrutiyet'in ilanında olduğundan daha fazla bir kitle tarafından harekete geçilerek gerçekleştirilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere bu hareketin oluşumunda ve geniş alanlara yayılmasında aydınların ciddi etkisi olmuştur²²⁴.

1909'da anayasada yapılan değişiklikler, Türkiye'nin siyasal ve mevcut görünümünün değişmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Zira bu değişiklikler kapsamında padişahın yetkileri kısıtlanarak Meclis-i Mebusan daha yetkili duruma getirilmiş ve devlet yönetiminde meclisin yetkinliği arttırılmıştır. Bunun gibi yürütmede bulunan bakanlar kurulunun sorumluluğu değiştirilerek padişaha değil Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu hale getirilmiştir. Ayrıca padişahın belirli kanuni düzenlemeler olmadıkça meclisi kapama yetkisi kaldırılmıştır. Ayrıca padişahın izni alınmadan kanun teklifi yapılabilecek ve meclisin kabul ettiği kanunları padişah iki ay içinde ya onaylayacak ya da görüşülmesi için meclise geri gönderecekti. Geri gönderilen kanun tasarıları meclisin üçte ikilik onayıyla kanunlaşabilecekti²²⁵. Bunların yanında yabancı ülkelerle yapılan antlaşmaların yürürlüğe girmesi için parlamento tarafından onaylanması koşulu getirilerek meşruti sistemlerde padişahın sahip olamaması gereken yetkileri

²²³ Karatepe, 1995, s. 63.

²²⁴ Yusuf Şevki Hakyemez, *Osmanlı –Türk Anayasacılığında II. Meşrutiyet Durağı, Yüzyüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (Ed. Asım Öz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, s. 146.

²²⁵ Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1993, s. 4-5.

kaldırılmıştır²²⁶. Böylece 1909 anayasa değişiklikleri Mebusan Meclisi'nin üstünlük dönemini başlatmıştır²²⁷. Söz konusu değişikliklerin Türkiye'de anayasacılığın ve demokrasinin gelişimi açısından büyük katkılar sağladığı aşîkârdır. Zira Kanun-î Esasi'den sonra yapılan bütün anayasalarda demokrasiye ve insan hak ve özgürlüklerine daha fazla yer verilmiştir.

1909 değişiklikleriyle halk, egemenlik haklarını kullanmaya başlayarak ulusal egemenlik bağlamında daha güçlü duruma gelmiştir. Zira yapılan düzenlemelerle devletin siyasi yapısında önemli değişiklikler yapılmış ve parlamentonun daha etkin olduğu meşrutî sisteme yeniden geçiş sağlanmıştır. Böylece II. Meşrutîyetle Türk siyasi hayatında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi “*millî hâkimîyet*” ilkesidir. Zira yapılan düzenlemeyle önceleri meclis ve bakanlar kurulu üzerinde hükmetme hakkına sahip olan sultan, artık bu fonksiyonunu sadece sembolik bir şekilde icra edebilecekti. Anayasaya bağlılık yemini edecek olan sultan bu yemini meclis huzurunda gerçekleştirecekti. Bu arada yasama yetkisi meclise, yürütme yetkisi ise hükûmete bırakılmıştı, bu değişiklikler otoritenin artık millî hâkimîyetin eline geçmekte olduğunun göstergesi olup, II. Meşrutîyet bu yönleriyle batılı meşrutî sistemlere daha yakındır²²⁸.

Gözler'e göre, 1909 değişiklikleriyle Osmanlı Devleti'nin rejimi meşrutî monarşîye evrilmiş olup, bu sistem önceki döneme göre demokratiktir. Yeni dönemde yasama organı halkın temsilcilerinden oluşmakta, yürütme organı ise yasama organının güvenini almış olan hükûmete dayanmaktadır. Padişahın bu alanlarda önceden sahip olduğu büyük yetkiler ciddi anlamda kısıtlanarak sembolik bir hale getirilmiştir. Yapılan değişiklikler sonucunda Osmanlı Devleti'nin yönetim şekli kesin olarak mutlak monarşiden çıkarılarak, sınırlı monarşîye geçiş sağlanmıştır²²⁹. Bu süreç, aşama aşama Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde ulusal egemenliğin tam olarak hakim olduğu cumhuriyet yönetiminin kurulmasının önünü açmıştır. Bu açıdan 1909'da Kanun-î Esasi'de yapılan değişikliklerin hem Türk demokrasisi hem de Türkiye'deki anayasacılık hareketlerinin tekâmülü açısından son derece büyük bir önemi bulunmaktadır.

²²⁶ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 1999, s. 280; Tanilli, *Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş*, 1981, s. 121.

²²⁷ Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, 1975, s. 39.

²²⁸ Celalettin Vatandaş, *Türkiye'nin Batılılaşma Süreci ve II. Meşrutîyet'i Hazırlayan Şartlar, Yüzüncü Yılında II. Meşrutîyet*, (Ed. Asım Öz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, s. 57-58.

²²⁹ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 171.

1.2.6. 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu

5 Eylül 1920 tarihinde Meclis üyelerinin durumlarını derleyen Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun ilk maddesinde amacın saltanatın, hilafetin, vatan ve milletin kurtarılması olarak belirtilmiş olsa da Ankara'da resmen yeni bir devlet kurulmuştur. Devletin adına şimdilik “*Türkiye Devleti*” denmiştir. Kurul bu devletin Teşkilât-ı Esâsiye adında anayasasını bile yaparak anayasanın temeline milli hâkimiyeti oturmuştur²³⁰. Böylece Türk siyasal yaşamında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreçte son derece önemli bir adım atılmış oluyordu.

1.2.6.1. Anayasa Öncesi Tarihi Gelişmeler

II. Meşrutiyetin yürürlüğe girmesinden sonraki yıllar Osmanlı Devleti için son derece sıkıntılı geçmiştir. Bu süreçte batılı devletler meşruti yönetime geçişi destekleseler bile Osmanlı'ya bakış açılarını değiştirmeyerek bu yolda yapılan yanlışları düzeltmek yerine onu kendi çıkarları için kullanmışlardır. Türk devletine bakışın böyle olduğu tarihlerde Avusturya Macaristan İmparatorluğu, Bosna ve Hersek'i topraklarına katmış, Rusya Karadeniz'in kapısı konumunda olan Boğazların koşullarını kendi lehine tekrar düzenlemek için harekete geçmiş ve Bulgaristan bağımsız hale gelmiştir²³¹. Osmanlı, bütünlüğünü korumak için meşruti yönetime geçmiş olsa da içeride ve dışarıdaki krizleri çözememiş ve toprak kaybına engel olamamış ve devletin yıkılış sürecini önleyememiştir.

I. Dünya Savaşı öncesinde bağımsızlıklarını kazanan Balkan devletleriyle Osmanlı arasında Balkan Savaşı yapılmıştır. Bu savaşın sonucunda Bulgaristan 22 Ekim 1912 tarihinde Kırklareli'ni ele geçirmiş, Sırplar birkaç gün sonra Osmanlı'ya karşı zafer kazanmış ve 8 Kasım'da Yunanistan, Selanik'i ele geçirmiştir. Bu olaylardan sonra büyük devletlerin girişimleriyle Londra'da aralık ayında konferans toplanmış, ancak bu konferanstan olumlu sonuç elde edilememiştir. Zira 3 Şubat'ta Bulgarlar, Edirne'yi ele geçirip İstanbul'u tehdit etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Osmanlı'nın talebiyle Londra'da yeniden yapılan toplantıda Yunanistan; Girit, Selanik ve güney Makedonya'yı, Sırplar; Orta ve Kuzey Makedonya'yı almışken, sahilleriyle beraber bütün Trakya'yı ise Bulgaristan almıştır.

Birinci Balkan Savaşı sırasında birbirleriyle ittifak içinde olan devletler, savaş sonrasında toprak paylaşımları konusunda aralarında bir görüş birliği sağlayamamışlardır.

²³⁰ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 120; *Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 70.

²³¹ Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, 2007, s. 53-54.

Bu da, Balkan devletlerinin kendi aralarında savaşmalarına yol açmış ve İkinci Balkan Savaşı'nın olmasına ortam hazırlamıştır. Balkan devletlerinin kendi aralarındaki çatışmaları fırsata çeviren Osmanlı da savaşa katılarak Edirne'yi tekrar topraklarına katmış ve Bulgaristan sınırı yeniden Meriç Nehri olmuştur²³². Osmanlı'dan ayrılan Balkan Devletleri'nin bağımsızlıklarını kazandıktan kısa bir süre sonra Osmanlı'yla mücadele edecek hale gelmeleri, devletin güçsüz düştüğünün göstergesidir.

1914 Haziran ayında Bosna'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun taht adayının öldürülmesiyle Avrupa'da başlayan Birinci Dünya Savaşı Osmanlı'nın dâhil olmasıyla Afrika ve Asya'ya, 1917'de ABD'nin de katılımıyla savaş, bir dünya harbi halini almıştır. Özellikle ABD'nin savaşa girmesinden bir yıl sonra da harp bitmiş ve Osmanlı'nın da içinde bulunduğu İtilaf Devletleri yenilmiştir²³³. Her ne kadar savaşın sonlarına doğru Türk orduları, Kafkaslarda birtakım başarılar elde etmiş olsa da; müttefikleri savaşı kaybettiği için Osmanlı da hükmen yenik sayılmış ve savaş sonrasında Türk devletinin idam fermanı niteliğinde olan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalanmak zorunda kalmıştır.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması, Limni adasının Mondros limanında demirli bulunan İngiliz zırhlısı Agamennon'un içinde Osmanlı ile İngiltere arasında imzalanmıştır. İmzalanan bu antlaşmanın koşulları Osmanlı için çok ağırdı zira Türk devletinin idamı niteliğinde olan mütarekenin 7. maddesine göre müttefikler güvenliklerini tehdit eden herhangi bir durum karşısında diledikleri yerleri işgal edebileceklerdi. İlgili madde müttefiklerin Osmanlı Devletinin yaşamasını istemediğinin bir göstergesi niteliğindeydi. Kayıtsız şartsız teslim olan Almanya ile imzalanan antlaşmada böyle ağır bir madde bulunmamaktaydı²³⁴.

Antlaşmaya göre; Türk vatanı, İtalyan, Fransız, İngiliz ve Yunanlılar tarafından işgal edilecek, bununla birlikte İtilaf Devletleri tarafından yönetilecek Kürt, Ermeni ve Rum-Pontus devletlerinin kurulması planlanmaktaydı²³⁵. Bu sırada İtilaf Devletleri ile İtalyanlar arasında savaş devam ederken yapılan gizli anlaşmada İzmir ve çevresi İtalyanlara verilmiştir. Ancak, Paris Barış Konferansı'nda bu bölgeler, İtalyanların güçlenmesini istemeyen batılı devletler tarafından kendi güdümlemlerinden çıkmayacak olan

²³² Esen, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Hukuk*, 1957, s. 110.

²³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 355.

²³⁴ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 83-86.

²³⁵ Necati Fahri Taş, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Anadolu'nun Görünümü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 39, (1997), s. 753-754.

Yunanistan'a verilmiştir²³⁶. Bu da, savaş sonrasında işgallere karşı mücadele eden Türk halkı için olumlu sonuçların oluşmasına ortam hazırlamıştır.

Mondros Ateşkes Antlaşması gibi ağır bir antlaşma imzalamış olan Osmanlı hükümetinin teslimiyetçi tavrına rağmen; Türk halkı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde büyük bir mücadeleye hazırlanmaktaydı. Türk halkının bu düşüncesine rağmen buna karşı olan Anadolu'da yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan azınlıklar bulunmaktaydı. Ülkenin her yerine yayılmış düşmanca tavırlar sergileyen Ermeni ve Rum azınlıklar büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Bunun yanında İtilaf Devletlerinden 2.616 İngiliz, 470 İtalyan ve 540 Fransız askeri 13 Kasım 1918'de İstanbul'a girerek başkenti işgal etmişlerdir. Bu süreçte ülkenin kurtuluşu için çareler arayan Mustafa Kemal Paşa, bu vaziyette geldiği İstanbul'da gördüğü düşman donanmasına bakarak "*geldikleri gibi giderler*" demiştir. İstanbul'da kaldığı 6 ay boyunca kurtuluş çareleri arayan Mustafa Kemal Paşa, başkentte umut olmadığını anlayınca Anadolu'ya geçmeye ve mücadeleyi burada vermeye karar vermiştir. Bu bağlamda Anadolu'ya geçmek için yollar arayan Mustafa Kemal Paşa bu şansı 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilmesiyle elde etmiştir²³⁷.

16 Mayıs 1919'da bozuk pusulalı Bandırma Vapuruyla İstanbul'dan yola çıkan Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelmiş ve halk tarafından beraberindeki heyetle birlikte coşkuyla karşılanmıştı²³⁸. Burada 9. Ordu Müfettişliği gereği vazifeye başlayan Mustafa Kemal Paşa, hemen gerekli incelemeleri yapmış ve teftiş bölgesindeki komutanlarla idarecilere asayiş durumunu öğrenmek için birer telgraf çekmiştir. Daha sonra Samsun ve çevresinde yaptığı teftişlerde iddia edildiği gibi Türk halkının katliamlarda değil bölgelerini korumak amacıyla örgütlendiklerini tespit etmiştir. Bu durumdan memnun olan Mustafa Kemal Paşa, Samsundaki işlerini tamamladıktan sonra 24 Mayıs 1919'da Havza'ya geçmiştir²³⁹. Böylece Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak amacıyla Anadolu'ya geçmiş olan Gazi'nin planları adım adım uygulanma sürecine girmişti.

Anadolu'da kurtuluş çareleri arayan ve ülkenin bağımsızlığı için mücadele eden Mustafa Kemal Paşa, 29 Mayıs'ta Havza Bildirgesi'ni yayımlamıştır. Bildirgede İzmir ve

²³⁶ Engin Berber, "Anadolu'da Milli Mücadele ve Yunan İşgali", *Belgi Dergisi*, sayı: 7, (2014), s. 967.

²³⁷ Selahattin Döğüş, "Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıktığı 19 Mayıs 1919'da Türkiye'nin İçerisinde Bulunduğu Şartlar" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 50, (2001), s. 329-331.

²³⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Cilt I*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2020, s. 371-372.

²³⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 255.

Manisa'nın işgalinin gelecekte ne gibi sorunlara yol açabileceğini, ülke bütünlüğünün korunması için gerçekleştirilen mitinglerin daha canlı olarak yapılmasının gerekli olduğunu ve Türk haklının işgallere kesin olarak karşı çıkması gerektiğini belirtmiştir. Ülke genelindeki işgallerin sona erdirilmesi ve bu anlamda dünya kamuoyunun dikkatinin çekilmesi için büyük devletlere protesto amaçlı telgrafların gönderilmesi istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca yapılacak olan mitinglerde azınlıklara dikkatli davranılmasını, herhangi bir zarar verilmemesini ve İstanbul hükümetinin görevini tam olarak yapabilmesi için de uyarı niteliğinde telgraflar gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Havza Genelgesi'nde belirtilen hususlar doğrultusunda ülkenin birçok yerinde mitingler düzenlenmiştir²⁴⁰.

Havza'dan sonra Mustafa Kemal Paşa Amasya'ya geçerek burada kendisinin, Ali Fuat Paşa'nın, Hüseyin Rauf Bey'in, Üçüncü Ordu Müfettişliği Kurmay Başkanı Albay Kazım'ın, Hüsrev Bey'in, Abdurrahman Rahmi Bey'in ve Muzaffer Bey'in imzası, Kazım Karabekir Paşa ve Cemal Paşa'nın telgraf onaylarıyla bir genelge yayımlamıştır. Söz konusu genelgeyle, milli direnişin ana ilkeleri ilk defa hazırlanarak ortaya konmuş ve ülke toprak bütünlüğüyle bağımsızlığın sağlanması için Milli Mücadele'nin yapılış şekliyle ilgili geniş kapsamlı bir çerçeve planı hazırlanmıştır. Amasya Genelgesi, milli devlet kurulmasına gidişi başlatmış ve milli iradeye dayanan yeni bir devlet düzeninin temellerini atmıştır. Ayrıca genelgede devletin kurtuluşu için gerekli olan güç, milli iradeye dayandırılmıştır. Söz konusu belgeyle bağımsızlık yolunda Türk milletine kendi kaderlerini belirlemeleri için çağrıda bulunulmuş ve Milli Mücadele'nin esasları yazılı bir belge haline getirilmiştir²⁴¹. Bu süreçte hem İstanbul hükümetinden hem de İtilaf Devletlerinin tehditleriyle mücadele etmek zorunda kalan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bütün tehditlere rağmen mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

Mustafa Kemal Paşa'yı görevinden almak için çalışmalar yürüten İstanbul hükümetinin attığı adımlara rağmen Mustafa Kemal Paşa, oyalama siyasetiyle Amasya'dan Erzurum'a kadar gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da tutuklanması için İstanbul hükümeti tarafından 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya talimat verilmişti. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, milletin bir ferdi olarak çalışmalarına devam edeceğini 1919 Temmuz ayı başlarında ilan ederek istifa etmiştir.

²⁴⁰ Cengiz Mutlu, "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Havza'daki Faaliyetlerinin Milli Mücadele'deki Yeri", *Cedrus*, cilt: 7, (2019), s. 729-732.

²⁴¹ Selim Özcan, "Amasya Genelge'sinin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi" *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (2013), s. 75-77.

Bu arada Rauf Orbay da Mustafa Kemal Paşa ile çalışacağını bir telgrafla beyan etmiştir²⁴².

Erzurum'da gerekli düzeni sağladıktan sonra Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz 1919'da başlayan kongrede 3 ret, 4 çekimser ve 38 kabul oyuyla başkan olarak seçilmiştir²⁴³. Türk Kurtuluş Savaşı için ciddi bir önem arz eden Erzurum Kongresi'nin çalışması 14 gün sürmüş ve kongre sonrasında önemli kararları içeren bir belge oluşturulmuştur. Söz konusu kararlar, ülkenin tamamını ilgilendirdiğinden, bölgesel amaçlı toplanan kongresi ulusal bir yapı kazanmıştır. Zira Amasya Genelgesi'nde alınan kararlar sonucu ulusal kurtuluş hareketi daha da güçlü bir hale getirilmiştir. Ayrıca burada ülkeyle ilgili yetkili bir kuruluşun oluşturulması için çalışmalar yapılmış ve temsil heyeti adı altında ulusal bir kurul oluşturulmuştur. Netice itibarıyla söz konusu kongreyle Doğu Anadolu Bölgesinde birlik ve bütünlük sağlanarak milli kuvvetlerin bir bölgede de olsa teşkilatlanması temin edilmiş ve Amasya Genelgesiyle alınan kararların fiili ilk teşebbüsü yapılmıştır²⁴⁴. Yukarıda da izah edildiği üzere her ne kadar bölgesel bir yapı arz etse de; Erzurum Kongresinde ulusal kararlar alınmıştır.

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dan sonra, toplanmasına Amasya'da karar verilen Sivas Kongresine katılmak üzere kente gelmiş ve 4 Eylül 1919'da kongreyi başlatmıştır²⁴⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığını yaptığı Sivas Kongresinde Erzurum'da alınan kararlar aynen kabul edilmiş ve temsil heyeti aktif hale getirilmiştir. Kongrede alınan en önemli karar ülke genelinde başlatılan bölgesel direniş hareketlerinin tamamının birleştirilerek "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" adı altında yeni bir yapının kurulmasıdır. Bu arada Temsil Heyeti'nin sadece doğu illerini değil, bütün ülkeyi temsil etmesine karar verilmiş ve üye sayısı 6'dan 12'ye çıkarılmıştır. Böylece Sivas Kongresi'nde bütün kurtuluş hareketi başlatan gruplar tek bir çatı altında toplanmış ve mücadeleye ulusal kimlik kazandırılmıştır²⁴⁶. Sivas Kongresi'nde yerel direniş hareketi başlatan grupların tek bir hukuki yapı altında birleştirilmesi, Kurtuluş Savaşı'nın daha güçlü bir biçimde verilmesini sağlamıştır.

²⁴² Kâzım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922 Cilt I-II*, 5. Baskı, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 40.

²⁴³ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 1.

²⁴⁴ Selami Kılıç, "Mustafa Kemal (Atatürk) Ve Erzurum Kongresi" *Atatürk Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (1997), s. 91-96.

²⁴⁵ Fatih M. Dervişoğlu, "Bir Sivas Kongresi Bibliyografyası Denemesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 21, sayı: 62, (2005), s. 495.

²⁴⁶ İsmet Giritli, "Samsun'da Başlayan Ve İzmir'de Biten Yolculuk (1919-1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 7, (1986), s. 52.

Sivas Kongresi'nden sonra seçilen Heyet-i Temsiliye çalışmalarını sürdürürken İstanbul Hükümeti ile 20 ila 22 Ekim 1919 tarihleri arasında Amasya Görüşmeleri yapılmıştır. Yapılan bu görüşmeyle İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın başlatmış olduğu kurtuluş hareketini tanımış ve görüşmeyle başlatılmış olan hareket hukuki bir içerik kazanmıştır. Bu görüşmeler sonucu alınan kararlarla Anadolu, İstanbul Hükümeti tarafından resmen tanınmıştır. Görüşmelerden sonra Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa, batı cephesine ve İstanbul'a daha yakın olan Ankara'ya geçmiş ve burayı Milli Mücadele'nin yönetim merkezi haline getirmiştir²⁴⁷. Bu tarihten itibaren Ankara önemli bir üs durumuna getirilmiş ve Milli Mücadele hareketini destekleyenlerin kapısı durumuna gelmiştir.

Heyet-i Temsiliye Ankara'da çalışmaya başladığında Yunanistan, Anadolu'nun batısını Korgeneral Milotis Komninos emir komutasında 2.400 subay ve 62.000 askeriyle işgal etmişti. İşgal kuvvetleri iki kolordu ve 5 tümen olmak üzere; 4 tümen cephede ve 1 tümen ihtiyatta olacak şekilde konuşlanmıştır. Bunların karşısında ise sadece 3 Türk tümeni bulunmaktaydı. Akhisar, Bergama, Ayvalık hattında Albay Kazım (Özalp) komutasında 61. Tümen ve 2.000 kişiden oluşan Kuva-i Milliye birliği, Salihli mıntıkasında Ömer Lütfü Bey komutasında 23. Tümen ile Sarı Efe ve Çerkez Ethem milli güçleri; Aydın bölgesinde Albay Şefik Bey'in emir komutasında 57. Tümen ve 2.000'e yakın bölgesel direniş başlatan yerel kuvvetler bulunmaktaydı. Bu arada Batı Anadolu'da Yunan işgali dışında Muğla ve Antalya'yı İtalyanlar, Antep, Urfa, Maraş, Adana'yı Fransızlar işgal etmiş ve Musul ile Irak ise İngiliz kontrolü altındaydı²⁴⁸. Yani Anadolu iyi bir durumda değildi ve işgal altındaydı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bu kötü durumu ortadan kaldırmak amacıyla mücadele etmekteydiler.

Anadolu'nun işgal altında olduğu sırada Ankara'yı Milli Mücadele'nin merkezi haline getiren Mustafa Kemal Paşa, şehrin ileri gelenleriyle yaptığı konuşmada; Türk devletinin sınırlarının Wilson İlkeleri bağlamında 30 Ekim 1918'de ordunun kontrolünde bulunan bölge olması gerektiğini ve İtilaf Devletleri tarafından buna uyulmadığını anlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, milli sınırlarla ilgili düşüncelerini 3 Ocak 1920'den

²⁴⁷ Mehmet Kılıç, "Milli Mücadele Döneminin Siyasi Ve Stratejik Açidan Değerlendirilmesi" *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2019), s. 64-65.

²⁴⁸ Çavdar, 2004, s. 195-196.

itibaren kendisiyle görüşmeye gelen mebuslara da anlatmış ve Misak-ı Milli²⁴⁹ kararları bu şekilde oluşmaya başlamıştır²⁵⁰.

Temsil Heyeti ile İstanbul Hükümeti arasında Amasya’da yapılan protokol gereği İstanbul’da Meclis-i Mebusan’ın yeniden açılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla 1920 yılı kasım ayında seçimler yapılmış ve 12 Ocak 1920’de Son Osmanlı Mebusan Meclisi açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın da Erzurum’dan milletvekili seçildiği bu mecliste daha çok kurtuluş savaşı yanlısı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri seçilmiştir²⁵¹.

Yeniden çalışmaya başlayan meclisin ömrü kısa sürmüştür. Bunun nedeni; Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri tarafından işgallerin kınanması ve Misak-ı Milli’nin kabul etmesidir. Bu durum, İstanbul’u işgal altında tutan İtilaf Devletlerini ve padişah VI. Mehmet Vahdettin’i rahatsız etmiştir. İtilaf Devletleri, Misak-ı Milli kararının meclisten geri alınmasını sağlamak amacıyla Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin düşürülerek iyi anlaşmaları Damat Ferit Hükümeti’nin kurulması için baskı yapmaya başlamışlardır. Baskılar sonucu Ali Rıza Paşa istifa etmiş ve yerine Salih Paşa Sadrazam olmuştur. Salih Paşa tarafından kurulan hükümetin görev süresi içinde, 16 Mart 1920’de İtilaf Devletleri tarafından İstanbul fiilen işgal edilmiş, bazı milletvekilleri tutuklanmış ve bazıları da Malta’ya sürgün edilmiştir. Bu arada mecliste özgür çalışma ortamının kalmadığı düşüncesine sahip vekillerin verdiği öneriye istinaden Meclis-i Mebusan çalışmalarını durdurmuştur²⁵². Meclisin açılmasından sonra alınan kararların işgal kuvvetlerinin baskısının artmasına neden olduğu, bu baskıların İstanbul’un işgaline kadar vardığı ve nihayetinde meclisin kapanmasına yol açtığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının ülkenin kurtuluşu için çalıştıkları dönemde İstanbul’da bulunan padişah ve çevresindeki idareciler, devleti Müttefiklerin özellikle de İngiltere’nin merhametine bırakarak kalan topraklarda iktidarın kendi ellerine bırakılacağı her türlü çözümü kabul etmeye hazır bir görüntü sergilemişlerdi. Zira padişah ve İstanbul hükümetinin herhangi bir kurtuluş planı ve milli egemenlik gibi bir düşünceleri bulunmamaktaydı. Aksine milli egemenlik düşüncesini kendi iktidarına karşı

²⁴⁹ Son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilen ve I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin kabul edeceği barış şartlarının belirtildiği Milli Yemin. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, “Misak-ı Milli ve Anayasamız”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 3, (1985), s. 813-830.

²⁵⁰ Erol Kaya, “Misak-ı Milli’nin Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 8, (1997), s. 176-177.

²⁵¹ Serdar Narin, “1921 Anayasası’nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi”, *İzmir Barosu Dergisi*, (2018), s. 81-82; Tanör, 2020, s. 226-229.

²⁵² İhsan Güneş, “Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun (1921 Anayasası’nın) Yapılış Süreci”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 20, sayı: 2, (2020), s. 235.

bir tehdit olarak görmüştür²⁵³. Bu durumda padişah'tan bir umut görmeyen halkın büyük çoğunluğu, Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında birleşerek kurtuluş mücadelesi vermişlerdir.

Yukarıda belirtilen Misak-ı Milli'nin temelleri Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktıktan sonra yaptığı Erzurum ve Sivas Kongrelerinde atılmış ve Son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Zor şartlar altında kabul edilen metin bağımsızlık ve özgürlük bildirisi niteliğinde olup, galip devletlerin işgallerine karşı Türk halkının direnişinin gösterildiği hukuki bir belge olmuştur. Zira Misak-ı Milli'yle Türk yurdunun sınırları belirlenmiş, aynı zamanda ekonomik müdahaleler, kapitülasyonlar, siyasi dayatmaların hepsi reddedilmiş ve devletin tamamen bağımsız olması gerektiği belirtilmiştir²⁵⁴.

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi ve meclisin dağıtılması, Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin kurulmasına ortam hazırlamıştır²⁵⁵. Bu bağlamda, Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin güvenli çalışmaya ortamının oluşmasına kadar çalışmasını ertelemesinden bir gün sonra 19 Mart 1920'de Mustafa Kemal Paşa, bir genelge yayınlarak Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin açılacağını belirtmiş ve bu amaçla seçim yapılacağını belirtmiştir. Kurulacak yeni meclis Ankara'da toplanacak, kuruculuk vasfıyla yeni bir anayasa yapacak, olağanüstü yetkilerle donatılıp yürütme ve yasama yetkilerini bünyesinde toplayacaktır²⁵⁶. Böylece Türk siyasal yaşamının önemli bir devresini ihtiva eden I. TBMM Dönemi başlamış oluyordu

Yukarıda izah edilen yetkileri bünyesinde toplayan meclis, 23 Nisan 1920'de 120 milletvekilinin katılımıyla Büyük Millet Meclisi (BMM) adıyla açılmıştır²⁵⁷. Meclis üyelerinin ülkenin her yerinde yapılan seçimler sonucunda gelen milletvekillerinden oluşması, meşruiyetini arttıran en önemli unsurlardan birisi olmuştur²⁵⁸. Meclisin açılmasından bir gün sonra BMM'nin ikinci oturumunda Mustafa Kemal Paşa dört saat süren bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında mütarekeden meclisin açılışına kadar olan

²⁵³ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 221.

²⁵⁴ Mustafa Balcıoğlu, *Direnen Millet-Milli Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, (Ed. Cemal Avcı), AKDİTK Yayını, Ankara, 2019, s. 187.

²⁵⁵ Ümit İlker Özcan, "İlk Anayasamız Teşkilat-ı Esasiye'nin Hazırlanması Süreci", *Hukuk Gündemi*, Atatürk Özel Sayısı, (2013), s. 25.

²⁵⁶ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 1.

²⁵⁷ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 68.

²⁵⁸ Müge Güvenç Akçaoğlu, "Erken Cumhuriyet Döneminde Anayasa ve Anayasal Meşruiyet", *International Social Sciences Studies Journal*, cilt: 5, sayı: 29, (2019), s. 34.

olaylardan bahsetmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşmadan sonra oturuma devam edilmiş ve oy birliğiyle kendisi BMM Reisliğine seçilmiştir²⁵⁹.

1.2.6.2. Genel Hükümler

Milli Mücadele Dönemi'nde BMM'nin açılmasından sonra anayasa sorunu ortaya çıkmış ve olağanüstü şartlarda kurulmuş olan meclisin, Kanun-î Esasi'ye göre çalışması mümkün değildi. Kanun-î Esasi'de 1909'da yapılan değişikliklerden sonra bile padişahın hâlen önemli yetkileri bulunmaktaydı. Bu nedenle meclisin mevcut anayasadan bağımsız bir yürütme gücü oluşturması zorunlu hale gelmişti²⁶⁰. Bunun sorunu çözmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, hazırlamış olduğu yeni bir anayasa metnini parlamentoya sunmuştur. Söz konusu anayasa metni BMM'ye sunulduktan sonra anayasa hükümleri üzerinde gerekli müzakereler yapıldıktan sonra karara bağlanarak 20 Ocak 1921 tarihinde Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu kabul edilmiştir²⁶¹. Böylece Türk anayasa tarihindeki ikinci ve yeni Türk devletinin birinci anayasası resmileşerek yürürlüğe girmiş oluyordu.

Hem şekli hem de maddi açıdan bir anayasa olan 1921 Teşkilât-ı Esâsiye'si, 23+1 ek maddeden (zeyl) oluşan kısa bir belgedir. Klasik anayasa bölümlerinden sadece devletin temel kuruluşunu düzenleyen hükümler bulunmaktadır. Bu anayasada önsöz, hak ve hürriyetler ve anayasanın değiştirilme yönteminin nasıl olacağına dair bölümler yer almamaktadır. Olağanüstü şartlar içerisinde hazırlanmış olan bu anayasa, yeni Türk devletinin anayasacılık sürecinin temelini oluşturmuştur²⁶². Bu anayasa, sonraki tarihlerde Türkiye'de hazırlanan 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarına öncülük etmiştir. Bu nedenle 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Türk hukuk tarihi açısından önem taşımaktadır.

Kanun-î Esasi'nin yürürlüğe girdiği tarihlerde henüz dokuz ay önce açılmış olan BMM, sadece yasama yetkisini kullanan bir parlamento niteliğinde olmayıp; bütün yetkileri kendinde toplayan bir yapı arz etmiştir. Bu anayasada meşruti sistem yerine, meclisin üstünlüğüne dayanan ve güçler birliği sistemini esas alan meclis hükümet sistemi benimsenmiştir²⁶³. Dönem itibarıyla bu sistemin benimsenmesi, zorunluluklardan

²⁵⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Cilt II*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2020, s. 252-253.

²⁶⁰ Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s. 5.

²⁶¹ Münici Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 108-109.

²⁶² Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 21.

²⁶³ Tanilli, *Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş*, 1981, s. 121; Murat Hacıfettakoğlu, *Birinci Türkiye Büyük Milet Meclisi Dönemi Siyasal Rejimi ve Anayasal Düzeni*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 62; Mehmet Okur, "Milli Egemenlik Ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu", *Atatürk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2000), s. 300.

kaynaklanmaktaydı. Kurtuluş Savaşı verilerek yeni bir devletin kurulduğu süreçte kararların hızlı bir biçimde alınarak yürürlüğe konulmasında meclis hükümeti sisteminin²⁶⁴ ciddi katkıları olmuştur.

Teşkilât-ı Esâsiye'nin üçüncü maddesinde, “*Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilir ve hükümeti BMM hükümeti adını taşır*”. şeklinde belirtilmesi, güçler birliği sistemini²⁶⁵ benimsediğini ortaya çıkarmaktadır. Güçler birliği prensibinden dolayı bütün yetkiyi kendisinde toplayan BMM, Kurtuluş Savaşı sırasında orduyu dahi yönettiğinden söz konusu ordular BMM Hükümeti Ordusu olarak adlandırılmıştır²⁶⁶. Her ne kadar çağdaş demokrasilerde güçler birliği ilkesi tercih edilmez iken dönem itibarıyla yeni Türk devleti, bu sistemi uygulamak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı tarihsel olayları değerlendirirken olayların yaşandığı dönemin koşullarının göz önünde bulundurulması elzemdir. Zira günümüzden yüzyıl önce yaşanmış olan bu süreci günümüz koşullarına göre değerlendirilmesi uygun değildir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Teşkilât-ı Esâsiye'ye göre, meclisin üstünde herhangi bir güç bulunmamaktadır. Bu bağlamda yürütme yetkisi, meclis içinden seçilen milletvekillerine aittir ve bunlar içerisinden seçimle İcra Vekiller Heyeti oluşturulmaktadır²⁶⁷. Yani her bir bakan meclis tarafından teker teker oylamayla seçilmekte aynı zamanda görevden alınmalarına da meclis karar vermektedir²⁶⁸. Bu şekilde oluşturulan bakanlar kurulunun en önemli görevi, mecliste alınan kararların uygulanmasını sağlamaktır. Anayasaya göre meclis başkanı, aynı zamanda icra vekillerinin de başkanıdır. Bunun dışında ayrıca bir devlet başkanlığı kurumu bulunmamaktadır. Bu arada heyet kendi içinden başbakanı seçmektedir²⁶⁹.

1921 Anayasası'nda ve Kurtuluş Savaşı döneminde BMM'de çıkarılan diğer kanunlarda devlet başkanlığı kurumu bulunmamaktadır. Bu konuyla alakalı olarak Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de mecliste yaptığı konuşmada bu durumu “*Anadolu’da geçici bile olsa devlet başkanı tanımak ya da padişah vekili atamak uygun değildir. Şu anda devlet başkanı olmayan bir hükümet oluşturmak zorundayız... Öbür taraftan bir makama devlet ve milletin yetkilerini vermek ve o makamı sorumsuz kılmak*

²⁶⁴ Kuvvetler birliğini temel alan hükümet sistemidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Arsel, *Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, Güven Matbaası, Ankara, 1955, s. 326-334.

²⁶⁵ Yasama ve yürütme güçlerinin tek elde toplandığı hükümet sistemidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2019, s. 76-82.

²⁶⁶ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 121.

²⁶⁷ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 76.

²⁶⁸ Özbudun, *1921 Anayasası*, 2008, s. 61-62.

²⁶⁹ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 76.

*felaket doğurur*²⁷⁰”. Şeklinde açıklamıştır. Anayasada devlet başkanlığı kurumu bulunmamasından dolayı devlet başkanında bulunması gereken bazı yetkiler Meclis Başkanlığına verilmiştir²⁷¹. Meclisin kuruluş amacı ülkenin işgallerden kurtarılması ve bağımsız bir Türk devletinin kurulması olduğundan, ilk aşamada anayasada devlet başkanlığı kurumunun yer almamasının doğal olarak karşılanması gerekir. Zira meclis başkanlığının güçlü yetkilere sahip olmasının savaş sırasında kolay ve pratik kararların alınmasını kolaylaştırmıştır.

Yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplayan BMM, parlamenter sistemlerdeki gibi yılın belirli zamanda çalışıp belirli zamanlarında tatil yapmaz. Meclis bir fiil çalışma halindedir. Bu arada meclis tarafından icra vekilleri sürekli denetlenebildiğinden dolayı da meclisin tatil edilebilmesi söz konusu değildir. Bununla birlikte anayasaya göre milletvekilliği seçimlerin iki yılda bir çift dereceli seçim sistemiyle yapılmakta olup yeni meclis toplanıncaya kadar mevcut olanı, çalışmalarına devam eder²⁷². Anayasada düzenlenen bu hükümle yasama organı olan meclisin çalışmalarına sürekli olarak devam etmesi hedeflenmiştir.

1921 Anayasası’nda yargı gücü, kişi hak ve hürriyeti ile anayasanın değiştirilmesi konularında hüküm bulunmamaktadır. Bunun yanında hilafet ve saltanatla ilgili de herhangi bir hükmün bulunmadığı anayasada egemenliğin millete ait olduğu belirtilmiştir²⁷³. Bu durum 1921 Anayasası’nın, halk egemenliğine ne derecede önem verdiğini ortaya çıkarması bağlamında önem taşımaktadır.

1921 Anayasası’nın 10 ila 21 arasındaki maddeleri yerel yönetimlerle ilgilidir. Buna göre vilayetler ve nahiyeler tüzel kişiliği bulunan özerk, kazalar merkezi yönetime bağlı, tüzel kişiliği bulunmayan idari ve inzibati birimler olup vilayetlerle nahiyeler idari heyetlerince ve şuraları vasıtalarıyla yönetilirler. Vilayetlerde BMM Hükümetinin temsilcisi ile vekili olan ve hükümet tarafından atanan valiler, kazalarda ise valinin emri altında çalışan kaymakamlar bulunmaktadır. Vali sadece devletin ortak ve genel görevlerini yönetmekte olup yerel yönetimlere yerel görevlerle genel görevler arasında anlaşmazlık olursa müdahil olmaktadır²⁷⁴. Anayasa, vilayetlerde ve nahiyelerde yönetimin seçimle gelen yönetici meclislere yani şuralara bırakılmasını; sağlık, eğitim,

²⁷⁰ Özbudun, *1921 Anayasası*, 2008, s. 60-61.

²⁷¹ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 177; Ergün Özbudun, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), s.492.

²⁷² Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 107.

²⁷³ Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, 1975, s. 780.

²⁷⁴ Parla, 2016, s. 24.

imar, ekonomi ve sosyal yardım gibi işlerin ise yerel yönetimlere devredilmesini öngörmüştür²⁷⁵. Söz konusu durum, bugünkü mevcut anayasada olmayan yerinde yönetim anlayışının 1921 Anayasası'nda ciddi bir biçimde yer aldığını ortaya çıkarmaktadır.

1.2.6.3. Hukuki Niteliğinin Değerlendirilmesi

Teşkilât-ı Esâsiye'de, kendini diğer kanunlardan daha üstün olduğunu ilan eden bir madde yer almamaktadır olup, kanun yapılırken kabul şartı olarak nitelikli bir çoğunluğun kabulü de aranmaktadır. Bununla birlikte anayasa maddelerinin değiştirilmesiyle ilgili herhangi bir hüküm de bulunmamaktadır. Bu yönüyle 1921 Anayasası, Türkiye hukuk tarihindeki tek yumuşak anayasa olma özelliğine sahiptir²⁷⁶.

1921 Anayasası, yürürlükte kaldığı süre boyunca Kanun-î Esasi de yürürlükte kalmış ve iki anayasalı bir dönem yaşanmıştır²⁷⁷. Her ne kadar Kanun-î Esasi'nin kullanılmasına devam edilmiş olsa da yeni anayasa, hükümdarın egemenliğini değil; milli egemenliği benimsemiştir²⁷⁸. Milli egemenliği benimsemesi, 1921 Anayasası'nın en büyük yeniliği ve en devrimci yönü olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında anayasa metninde saltanatın kaldırılmasıyla ilgili bir madde bulunmasa da milli egemenlik ilkesi monarşiyle bağdaşmamaktadır²⁷⁹. Her ne kadar iki anayasanın yürürlükte olduğu dönemde Kanun-î Esasi ile padişah güçlü yetkilere sahip olsa da; bu süreç uzun ömürlü olmamış ve ulusal egemenlik anlayışı yavaş yavaş etkin duruma gelmiştir.

1921 Anayasası'nın birinci maddesinde egemenliğin millete ait olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu maddeyle Türkiye'de cumhuriyet sadece fiilen değil, hukuken de kurulmuş oluyordu. 1923'te yapılan düzenleme kapsamında anayasaya eklenen hükümet biçiminin cumhuriyet olduğunu belirten cümleyle sadece isim resmi olarak konmuştur, çünkü birinci meclis anayasanın ilk maddesinde cumhuriyetin esasını belirterek kabul etmişti²⁸⁰. Anayasanın ilk halinde cumhuriyetin yönetim biçimi olarak açıkça ifade edilmemesinin sebebi, dönem olarak şartların uygun olmaması ve halkın bu duruma hazır olmamasıydı.

²⁷⁵ Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 14.

²⁷⁶ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 176; Özbudun, *1921 Anayasası*, 2008, s. 3.

²⁷⁷ Hüseyin Şık, *1921, 1924 Anayasalarında Yargı Erki ve İstiklal Mahkemeleri*, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V*, (Ed. Muharrem Balcı), Hukuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 110.

²⁷⁸ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 176.

²⁷⁹ Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 1993, s. 6.

²⁸⁰ Parla, 2016, s. 21; Sinem Şirin, "1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu Çerçevesinde Kurucu İktidar Tartışması", *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 8, sayı: 16, (2019), s. 384-385.

1921 Anayasası'nın ilanından önce 23 Nisan 1920'de BMM'nin açılmasıyla Türk Anayasa Hukuku açısından önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişiklik Osmanlı Devleti'nde bulunan yasama yetkisinin padişah'tan alınarak halkın gerçek temsilcisi olan meclise verilmesiyle oluşmuştur. Meşrutiyet döneminde yasama, batılı devletlerde olduğu gibi yürütmeden doğmuş olmasına rağmen BMM'de bu durumun tersine bir şekilde vardır. Bu çerçevede 1921 Anayasası'nda meclis sadece yasama görevini üstlenmemiş olup aynı zamanda bütün egemenlik haklarını üstüne almıştır. Yürütme ise meclise ait olan yetkilerin bir kısmının icra vekillerine verilmesiyle ortaya çıkmıştır yani yürütme yasamadan doğmuştur²⁸¹.

1921 Anayasası'na göre, meclisin yürütmenin üstünde çok sıkı bir denetleme yetkisi bulunmaktaydı. Meclis, bu yetkisini açık ve gizli toplantılarda devletin bütün işleriyle alakalı olarak kullanmıştır. Bu kadar sert bir denetim sistemi karşısında bakanlar kendilerine verilen yetkileri büyük bir ciddiyetle kullanmışlardır²⁸². Meclis, denetleme yetkisini aktif kullanarak siyasi işleyişin merkezini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Meclis başlıca anayasal organ olarak yönlendirme ve denetleme işlevini görmüştür²⁸³. Meclisin denetleme yetkisini sıkı bir şekilde kullanması, bakanların görevlerini daha düzgün yapmalarını sağlamış ve denetleme yetkisi sayesinde Milli Mücadele sürecinde meclis savaşın içinde aktif bir rol oynamıştır.

Kurtuluş Savaşı boyunca Mustafa Kemal Paşa, meclis üstünlüğü ve güçler birliği ilkelerini savunmuştur. Paşa'nın güçler birliğini istemesi, yeni bir devlet kurulması için önemlidir zira yetkilerin mecliste toplanması padişah ve Babıali'nin yok olması anlamına gelmekteydi. Bununla birlikte ölüm kalım savaşının verildiği bir süreçte yasama ve yürütme yetkilerinin tek elde toplanması, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında çok etkili olmuştur. Meclis, yasama ve yürütme yetkilerinin yanında İstiklal Mahkemelerini kurarak yargı yetkisini de kullanmıştır²⁸⁴. Yasama, yürütme ve yargının BMM'nin elinde toplanmasıyla birlikte güçler birliği ilkesinin uygulanması, olağanüstü bir durumdan geçen Türkiye'nin daha etkin ve hızlı bir şekilde yönetilebilir olmasını sağlamıştır²⁸⁵.

²⁸¹ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 106.

²⁸² Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, 1975, s. 778.

²⁸³ Osman Can, "1921 Anayasası'nın 100. Yılı: Bir İstisnai Başarı ve Dramatik Başarısızlık Hikâyesi", *Anayasa Yargısı*, cilt: 38, sayı: 1, (2021), s. 159.

²⁸⁴ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 122.

²⁸⁵ Sedat Yazıcı, Fatih Yazıcı, "Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarının Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması" *Bilgi*, sayı: 59, (Güz 2011), s. 239.

İcra vekillerinin seçimlerinin nasıl yapılacağı anayasada belirlenmiş, ancak milletvekili seçimlerinin şekli hakkında anayasada herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Anayasada sadece seçim şeklinin özel kanunda belirtildiği şekliyle yapılacağı hükmü yer almaktadır²⁸⁶. Söz konusu düzenlemeler, tarihi süreç içindeki gerçeklerin göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekir.

Meclis hükümet sisteminin kullanıldığı bazı ülkelerde diktatöryel yönetimler ve iç karışıklıklar görüldüğü halde; Türkiye’de bu anlamda ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Bunun temel nedeni, Milli Mücadele yıllarında Türk halkının vatanı kurtarmak amacıyla topyekûn olarak bir araya gelmesidir. Yani bağımsızlığı tehlikeye giren Türk milleti, fikri ayrılıkları bir kenara bırakarak bir araya gelmiştir. Bu bağlamda, yeni bir anayasa yapan meclis bağımsızlık ve özgürlük yolunda olumlu bir adım atmıştır²⁸⁷. Bağımsızlık savaşının verildiği bir dönemde milletvekilleri, meclis hükümeti sistemiyle bütünleşerek ülkenin kurtulması için farklı düşünceleri bir kenara bırakıp uyumlu bir şekilde çalışmışlardır yorumu yapılabilir.

Sonuç olarak 1921 Anayasası, Sivas Kongresi’nde temelleri atılmış olan milli iradeyi hâkim kılmak düşüncesinin anayasal metne dönüştürülmüş halidir²⁸⁸. 1921 Anayasası, içerdiği maddelerle yeni bir devlet kurulduğunu ortaya koymuş olup, bu devlet, milli hâkimiyet ilkesini anayasal bir prensip olarak benimseyerek, meclis üstünlüğü ve kuvvetler birliği anlayışını kabul etmiştir. Bu bağlamda, devrimci niteliğe sahip olan yeni Türk devleti yaptığı anayasayla Osmanlı-Türk anayasacılığının temelini değiştiren önemli bir adım atmıştır. Her ne kadar Kanun-ı Esasi’yi tamamıyla yürürlükten kaldırmamış olsa da; getirdiği yeni bakış açısıyla eski anayasanın en önemli maddelerini geçersiz kılmıştır²⁸⁹. Bu çerçevede milli egemenliği hâkim kılmak düşüncesiyle kurulmuş olan meclis, oluşturduğu yeni anayasada bu ilkeyi prensip olarak benimsemiştir.

²⁸⁶ Özbudun, *1921 Anayasası*, 2008, s. 61.

²⁸⁷ Fevzi Demir, *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan, (Ed. Zafer Gören), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2000, s. 61-62.

²⁸⁸ Rıdvan Akın, *1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Hukuk Tarihimizdeki Önemi*, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, (Ed. Fethi Gedikli), On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014, s. 605.

²⁸⁹ Müzehher Yamaç, “Türkiye Devleti’nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 22, sayı: TBMM’nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, (Kasım 2020), s. 215.

1.2.6.4. 1921 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde gerçekleştirilen Milli Mücadele'de ülke içinde bulunan yerli ve yabancı düşmanlar temizlenmiştir²⁹⁰. Bu bağlamda Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra modern bir ülke yaratılmak için 1921 Anayasası'nda önemli değişiklikler yapılmıştır. Söz konusu değişiklikler aşağıda sıralandığı şekildedir:

1.2.6.4.1. Saltanatın Kaldırılması

Türk halkı, Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında yerel ve ulusal olarak icra edilen kongreler sonunda TBMM'nin açılmasıyla egemenlik haklarını doğrudan kullanmaya başlamıştır. Bu süreçte Sultan VI. Mehmet Vahdettin ve İstanbul Hükümeti, Kurtuluş Savaşı'na muhalif hareketlerde bulunarak işgalci kuvvetlerle işbirliği içerisinde olmuşlardır²⁹¹. Bu durum, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Aşağıda da görülebileceği üzere Lozan Barış Anlaşması görüşmeleri, saltanatın kaldırılmasını hızlandırmıştır.

İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılan barış konferansına İtilaf Devletleri diplomatik bir hareket olarak iki tarafı birbirine düşürmek amacıyla TBMM Hükümeti ile İstanbul Hükümetini beraber çağırmışlardır. Bu tehlikeli durumu fark eden TBMM, 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Konferansı sonrasında saltanatı kaldırmıştır. Esasında Mudanya Ateşkesini imzalayan devletler, bu yolla TBMM'yi resmen tanımış oluyorlardı²⁹². Bu da saltanatın kaldırılmasını kolaylaştıran bir diğer faktör olmuştur.

İsmet Paşa, Lozan Barış Konferansına katılması kararlaştırılan heyetin başına geçmesi için Hariciye Vekili olarak meclis tarafından atanmıştır. Bu atamadan sonra İsmet Paşa Meclis'te yaptığı konuşmada konferansa İstanbul Hükümeti'nin de çağrıldığını ve Ankara'nın buna engel olacağını müttefik devletlere bildireceğini açıklamıştır. Bu da, yukarıda belirtildiği üzere saltanatın kaldırılmasını hızlandırmıştır. Bu bağlamda, 30 Ekim'de içinde Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunduğu seksenden fazla vekilin imzasıyla meclise bir kanun önergesi sunulmuş ve bu konu ciddi anlamda tartışılmıştır.

Saltanatın kaldırılması amacıyla TBMM'de yapılan müzakereler neticesinde 1 Kasım 1922 tarihli meclis oturumunda uzun uğraşlar sonucu saltanatın hilafetten

²⁹⁰ Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 53.

²⁹¹ Tanör, 2020, s. 277.

²⁹² İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, 2020, s. 95.

ayrılarak kaldırılmasına ilişkin bir kanun tasarısı ortaya çıkarılmıştır. Kanun tasarısının kabulüne karşı olan farklı görüşlü milletvekilleri bulunmaktaydı. Bu da görüşmelerin çıkmaza girmesine sebep olduğundan üzerine Mustafa Kemal Paşa bir sıranın üstüne çıkarak sert bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında saltanatın mutlak suretle kaldırılmasına dair fikrini söylemiştir. Bu sert konuşmadan sonra konunun ciddiyeti herkes tarafından anlaşılacak konu ile ilgili kanun layihası hazırlanarak aynı gün meclisin ikinci toplantısında okunmuştur²⁹³.

Saltanatın kaldırılmasına dair kanun teklifinin oylanması usulüyle ilgili bazı sorunlar da çıkmış ve bu da görüşmeleri yeniden çıkmaza sürüklemiştir. Bunun üzerine yeniden kürsüye çıkan Mustafa Kemal Paşa, “*Buna gerek yoktur, memleket ve milletin istikbalini sonsuza kadar koruyacak esasların yüce meclis tarafından müttefikan kabul edeceğini zannedirim*”. Demesi üzerine “*Reye sesleri*” yükselmiştir. Bunun üzerine kanun tasarısı meclis başkanı tarafından oylamaya sunmuş ve kanun kabul edilmiştir. Böylece 600 yıllık Osmanlı hanedanı tarihe karışmış oluyordu²⁹⁴.

Türk siyasal yaşamında önemli bir tarih olan 1 Kasım 1922’de meclisin onayladığı kanunda iki madde bulunmaktadır. Birinci maddede 16 Mart 1920’den itibaren İstanbul Hükümeti’nin kaldırıldığı ve ikinci maddesinde ise hilafet makamının Osmanlı hanedanına ait olduğu ve halifenin meclis tarafından hanedandan en bilgili ve ahlaklıya verileceği belirtilmiştir²⁹⁵. Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra 18 Kasım 1922’de meclis, Veliht Abdülmecid’i halife olarak seçmiştir. Böylece 13 asırdır devam eden hilafet makamı, ilk defa milleti temsil eden bir meclis tarafından seçilmiş oluyordu²⁹⁶.

Meclis, saltanatın kaldırıldığı 1922 yılını Hz. Muhammed’in doğum gününe denk gelen 1 Kasım gününü, Milli Hâkimiyet Bayramı olarak kabul etmiştir. Sivas Kongresi’nden sonra ortaya çıkmaya başlayan ve TBMM’nin açılmasıyla somut bir görünüme bürünen ikili iktidar durumu saltanatın kaldırılmasıyla son bulmuştur. Saltanatın kaldırılması ülke çapında büyük sevinç uyandırmış, alınan karar gazeteler tarafından övülmüş ve birçok yerde milli hâkimiyeti öven konuşmalar ve şenlikler yapılmıştır. Buna karşılık meclis kararına uymayı kabul etmeyen Sultan VI. Mehmet

²⁹³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Cilt III*, 37. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2020, s. 54-58.

²⁹⁴ M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 595.

²⁹⁵ Lewis, 2018, s. 348-249.

²⁹⁶ İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 247-248.

Vahdettin, 16/17 Kasım gecesi İstanbul'dan İngilizlerin yardımıyla kaçmıştır²⁹⁷. Böylece Türk tarihindeki önemli bir dönemi içeren hanedanların hâkimiyeti sona ermiş ve ulusal hâkimiyetin gerçek anlamda uygulanabilmesi için münasip ortam oluşmuştur.

1.2.6.4.2. Cumhuriyet'in İlanı

I. TBMM'de Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yerleştirmeye çalıştığı fikirlerine ve yapmayı planladığı devrimlere karşı çıkan bir grup bulunmaktaydı. Padişah yanlısı olduğu değerlendirilen bu grup, her fırsatta Mustafa Kemal Paşa'ya saldırmakta hatta meclis içerisinde çalışmalarına engel olmaktaydılar. Bu ortam, çoğu zaman meclisi çalışılmaz bir hale getirmişti. Esasında meclis, kurulma amacı olan memleketin düşmanlardan kurtarılması hedefine ulaşmıştı. Bundan sonrası için ülkenin sorunlarını daha akılcı bir çözümle ele alacak yeni bir meclis ihtiyacı doğmuştur. Bu çerçevede, 1 Nisan 1923'te yeni bir meclisin açılması için I. TBMM kapatılmış ve ülke genelinde seçimlere gitme kararı alınmıştır²⁹⁸. Bundan dolayı Milli Mücadele'yi kazanmak için teşkil edilmiş birinci meclis görevini tamamlamış ve demokratikleşme yolunda yeni adımların atılması için seçim kararı alınmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı sürecinde Mustafa Kemal Paşa, mecliste yaptığı bazı konuşmalarda hilafet ve saltanatın meclisin üstünde yer alamayacağını belirterek yavaş yavaş cumhuriyet yönetimini tarif etmiştir. Bu çerçevede mecliste 28 Aralık 1921'de meclisin üstünlüğünü belirten bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında egemenliğin halk tarafından ele geçirildiğini bundan dolayı egemenliğin ne olursa olsun geri verilemeyeceğini belirtmiştir. 23 Eylül 1923'ten itibaren Mustafa Kemal Paşa İstanbul gazetelerine yeni yönetim şeklinin Cumhuriyet olacağına dair bir takım demeçler vermeye başlamıştır. Bu bağlamda 24 Eylül 1923 tarihinde Vatan Gazetesinde "*Yeni devletimizin olan Türkiye Cumhuriyeti'nin batı cumhuriyetlerinden farklı olmayacağı beyan ediyor*". Başlığı yer almıştır. Aynı gazetenin 23 Eylül günü yayınlanan haberinde Mustafa Kemal Paşa'nın Fransa gazeteci olan Neue Freie Presse muhabiri ile yaptığı mülakatta yeni anayasayla ilgili bilgi verdiğini ve bunun on beş gün içinde mecliste tartışılmaya başlayacağını belirtilmiştir. Adı geçen gazetenin başyazarlarından Ahmed Emin (Yalman) aynı tarihlerdeki bir yazısında cumhuriyet yönetimine geçileceğini ve bu yönetimin en iyi idare şekli olduğunu belirtmiştir. Aynı yazar, konuyla ilgili başka bir

²⁹⁷ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 790.

²⁹⁸ Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, 1975, s. 781.

yazısında ise halkın bir sene önce cumhuriyet yönetimine hazır olmadığını fakat şimdi halkın bu düşünceyi benimsediğini yazmıştır²⁹⁹.

Türkiye’de kurulan rejimin cumhuriyet olduğu, Cumhuriyet’in ilanından önce pek çok yabancı yazar tarafından dile getirilmiştir. TBMM’de uygulanan sistemin Avrupa devletlerinin hiçbirinde bulunmaması, uygulanan sistemin güçler ayrımı olmaması, meclisin yasama ve yürütme güçlerini kendi elinde bulundurması bununla birlikte kurulan yönetimin halkın egemenliğine dayanması Cumhuriyet’in ilan edileceği düşüncesini güçlendirmiştir³⁰⁰. Bu düşünceler, 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilanına kadar devam etmiştir.

Ülke genelinde yapılan genel seçimlerin sonucunda 11 Ağustos 1923’te II. TBMM açılmış ve çalışmalarına başlamıştır. Egemenliğin millete ait olduğunun ve halkın tek temsilcisinin meclis olduğunun kabulünden sonra saltanatın hilafetten ayrılıp kaldırılması, zaten yönetim sisteminin cumhuriyet olacağının göstergesiydi. Bundan dolayı cumhuriyet, yeni bir anayasa yapılmasına ihtiyaç duyulmadan anayasada yapılan madde değişikliği ile ilan edilmiştir. Söz konusu değişiklikle anayasanın ilk maddesine “*Türkiye Devletinin şekli hükümeti, Cumhuriyettir*”. İbaresini eklenmiştir. Bununla birlikte 11. madde ile de devlet başkanlığı makamı oluşturulmuş ve “*Türkiye Reisicumhuru, Devletin Reisi*dir”. Maddesi düzenlenmiştir. Anayasanın 10. maddesinde ise Cumhurbaşkanı’nın TBMM üyeleri arasından, her seçim dönemi için seçileceği ve seçimin meclis tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Aynı zamanda seçilen cumhurbaşkanı daha sonraki dönemlerde de seçilebilecektir³⁰¹. Böylece anayasada yapılan eklemeler ve değişiklikle fiiliyatta var olan cumhuriyet sisteminin adı konulmuş olunuyordu.

Anayasada yapılan değişiklikler sonucunda Cumhuriyet ilan edilmiş ve devletin yönetim biçimi kesin olarak belirlenmiştir. Zira yapılan anayasa değişiklikleriyle hükümetin kuruluş usulü değişmiş ve meclis hükümeti sisteminden karma hükümet sistemine³⁰² geçilmiştir³⁰³. Daha sonra TBMM tarafından Mustafa Kemal Paşa ilk

²⁹⁹ Yücel Özkaya, *Cumhuriyet’in İlanından Hayattan Ayrılışına Kadar Mustafa Kemal Atatürk, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Hayatı*, (Ed. Hüseyin Tosun), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 324-326.

³⁰⁰ Koloğlu, 2002, s. 151.

³⁰¹ Tanör, 2020, s. 282-284.

³⁰² Meclis hükümeti sistemiyle parlamenter sistemin bazı özelliklerinin alınarak kurulan hükümet sistemine denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2019, s. 182.

³⁰³ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 178.

Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olarak İsmet İnönü'yü atamıştır³⁰⁴.

1.2.6.4.3. Halifeliğin Kaldırılması

Yukarıda izah edildiği üzere 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış ve ulusal egemenliğe geçiş yolunda önemli bir adım atılmıştı. Bu sırada saltanatın kaldırılmış olmasına ve Cumhuriyet'in ilan edilmesine rağmen hilafet kurumu kaldırılmayarak yürürlükte bırakılmıştı. Halifeliğin kaldırılmasına karşı olanlar ve meclisteki saltanat yanlısı kişiler, bu durumu kullanma gayreti içerisindeydiler. Zira bunlar, muhalefetin sembolü olarak halifeyi görmüşler ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın karşısına dengeleyici bir güç olarak Halife Abdülmecid efendiyi desteklemişlerdir³⁰⁵. Bu durumun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, halkın nabzını ölçmek ve onlarla ilişki kurmak için 14 Ocak 1923'ten itibaren batı illerine bir gezi düzenlemiştir. Bu sırada hilafet yanlısı Afyon Mebusu Mehmet Şükrü (Koç) Bey imzalı bir broşür 15 Ocak 1923'te mecliste dağıtılmıştır. Broşürün adı "*Hilafet-i İslamiye ve Büyük Meclis*"tir ve "*Halife Meclisin, Meclis Halifenindir*". Sloganını ortaya atmıştır. Yurtiçi gezisinde olan Mustafa Kemal Paşa durumdan broşürden rahatsız olmuş ve İzmit'te 18 Ocak'ta yaptığı konuşmada, meclisin halifenin olmadığını sadece halkın olduğunu, meclisin sadece halkın isteklerini yerine getireceğini anlatan bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmayla, meclisle halife arasında bir bağ kurulamayacağını halka açıklamış ve gerici kesime uyarılarda bulunmuştur.

Gezisi boyunca uğradığı diğer illerde de benzer konuşmaları yapmış ve milli egemenlik kavramı üzerinde durarak, halk egemenliğinin kimseye verilemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, milli egemenliğin korunması için önüne çıkacak herkesi ortadan kaldırmayı düşünmüş ve ülkeyi çağdaş medeniyetler düzeyine çıkarmayı hedeflemiştir³⁰⁶. Zaten Cumhuriyet'in ilanından sonra halifeliğin kaldırılma zamanının geldiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa için bu gelişmeler ciddi bir bahane olmuştur. Bundan sonra halifeliği kaldırmak için hızlı atılımlarda bulunan paşa, gerekli ortamı oluşturarak hilafet makamını kaldırmıştır.

³⁰⁴ Lewis, 2018, s. 352.

³⁰⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 70.

³⁰⁶ Özkaya, 2017, s. 348-352.

Urfa milletvekili Saffet Kemaleddin (Yetkin) Efendi ve 53 milletvekili, Türkiye Cumhuriyeti'nde halifelik makamının bulunmasının iç ve dış politikada çift başlılığı engelleyemediğini, ülkenin bu ikiliğe tahammülünün kalmadığını, halifelik adı altında hanedanlığın varlığını sürdürmesinin Türkiye için tehlike yarattığını beyan etmiş ve bu makamın kaldırılmasıyla alakalı kanun teklifinde bulunmuştur³⁰⁷.

Teklif mecliste uzun uzadıya tartışılmış, en açıklayıcı konuşmayı Adliye Vekili Mehmet Seyyid Bey yapmıştır. Yaptığı açıklamada halifeliğin dünyevi olduğunu, Kuran'da halifeliğin bulunmadığını, zamanın yönetim şekliyle alakalı olduğunu ve bundan dolayı mevcudiyetinin gerekli olmadığına dair İslam tarihinden örnekler vererek anlatmıştır. Halifeliğin kaldırılmasına dair bu şekilde yapılan konuşmalar bittikten sonra oylamaya geçilmiş ve halifelik oybirliğiyle kaldırılmıştır. Görüşmeler sırasında hanedan mensubu kadınların yurtdışına gönderilmemesi hususu teklif edilmiş olsa da değişiklik önergesi reddedilmiş ve hanedan mensubu herkesin tasarıda olduğu gibi yurtdışına gönderilmesi kanunlaşmıştır³⁰⁸. Böylece 3 Mart 1924 tarihi itibarıyla halifelik kaldırılmış ve Türkiye'de laik sistemin önünde çok büyük bir engel ortadan kaldırılmış olunuyordu.

³⁰⁷ Reşat Genç, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 31.

³⁰⁸ Cezmi Eraslan, *Siyasî Alanda Yapılan İnkılaplar, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, (Ed. Hüseyin Tosun), AKDTYK Yayını, Ankara, 2019, s. 40-41.

İKİNCİ BÖLÜM: 1924 ANAYASASI'NDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN TÜRK DEMOKRASİ TARİHİNİN GELİŞİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. 1924 Anayasası'nın Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç

Birinci Meclis 23 Nisan 1920'de kurulduktan ancak dokuz ay sonra yeni bir anayasa yapabilmıştır. Zira meclis kurulduktan sonra anayasal niteliği bulunan pek çok kanun çıkarsa da meclisin kalıcı mı geçici mi olduğuna karar verilmemesinden dolayı yeni bir anayasa yapımı gecikmiştir. Söz konusu durumla alakalı tereddütlerin azalmasından sonra 1921 Anayasası yapılmıştır. Daha önce çıkarılan anayasal belgelere dayanan bu yeni anayasa göre I. BMM olağanüstü yetkilere sahip kurucu bir özelliğe sahip olmuştur. 1921 Anayasası'nın yürürlükte olduğu süre zarfında, egemenliğin milletin elinde olduğu anlayışıyla çelişen saltanatın kaldırılması da meclisin kuruculuk vasfının bulunduğunu göstermektedir. Bu manada saltanatın kaldırılmasından sonra birinci meclis, anayasada esaslı bir değişiklik yaparak Cumhuriyet'i ilan etmiştir³⁰⁹. Cumhuriyet'in ilanı öncesi ve sonrasındaki gelişmeler, yeni bir anayasanın yapılmakta olduğunun işaretlerini vermiştir. Yukarıda yapılan açıklama bağlamında, Cumhuriyet'in ilanından hemen önce 24 Temmuz 1923'te Türkiye devletinin bağımsızlık belgesi olan Lozan Barış Anlaşması imzalanmış ve yürürlüğe girmiştir.

Yeni bir anayasanın hazırlanma sürecindeki önemli tarihsel olaylardan birisi olan Lozan Antlaşması, ülkeye bir yurt kazandırma savaşı sonucu ortaya çıkmış olup üç askeri zaferin sonucunda imzalanmıştır. Bunların ilki düzenli ordunun kurulmasıyla kazanılan İnönü Savaşı, ikincisi düşman işgalinin durdurulduğu ve geri çevrildiği Sakarya Meydan Muharebesi ve sonuncusu da düşman ordusunun tümüyle yok edilerek ulusun kurtuluşunu gerçekleştirdiği Büyük Taarruz'dur. Bu zaferlerden sonra Anadolu'da yeni bir devletin kurulduğu Lozan Antlaşmasını imzalayan devletlerce kabul edilmiştir³¹⁰.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde son derece önemli bir siyasi belge olan Lozan Antlaşması'yla azınlıkların sahip olduğu ayrıcalıklar ortadan kaldırılmış, Osmanlı'da uygulanan çoklu hukuk sistemi son bulmuş, Türkiye ekonomik ve siyasi bağımsızlığının yanında yargısal ve hukuksal bağımsızlığını da elde etmiştir³¹¹. Bu çerçevede uluslararası alanda hukuki ve siyasi olarak bağımsızlığını elde eden Türkiye'nin, 1921

³⁰⁹ Mumcu, 1924 Anayasası, 1986, s. 385.

³¹⁰ Şafak Başa, "90 Yıl Sonra Cumhuriyetin İlk Anayasasını Hatırlamak: 1924 Tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu", *Denetim Dergisi*, yıl: 27, sayı: 125-126, (2014/1-2), s. 7.

³¹¹ Temuçin F. Ertan, "Atatürk, Cumhuriyet ve Hukuk Sistemi", *Erdem*, cilt: 11, sayı: 33, (1999), s. 752.

Anayasası'ndan farklı olarak daha derli toplu ve geniş kapsamlı bir anayasa yapması için uygun ortam oluşmuş oluyordu.

Her ne kadar 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla beraber yeni bir devlet kurulmuş olsa da henüz devletin düzenini ve toplum yaşantısını düzenleyen derli toplu yeni bir anayasa oluşturulmamıştı. Cumhuriyet'in ilanı sürecinde 1921 Teşkilât-ı Esâsiye ile yetinilmiş, süreç içerisinde bazı değişiklikler yapılmış ve bu anayasasını yanında 1876 Kanun-ı Esasi'nin de bazı maddelerinin kullanılmasına devam edilmiştir. Bu arada yeni kurulan devletin daha düzgün bir anayasaya ihtiyacı doğmuştur³¹². Zira Cumhuriyet'i ilan ederek ulusal egemenlik yolunda önemli bir adım atan Türkiye'nin daha açık ve kazuistik yani Türkiye'de düzenleyici maddeler içeren daha uzun ve ayrıntılı hükümlere yer veren yeni bir anayasaya ihtiyaç vardı.

Yukarıda da izah olunduğu üzere 1921 Anayasası'nda çok sayıda eksiklikler bulunmaktaydı ve bir anayasada bulunması gereken çoğu şeyden mahrumdu. Örneğin kişisel hak ve özgürlüklerden bahsedilmemiş, yargı erkinin nasıl düzenleneceği konusunda herhangi bir hüküm oluşturulmamıştır. Ayrıca yerinde yönetimlerle ilgili maddelerin mevcudiyeti, yeni kurulan devletin kaynaştırıcı düşüncesine uygun değildi. Bunların yanında 1921 Anayasası, anayasa yapma tekniği açısından da düzgün bir metne sahip değildir³¹³.

1921 Anayasası'nda oluşturulacak yeni anayasanın nasıl yapılacağıyla ilgili herhangi bir madde bulunmamaktadır. Bu sorun, aynı anda yürürlükte bulunan 1876 Anayasası'nın nasıl değiştirileceğini belirten hükümlerin uygulanmasıyla ya da 1921 Anayasası hükümlerine göre seçilen ikinci meclisin, birinci meclis gibi kuruculuk özelliklerinin üstünde barındırdığının kabulüyle çözülebilir düşüncelerini gündeme getirmiştir³¹⁴. Bu bağlamda Tanör'e göre ikinci meclis kurucu meclis olmamasına ve bu sıfatla seçilmemiş olarak bir araya gelmemiş olmasına rağmen, kuruluşundan itibaren kendini milletin tek temsilcisi olarak görmüş ve bundan dolayı da kendisinde yeni bir anayasa yapma hakkı bulmuştur. Bu çerçevede millet adına egemenlik yetkilerini kullanmaya yegâne yetkili olan meclis, ikinci yasama yılında yeni anayasa çalışmalarına başlamış olup Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından ilk hazırlıklar yapılmıştır³¹⁵. Böylece

³¹² Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 204.

³¹³ Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927 I. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 407.

³¹⁴ Faruk Yılmaz, *Türkiye'de Anayasa Gelişmeleri Tarihi (1808-1961)*, Elma Ofset, Niğde, 1995, s. 99.

³¹⁵ Tanör, 2020, s. 290.

Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni bir anayasa yapma çalışmaları, seri bir biçimde başlamış oluyordu.

Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı ve hilafetin kaldırılmasıyla birlikte meclisin üstünde etkisi olabilecek bütün güçler ortadan kaldırılmıştı. Bundan dolayı TBMM, 1924 Anayasası'nın kabulünde de kurucu meclis niteliğini sürdürmüş, bu özelliğini hem birinci meclis hem de ikinci meclis döneminde devam ettirmiştir. Bu arada meclisin söz konusu özelliğini sınırlandırabilecek herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Bu da, yeni anayasanın kabulü sırasında gerekli şartların oluşması için son derece önemliydi³¹⁶.

1924 Anayasası'nı hazırlama çalışmaları kapsamında anayasa tasarısı için herhangi bir milletvekilinden gelen öneri üzerine değil; doğrudan Kanun-î Esasi Encümeni tarafından çalışılmaya başlanmış olup daha sonra da yapılan çalışmalar TBMM Genel Kurulu'na sunulmuştur. Yapılan bu usul, yeni anayasanın 1921 Teşkilât-ı Esâsiye'de nasıl hazırlanacağına dair herhangi bir hüküm bulunmamasından dolayı bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Bu durumun farkında olan Kanun-î Esasi Encümeni Mentеше Mebusu Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey'in başkanlığını yaptığı toplam 12 üyeden oluşarak anayasa tasarısını hazırlamışlardır.³¹⁷

1924 Anayasası'nı oluşturmak amacıyla bir araya gelen üyeler sırasıyla şunlardır; Gelibolu Mebusu Celal Nuri (İleri) Bey, Dersim Mebusu Feridun Fikri (Düşünsel) Bey, İstanbul Mebusu Ali Rıza (Bebe) Bey, Muş Mebusu İlyas Sami (Muş) Bey, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Niğde Mebusu Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey, İstanbul Mebusu Refet (Bele) Bey, İzmit Mebusu İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey, İzmir Mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Ordu Mebusu Faik (Günday) Bey, Karesi Mebusu Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey'dir³¹⁸.

Yeni anayasanın oluşturulması için hazırlanan encümen, bir an önce çalışmalara başlamış ve dünyadaki kabul gören anayasaları inceleyerek ve yeni Türk devletinin de dinamiklerini göz önünde bulundurarak bir tasarı hazırlamıştır. Tabi ki bu tasarının hazırlanması sürecinde bir takım zorluklarla ve engellemelerle de karşılaşmıştır. Zira yeni anayasa ile ilgili olarak mecliste farklı görüşler bulunmaktaydı³¹⁹. Ayrıca encümen

³¹⁶ M. Burcu Bayrak, "Meclis Tutanakları Üzerinden 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları", *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, sayı: 36, (2021), s. 192.

³¹⁷ Ergun Özbudun, *1924 Anayasası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 3.

³¹⁸ TBMMZC, Dönem 2, c.7. (09 Mart 1924), s. 217.

³¹⁹ Killi, 2014, s. 214.

üyeleri arasında bile yeni anayasa ile ilgili farklı düşünceler mevcuttu. Bütün bunlara rağmen Yunus Nadi Bey'in öncülüğünde yeni anayasa tasarı metni ortaya çıkarılmıştır.

Yeni bir anayasanın hazırlandığı süreçte anayasanın kabul usulüyle ilgili ikinci meclis, 11 Mart 1924'te önemli bir karar alarak kendi yetkilerini kısıtlamış, yeni anayasanın kabulü için meclisteki salt çoğunluğunun üçte ikisiyle görüşülmesi ve kabul edilmesi kararını almıştır³²⁰. Bu bağlamda ilgili kararda “*müzakere ve kabul*” tabiri kullanılmış olsa da; bu kural sadece kabul için geçerli olup görüşmeler için geçerli olmamıştır. Hükme göre müzakere için yeter sayısı salt çoğunluk olup meclis, bu müzakerelere salt çoğunlukla başlayacak ve karar için mevcudun üçte ikilik oyu yeterli olacaktır. Ayrıca bu çoğunluk, her maddenin kabulü için gerekli olup sadece kanunun tümü için aranacak olan çoğunluk değildir³²¹.

Kanun-î Esasi Encümeni tarafından hazırlanan tasarının metniyle alakalı Genel Kurul'a bilgi veren Celal Nuri Bey, tasarı hazırlanma sürecinde 17 Mart 1921 tarihli Polonya Anayasası'ndan yararlanıldığını ve bunun yanında Fransız kanunlarının da gözden geçirildiğini ifade etmiştir. Yeni anayasa metni üzerinde Genel Kurul görüşmeleri iki ay sürmüş, görüşmeler sırasında İngiltere, Fransa ve Polonya anayasalarına atıfta bulunulmuştur³²². Her ne kadar yeni anayasayla ilgili olarak demokratik rejim temel alınarak birbirinden farklı sistemlerden oluşan bu kaynaklardan istifade edilerek yeni bir anayasa oluşturulmuş olsa da Türk halkını milli değerlerinde göz önünde bulundurulmasına son derece önem verilmiştir.

Kapani'ye göre, 1924 Anayasası hazırlanırken XVIII. yüzyıl felsefesinden ve Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı prensiplerden etkilenilmiştir. Ayrıca dönemin modern anayasası olan Weimar Anayasası³²³ yerine 1875 Fransız Anayasası'ndan daha fazla etkilenilmiş ve aynı zamanda Polonya Anayasası'ndan da yararlanılmıştır. XVIII. yüzyıl felsefesi en çok haklar ve özgürlüklerin bahsedildiği bölümde kendisini belli etmiştir. Ayrıca anayasada yer alan hürriyet tanımı, bire bir 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi'nden alınmıştır³²⁴.

³²⁰ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 127.

³²¹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 2-3.

³²² H. Aliyar Demirci, “1921 Polonya Anayasasının 1924 Türkiye Anayasası Üzerinde Etkileri”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 26, (2017), s. 2; Orhan Aldıkaçtı, *Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı*, İstanbul, 1960, s. 211-212.

³²³ 1919 tarihli Almanya Anayasası. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kürkçüer, “Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası Ve Bu Anayasayı Meydana Getiren Âmiller”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 22, sayı: 1-4, (1957), s. 94-97.

³²⁴ Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 109.

Bu kısımda üzerinde durulması gereken son dokta da şudur: Anayasa Komisyonu Sözcüsü Celâl Nuri Bey mecliste yaptığı konuşmada; anayasa tasarısı hazırlanırken bazı ilkeleri ön planda tuttuklarını beyan etmiştir. Bu ilkelerden ilki milliyetçiliktir. Osmanlı devleti, çok uluslu bir yapıya sahip olduğundan Türkiye’de uzunca bir süre Türk milliyetçiliğinin gelişimi olmamıştır. Türk milletçiliğinin gelişimi önünde ciddi bir tehdit oluşturduğu düşünülen bu durum, 1924 Anayasası’nda yapılan düzenlemeyle çözümlenmiştir. Bu bağlamda anayasa yapılırken Türk milletinin hakları göz önünde tutulmuştur.

Yukarıda izah edildiği üzere anayasada Türk milletine vurgu yapılmış ve Türk milliyetçiliğinin gelişimi için ciddi bir adım atılmıştır. Bunun yanında anayasanın hazırlanması sırasında üzerinde durulan hususlardan birisi de kuvvetler birliği ilkesi olmuştur. Burada kuvvetler birliği prensibinden anlaşılması gereken, egemenliğin doğrudan doğruya halka ait olmasıdır. Zira bu hak vatandaşlar tarafından doğrudan kullanılamayacağından dolayı meclis kurulmuş ve onun vasıtasıyla halk egemenliği bütünüyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yani denilebilir ki meclis, doğrudan doğruya milletin iradesinin tecelli yeri olarak kabul edilmiştir³²⁵.

2.2. 1924 Anayasası’nın Genel Özellikleri

1924 Anayasası, 20 Nisan 1924 tarih ve 491 Sayılı Kanun olarak Teşkilât-ı Esâsiye adıyla yeni Türk devletinin ikinci anayasası olarak kabul edilmiştir³²⁶. Anayasanın 1 ila 8. maddeleri arası “*genel hükümler*”, 9 ila 30. maddeleri arası “*yasama*”, 31 ila 52. maddeleri arası “*yürütme*”, 53 ila 67. maddeleri arası “*yargı*”, 68 ila 88. maddeleri arası “*kamu hakları*” ve 89 ila 105. maddeler arası “*türlü maddeler*” olmak üzere 6 bölümden oluşmaktadır³²⁷. Bu yönüyle gerçek bir anayasa niteliği taşımaktadır ve 1921 Teşkilât-ı Esâsiye’ye göre çok daha fazla anayasal nitelik taşımaktadır.

Türk demokrasi tarihinde ve Türk siyasal yaşamında büyük önem taşımakta olan 1924 Anayasası kendi içinde tutarlı, kısa, basit ve sağlam yapıya sahip bir anayasadır. Anayasa olarak getirmiş olduğu sistem, 1920’de oluşturulan geleneksel yapıyla parlamenter

³²⁵ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1972, s. 27.

³²⁶ M. Fatih Çınar, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Felsefesinden Anayasal Demokrasi İdealinin Yansımaları”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 9, yıl: 5, (Aralık 2018), s. 280; Burhan Kuzu, *Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 1988, s. 291.

³²⁷ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 179.

sistemin kaynaşması biçimindedir³²⁸. 1924 Anayasası, kendisinden önceki anayasanın dayandığı “tek meclis” ve “milli egemenlik” gibi esaslara dayandırılmıştır. Bunun yanında 1921 Anayasası’nda eksik kalan hususlar 1924 Anayasası ile düzenlenmiş ve anayasa sistematığına uygun hale getirilmiştir³²⁹. Bununla birlikte 1924 Anayasası, 1921 Teşkilât-ı Esâsiye’ye göre daha merkeziyetçi bir yapı arz etmektedir³³⁰. Bu anayasanın kendinden önceki anayasaya göre daha merkeziyetçi olmasının temel sebebi, yeni kurulan Türk devletinin güçlenmesini sağlamak ve daha etkin kurum ve kuruluşlara sahip olmasını temin etmektir.

1924 Anayasası, genel bir anayasada kabul gören değiştirilmesi zor bir anayasa olup katı bir özellik arz etmektedir. Anayasada kendisinin nasıl değiştirebileceğine dair hüküm düzenlenmiştir. Bu bağlamda anayasanın 102’nci maddesinde kendisinin nasıl değiştirilebileceğine dair bilgi bulunmaktadır. Bu maddeye göre değişiklik teklifi için meclisin üye tam sayısının üçte biri, kabul için ise üçte ikisinin değişiklik lehine oy kullanması gerekmektedir. Ayrıca bu değişiklik ile ilgili olarak cumhurbaşkanına verilen herhangi bir yetki bulunmamaktadır³³¹.

Yukarıda da ifade edildiği üzere 1921 Teşkilât-ı Esâsiye’si yürürlüğe girdiği zaman 1876 Kanun-ı Esasi yürürlükten kaldırılmamış ve 1921 Anayasası’nda bulunmayan hükümlerde buna başvurulmuştur. Aslında bir anayasanın meşruiyeti ve mevcudiyeti için bu durum kabul edilemez. Bu durumdan dolayı 1924 Anayasası’nın 104. maddesine göre tek anayasalı bir sisteme geçilmiş ve Kanun-ı Esasi tamamen yürürlükten kaldırılmıştır³³². Böylece 1924 Anayasası’nın kendinden önceki iki anayasayı kaldırmasıyla bu sorun çözülmüştür ve tek bir anayasa hâkim duruma getirilmiştir.

Şekli olarak 1924 Anayasası, dönem itibarıyla yürürlükte olan bazı anayasalara göre daha kısa olup hacim bakımından büyük değildir. Bu çerçevede 105 maddelik 1924 Anayasası’nın aksine Doğu Almanya Anayasası 188, Batı Almanya Anayasası 146, Belçika Anayasası 139 ve Avusturya Anayasası 150 maddeden oluşmaktadır. Esasında 1924 Anayasası’nın kısa olmasının hem olumlu hem de olumsuz yönleri bulunmaktadır. Olumsuz yönü şudur: devlet teşkilatlanması hakkında teferruatlı bilgiler

³²⁸ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 127.

³²⁹ Mehmet Nuri Güzel, “1924 Anayasası Döneminde Uygulanan Adı Konmamış Kendine Özgü Bir Parlamenter Denetim Yolu: İzahat Talebi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 24, sayı: 41, (2019), s. 323-324.

³³⁰ Bilir ve Yanık, 2013, s. 41.

³³¹ Fatih Özkul, “Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası’nın Değerlendirilmesi”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, sayı: 12, (2018), s. 601.

³³² Şeref İba, “1924 Anayasası’nın Hazırlık Ve Kanunlaşma Süreci Üzerine”, *Yasama Dergisi*, sayı: 44, (2021), s. 50.

bulunmamaktadır. Bu olumsuz yönüne karşın önceden tespit ve tahmin edilemeyen durumlar karşısında yorum yapmaya elverişli hale gelmiştir³³³. Her ne kadar olumlu ve olumsuz yönleri bulunsa da 1924 Anayasası, Türkiye’de uzunca bir süre yürürlükte kalabilmiştir. Aşağıda da görülebileceği üzere 1924 Anayasası’nda yapılan değişiklik ve düzenlemeler de, söz konusu anayasanın uzunca bir süre yürürlükte kalmasını temin eden etkenlerden birisi olmuştur.

2.2.1. Esas Hükümler

1924 Anayasası’nın Birinci Bölümü 8 maddeden oluşmakta olup Esas Hükümler başlığını taşımaktadır³³⁴. Bu çerçevede anayasanın ilk maddesi “*Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir*”. Hükmünü taşımaktadır. İlgili madde TBMM Genel Kurulu’nda görüşülürken; Hakkı Tarık (Us) Bey maddeyle ilgili “*Türkiye Devleti’nin Hükümet şekli Cumhuriyettir*”. Şeklinde, Mersin Mebusu Mehmet Niyazi (Ramazanoğlu) Bey “*Türkiye Devletinin şekli hükümeti Cumhuriyettir*”. Şeklinde, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey ise “*Türkiye Devleti bir Halk Cumhuriyetidir*”. Şeklinde olması yönünde görüş bildirmişlerdir. Bundan dolayı mecliste söz konusu maddeyle alakalı farklı öneriler tartışılmış ve madde ilk haliyle, oy birliğiyle kabul edilmiştir³³⁵. Birinci maddenin kabulüyle birlikte Türkiye’de bundan sonra Devlet Başkanı, daha önceden olduğu gibi bir hanedandan gelmeyecek ve hâkimiyet millete ait olacaktı. Ayrıca yönetimde söz sahibi durumuna gelen halk, bu gücünü kimse ile paylaşmayacaktı³³⁶. Bu madde, Cumhuriyetin ilk yılları Türkiye’inde ulusal egemenliğin tam olarak hâkim kılınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Anayasa’nın 102. maddesiyle, 1. maddenin değiştirilmesi ve kaldırılmasının önüne geçilmesi sağlanarak bu hususların teklif edilmesi dahi yasaklanmıştır³³⁷. 1921 Anayasası’nda yapılan değişiklikle anayasaya giren cumhuriyetin uzun tartışmalara mahal vermeden 1924 Anayasasında da yer alması, rejimin yeni milletvekilleri tarafından benimsendiği açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

³³³ Ali Fuat Başgil, *Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri Mukayeseli Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri Birinci Cilt*, Baha Matbaası, İstanbul, 1957, s. 117.

³³⁴ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 120-121.

³³⁵ A. Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1957, s. 96-100.

³³⁶ Ali Fuat Başgil, *Ana Hukuk Eski Adile Esas Teşkilât Hukuku Dersleri Birinci Cilt*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1945, s. 105.

³³⁷ Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 95.

Anayasanın 2. maddesine göre Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır, resmi dili Türkçedir ve başkenti Ankara'dır. Her ne kadar bu sırada bazı mebuslar tarafından devletin dini ibaresinin değiştirilip resmi dini ibaresi getirilmesi önerilmiş ise de bu görüş kabul edilmeyerek madde ilk haliyle kabul edilmiştir³³⁸. Anayasanın yapıldığı dönem, devletin dininin İslam olduğu ibaresinin kaldırılmasına uygun olmamakla birlikte yapılan düzenlemelerle anayasaya laik bir nitelik kazandırılmaya çalışılmıştır. Şöyle ki devletin dininin İslam olarak kabul edilmesine rağmen; şer'î hukukla ilgili olabilecek kanunlar çıkarılmamıştır³³⁹.

Anayasanın 3. maddesi, Milli Mücadele'nin dayandığı temel ilke olan *“Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir”*. İlkesidir. Bu maddede 1921 Anayasası'nda *“İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir”*: Cümlesi de geçmektedir. Bu maddenin 1924 Anayasası'nda yer almaması, Milli Mücadele Dönemi'nde ki yönetim anlayışının daha katılımcı olduğunu ve bunun yeni anayasayla daha temsili bir yapıya doğru kaydığını ve aynı zamanda millet ile meclisin özdeşleştiğini göstermektedir³⁴⁰. İlgili maddenin kabulüyle her şeyden önce hanedanlık sistemi kaldırılarak teokratik monarşi yönetim sistemi sonlandırılmıştır³⁴¹. Böylece Türk siyasi yaşamında uzun asırlar boyunca devam eden dini temelli yönetim anlayışı terk edilmiş ve ulusal egemenliği ön planda tutan çağdaş bir demokratik yapıya geçilmiştir.

Anayasanın 4. maddesine göre, *“TBMM, milletin tek temsilcisidir ve millet adına egemenlik hakkını sadece o kullanmaktadır”*. Esasında söz konusu madde TBMM Genel Kurul'unda görüşülürken; kanunda geçen *“Türkiye”* kelimesinin yerine *“Türk”* ibaresinin kullanılması teklifinde bulunulmuş olmasına rağmen söz konusu öneri kabul edilmeyerek kanun olduğu gibi kabul edilmiştir³⁴². İlgili maddeyle millete ait olan egemenliğin meclis tarafından kullanılacağı belirtilmiştir. Şöyle ki; egemenliğin tek sahibi millettir ancak millet, sahip olduğu egemenliği bizzat değil; meclis aracılığıyla kullanabilecektir³⁴³. Bu durum, 1924 Anayasası'nda temsili demokrasi anlayışının benimsenmiş olduğunu göstermektedir.

³³⁸ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 13-14.

³³⁹ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 128.

³⁴⁰ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s.14-15.

³⁴¹ Hüseyin Varol, *Yasama Organı Tasarrufları Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Uluslaşma (1924-1937)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019, s. 118.118; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) İkinci Kitap Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk (1918-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 132.

³⁴² Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 102-103.

³⁴³ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 15.

Bilindiği üzere yasama, yürütme ve yargının bir güçte toplanmasına kuvvetler birliği denilmektedir. Ancak bu güçlerin yasama organında toplanması ise meclis hükümeti sistemi olarak adlandırılmaktadır. Bunun dışında yasama, yürütme ve yargı organlarının farklı güçlerde toplanması da kuvvetler ayrılığı şeklinde tanımlanmakta olup; bu durum parlamenter hükümet biçimini ortaya çıkarmaktadır³⁴⁴. 1924 Anayasası'ndan önceki Teşkilât-ı Esâsiye'de meclis hükümet sistemi benimsenmiş ve yasama ile yürütme bütünüyle yargı ise kısmen meclisin denetimine bırakılmıştı.

Yukarıda ifade olunduğu üzere 1924 Anayasası, kendisinden önceki anayasada olduğu gibi kuvvetler birliği ilkesini benimseyerek bir kısım farklılıklarla meclis hükümeti sisteminden biraz uzaklaşarak karma hükümet sistemini benimsemiştir. Burada belirtilmesi gereken şey 1924 Anayasası'nın prensip olarak meclis hükümet sistemini benimsediği ancak parlamenter sistemi de etkin kılabilmek amacıyla her iki sistemin özelliklerini taşıyabilen karma hükümet modeli kabul edilmiştir. Zira meclis hükümeti sistemi anayasanın 4, 5 ve 7. maddelerinde kendini göstermektedir³⁴⁵.

Anayasanın 5. maddesinde yasama ve yürütme yetkisinin mecliste toplandığı; 6. maddede yasama yetkisini meclisin bizzat kullanacağı; 7. maddede ise yürütme yetkisini meclis tarafından seçilen cumhurbaşkanı ve onun belirleyeceği icra heyeti tarafından kullanılacağı belirtilmiştir. Anayasanın belirtilen maddelerine göre; yasama ve yürütme yetkilerinin mecliste olması ve bu yetkilerden yasamayı bizzat, yürütmeyi ise cumhurbaşkanı ve onun seçeceği bakanlar kurulu vasıtasıyla kullanacağını belirtmesi kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sisteminin uygulanmaya devam edileceğini göstermektedir. Yukarıda belirtildiği üzere yasama ve yürütme birbirinden ayrı fonksiyonlar haline getirilmiş ve Cumhuriyet'in ilanı ile başlamış olan parlamenter sisteme geçiş uygun ortam hazırlanmaya başlamıştır³⁴⁶.

Her ne kadar meclis hükümeti sistemini benimsemiş olsa da; 1924 Anayasası, bazı yönleriyle parlamenter sisteme benzemektedir. Bu bağlamda anayasanın 7. maddesinde yürütme yetkisinin cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna verilmesi, buna bir örnektir. Ayrıca anayasaya göre, hükümet parlamenter sisteme uygun olarak kurulmakta olup; 31. maddeye göre, cumhurbaşkanı bir yasama dönemi için seçilmektedir; 41. maddeyle, parlamenter sistemde olduğu gibi cumhurbaşkanı hükümetin sorumsuz tarafıdır. Ayrıca anayasanın 39. maddesinde karşı imza usulü benimsenmiş olup 44. maddeyle başbakan

³⁴⁴ Faruk Bilir, *100 Soruda Hükümet Sistemleri ve Başkanlık Sistemi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017, s. 15.

³⁴⁵ Aldıkaçtı, *Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı*, 1960, s. 213-214.

³⁴⁶ Tanör, 2020, s. 296.

meclis üyeleri arasından cumhurbaşkanı tarafından seçilmekte, başbakan ise bakanları meclis üyeleri arasından seçmekte ve oluşturulan bakanlar kurulu cumhurbaşkanının tasdikinden sonra meclise sunulmaktadır. Son olarak anayasanın 46. maddesiyle bakanlar kurulu bireysel ve müşterek olarak meclise karşı sorumlu hale getirilmiştir³⁴⁷.

Gözler'e göre, 1924 Anayasası'nın kurduğu hükümet sistemi hem parlamenter sistemin özelliklerini hem de meclis hükümeti sisteminin özelliklerini taşımakta olup bundan dolayı da karma hükümet sistemi olarak adlandırılmaktadır. Adı geçen karma hükümet sistemi, "*kuvvetler birliği görevler ayrılığı*" sistemi olarak adlandırılabilir. Bu sisteme göre yasama ve yürütme güçleri teorik olarak mecliste toplanmış, ancak meclis yürütme gücünü cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu aracılığıyla kullanabilir duruma getirilmiştir. Bu da kuvvetlerin tek elde toplandığını ancak görevlerin dağılımında farklılıklar taşıdığını göstermektedir³⁴⁸.

Özbudun'a göre, normalde meclis 5. madde ile yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplamaktadır, ancak anayasanın 7. maddesi yürütme yetkisini bizzat kullanmasını engellemektedir. Bundan dolayı da 1924 Anayasası'nda benimsenen kuvvetler birliği tam anlamıyla uygulanamamaktadır. Zira 7. maddeye göre meclisin, hükümeti her zaman denetleyebilme ve ıskat edebilme yetkisi bulunmasına rağmen yürütmenin meclisi feshetme yetkisi mevcut değildir. Bu bağlamda anayasanın yürütme organına fesih yetkisini vermemiş olması, kurulan hükümet sisteminin parlamenter sistem ile meclis hükümeti sistemi arasında karma bir sistem olduğunu göstermektedir³⁴⁹. Oluşturulan bu karma sistemde "*kuvvetler birliği, görevler ayrılığı*" tesis edilmiştir³⁵⁰. Son olarak 1924 Anayasası, kendisinden önceki 1921 Anayasası'na göre yumuşak bir şekilde kuvvetler ayrılığı sistemine yer vermiş ve parlamenter sisteme geçişi biraz daha kolaylaştırmıştır³⁵¹.

1924 Anayasası'nın 8. maddesi, yargı erki ile ilgilidir. Meclis, millet adına egemenlik haklarından yasama gücünü bizzat ve yürütme yetkilerini hükümet eliyle kullanmasına rağmen yargı gücünü üzerine almamıştır. Zira anayasanın 8. maddesi gereği yargı gücünü millet adına bağımsız mahkemeler kullanmaktadır³⁵². Böylece 1921

³⁴⁷ Hüseyin Yıldız, "Türkiye'de Parlamentarizm Uygulamaları", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2013), s. 198.

³⁴⁸ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 182.

³⁴⁹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 17-18.

³⁵⁰ Davut Özyurt, Abdulkadir Saka, "Türk Anayasalarına Hükümet Sistemleri Perspektifinden Bir Bakış ", *Adalet Dergisi*, sayı: 67, (2021), s. 183.

³⁵¹ Hamza Eroğlu, "Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), s. 151.

³⁵² Tanör, 2020, s. 296.

Anayasası'nda olduğu gibi yargı erkinin meclis verilmemesi, kuvvetler ayrılığına geçiş sürecini kolaylaştırmıştır ve yargının da bağımsız mahkemeler eliyle yürütülmesi, yargı bağımsızlığının da önünün açılması bağlamında son derece büyük önem arz etmektedir.

2.2.2. Yasama

Anayasanın İkinci Bölümü yasama görevi olup; bu kısım 9 ila 30. maddeleri arasında ele alınmıştır³⁵³. Anayasanın birinci bölümü olan Esas Hükümler bölümünde yasama için yetki kavramı kullanılmış ve yasamanın ele alındığı ikinci bölümde ise görev olarak belirtilmiştir³⁵⁴. Yasama için farklı bölümlerde yetki ve görev kavramlarının kullanılması, terminolojik olarak anayasanın farklı bir anlayış sergilediğini göstermektedir. Normalde anayasalarda ele alınan konular arasında bir bütünlüğün ve kendi içerisinde tutarlığın olması beklenir, ancak 1924 Anayasası'nda üste belirtilen durum bağlamında farklılığın olduğu ortaya çıkmaktadır³⁵⁵.

Anayasanın 9. maddesine göre, TBMM halk tarafından seçilen mebuslardan oluşmaktadır³⁵⁶. Bu çerçevede 1924 Anayasası, seçim sisteminin nasıl olacağını konusunda bir hüküm vermemiş olup, milletvekillerinin özel bir kanunla seçileceğini belirtmiştir. 1924 Anayasası'nda iki dereceli seçim sistemi tercih edilmiş ve bu sistem 1946'ya kadar devam etmiştir. Yani 1924 Anayasası ile 1946 seçimlerine kadar iki dereceli olarak yapılan seçimlerde ilk önce vatandaşlar tarafından ikinci seçmenler seçilmekte ve ikinci seçmenler tarafından da milletvekilleri seçilmektedir³⁵⁷.

Kanun-ı Esasi Encümeni'nde görevli üyelerden bazıları (Ebubekir Hazım (Tepeyran), Refet (Bele) ve İbrahim Süreyya (Yiğit) Beyler) tasarı hazırlanırken; iki meclisli bir sistem kurulması yönünde teklife bulunmuşlardır ancak bu öneri kabul edilmemiştir. Aynı teklif Genel Kurul görüşmelerinde de bazı mebuslar tarafından dillendirilmiştir³⁵⁸. Bu bağlamda Refet Bey, yaptığı konuşmada özetle birçok devletin parlamentosunun iki meclisten meydana geldiğini, bu ülkelere örnek olarak İngiltere, Fransa ve İtalya gibi büyük devletlerin, Hollanda ve Belçika gibi ilerlemiş ülkelerin, İsviçre gibi demokrasinin en ileri olduğu yerlerin ve Portekiz, İspanya, Danimarka, Norveç ve İsveç gibi orta Avrupa ülkelerinin örnek gösterilebileceğinin, bunun yanında bütün Amerika ülkelerinde de çift meclis olduğunu sadece üç Balkan ülkesinin,

³⁵³ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 121-126.

³⁵⁴ Tanör, 2020, s. 296-297.

³⁵⁵ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 23.

³⁵⁶ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2000, s. 180.

³⁵⁷ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 130.

³⁵⁸ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 24.

Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'nın tek meclisli sistem kullandığını, bunlardan Yugoslavya'nın yeni hazırladığı anayasada çift meclise geçmeye çalıştığını ve Yunanistan'ın da gerçekleşen devrim sonrasında bu yönde eğilim göstereceğini belirtmiştir.³⁵⁹ Yukarıda da belirtildiği gibi Refet Bele ile çift meclis konusunda aynı görüşte olanlar vardı, ancak bu kişiler azınlıkta kalmıştır. Çoğunluk tarafından tek meclisli sistem düşüncesi ağırlık bastığından bu sistem uygulanmıştır.

Anayasanın 10. maddesine göre 18 yaşını bitiren her Türk erkeğin seçme ve 11. madde ile de 30 yaşını bitiren her Türk erkek seçilme hakkına sahiptir³⁶⁰. Esasında Kanun-î Esasi Encümeni seçme ve seçilme hakkının kullanımı için herhangi bir cinsiyet ayrımı yapmamış ve maddeleri hazırlarken “*her Türk*” ibaresini kullanmıştı³⁶¹. Ancak encümenin hazırlamış olduğu madde TBMM Genel Kurulu'nda ilgili maddelere erkek ibaresi eklenmiştir³⁶². Yani söz konusu maddelerle seçme ve seçilme hakkı sadece erkeklere verilmiş oluyordu.

1924 Anayasası'nın 12. maddesiyle kimlerin milletvekili seçilemeyeceğine dair pratiği vermektedir. Bu bağlamda yabancı devlet hizmetinde bulunanlar, terhipli cezaları gerektiren suçlardan veya hırsızlık, sahtecilik, dolandırıcılık, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas suçlarından biriyle hüküm giymiş olanlar, kısıtlılar, yabancı devlet uyrukluğunu ileri sürerek kamu hizmetlerinden yasaklılar ve Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili seçilemezler. Esasında Kanun-î Esasi Encümeni'nin hazırladığı maddenin ilk halinde “*Türkçe okuyup yazmayı bilmeyenler*” ibaresi yer almamaktaydı. Bu ibare, TBMM Genel Kurulu'nda ilgili madde görüşülürken Konya Mebusu Mehmet Naim (Onat) Bey'in teklifi üzerine eklenmiş ve oylama sonucu kabul edilmiştir³⁶³. Bu madde 1924 Anayasası'yla Türkçenin önemsendiğini ve devletin resmi dilinin korunması açısından dikkate alındığını göstermesi bakımından ciddiyet arz etmektedir.

1921 Anayasası'na göre genel seçimlerin iki senede bir yapılmaktadır. İki senede bir seçimlerin yapılması, yasama yetkisinin verimli bir şekilde kullanılması için çok kısa olarak görülmüş ve be nedenle yeni anayasada bu süre dört seneye çıkarılmak istenmiştir. Bu sebepten dolayı yeni anayasada milletvekilliği süresinin belirlendiği on üçüncü madde de bu süre dört yıl olarak belirlenmiştir. TBMM Genel Kurulu'nda bazı vekiller kendilerinin iki senelik seçildiğini, bu süre dört seneye çıkarsa kendi lehlerine bir

³⁵⁹ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, 1972, s. 33.

³⁶⁰ Tanör, 2020, s. 297.

³⁶¹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 24.

³⁶² Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 109-114.

³⁶³ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 114-116.

kayıma olacağını, bununla birlikte halkın iradesine karşı gelinmiş olacağını beyan etmişler ve kendileri için bu sürenin iki yıl olması gerektiğini savunmuşlardır. Söz konusu teklif meclis tarafından kabul edilmemiş ve ikinci meclisinde görev süresi dört sene olacak şekilde karar alınmıştır³⁶⁴. Buna rağmen 1924 Anayasası'nda milletvekili sayısının kaç kişi olacağı hususunda herhangi bir düzenleme yapılmamıştır³⁶⁵.

Anayasanın 13. maddesinde yeni meclis toplanıncaya kadar eski meclisin görevine devam etmesine izin verilmektedir. Söz konusu kararla Milli Mücadele Dönemi içinde hassas bir şekilde uygulanan meclisin sürekli olarak açık bulundurulması ilkesinin devamı niteliğindedir. Alınan bu kararla ülkenin hiçbir zaman meclissiz kalmaması amaçlanmıştır³⁶⁶. Aynı madde de mebusların temsil yetkisiyle ilgili olarak “*Her mebus yalnız kendini intihap eden dairenin değil, umum Milletın vekilidir*”. Maddesi yer almıştır. Kendisinden önceki 1876 Anayasası'nda “*umum Osmanlıların vekili*” ve 1921 Anayasası'nda “*umum milletın vekili*” şeklinde yer alan hükümlerde yapılan değişikliklerle halkın genel ve siyasal temsilinin yanı sıra seçilenle seçen arasında temsil ve vekâlet zincirine değinilmek istenmiştir³⁶⁷.

Anayasanın 14. maddesinde meclisin her yıl kasım ayı başında davetsiz bir şekilde toplanacağını belirtmektedir. İlgili maddenin devamında meclis üyelerinin memleketi dolaşmak, denetlemek ve dinlenmek için altı aydan fazla tatil yapamayacakları belirtilmiştir. Meclisin tatiliyle ilgili diğer bir madde olan 19. maddede ise; tatil esnasında cumhurbaşkanı veya meclis başkanı meclisi lüzum görürse toplantıya çağırabilmektedir. Aynı zamanda azanın beşte birinin talebi üzerine meclis başkanı da parlamentoyu toplantıya çağırabilmektedir³⁶⁸.

Anayasanın 15. maddesi, kanun tekliflerinin kimin tarafından verileceği hususunu düzenlemektedir. Kanun-ı Esasi Encümeni'nin hazırladığı metne göre, bu yetki meclis azasına ve hükümete aittir, ancak TBMM Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerden sonra maddede bir değişiklik yapılarak kanun teklif yetkisi meclis azası ve İcra Vekilleri Heyeti'ne ait olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bunun dışında anayasanın 16. maddesi, yeni mebusların mecliste nasıl ant içeceklerine dair hususu düzenlemiş olup; burada geçen yemin metni, dini bir ibare olan vallahi sözü ile bitmektedir³⁶⁹. Bu durum

³⁶⁴ Tanör, 2020, s. 297.

³⁶⁵ Cem Eroğul, *Anatüzeeye Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, 1997, s. 213.

³⁶⁶ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 25.

³⁶⁷ Tanör, 2020, s. 298.

³⁶⁸ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 26.

³⁶⁹ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 139-140.

söz konusu anayasanın, ilk etapta laiklik uygulamalarına uygun olmayan birtakım hükümler içerdiğini göstermektedir.

Kanun-ı Esasi Encümeni'nin hazırladığı metnin 17. maddesinde milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu geniş tutularak kendilerinin meclisteki kanun görüşmelerinde verdiği oylardan ve meclis içindeki ve dışındaki görüş ve düşüncelerinden dolayı sorumlu olmadıkları hususu belirtilmiştir. Ancak bu madde de TBMM Genel Kurul görüşmelerinden sonra biraz yumuşatılmış; bu madde meclisteki oy, düşünce ve beyanatını meclis dışında söylemesinden ve izah etmesinden dolayı sorumlu tutulamaz şeklinde değiştirilmiştir. Bununla birlikte ilgili maddenin devamında yer alan yasama dokunulmazlığı ile ilgili cümlede milletvekillerinin aldıkları cezaların infazının vekilliği bittikten sonra gerçekleştirileceği hususu yer almaktadır. Böylesine ilginç bir maddenin batı demokrasilerinde dahi yer aldığı söylenemez³⁷⁰. Yani bu maddeyle milletvekillerine yasama sorumsuzluğu ve dokunulmazlık zırhı verilmiş ve milletvekilleri büyük ölçüde güvence altına alınmıştır.

Meclisin çalışma sistemiyle ilgili bilgiler anayasanın 20 ve 21. maddelerinde düzenlenmiştir. Bu kapsamda 20 ve 21. maddelere göre; meclis görüşmeleri kendi içtüzüğüne göre yapacak, görüşmeler aleni bir şekilde olacak, ancak meclis içtüzüğünde belirtilen şartlara göre gizli celseler de yapılabilecek ve bu celselerin yayınlanması meclis kararına bağlı olacaktır. 22. maddede ise hükümetin denetlenmesi için meclisin kullanabileceği araçları düzenlemiştir. Bu bağlamda ilgili maddeye göre meclis; soru, gensoru ve meclis tahkikatı yollarıyla hükümeti denetleyebilmektedir. Ayrıca denetleme yöntemlerinin uygulama şekilleri meclis içtüzüğünde yer almaktadır³⁷¹.

Anayasanın 22. maddesinde yapılan düzenlemeye göre; milletvekillerine hükümeti denetlemesi için yukarıda belirtilen yetkilerle, bakanlara yazılı ve sözlü sorular sorulabilmekte, bakanların görevleri bitmiş olsa dahi haklarında soruşturma açılıp Yüce Divan'a gönderilebilmekte ve bakanlar kurulunun tamamı ya da bir üyesi hakkında gensoru verilebilmektedir. Bu denetleme yöntemleriyle ilgili bakan veya hükümetin tamamının görevine son verilebilmektedir³⁷². Bu durum, meclisin hükümeti denetleme yetkisinin güçlü olduğunu açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır. Esasında demokrasilerde olması gereken en temel özelliklerden birisi olan güçlü meclis anlayışı, yukarıda sıralanan durumlardan dolayı 1924 Anayasası'nda aleni bir biçimde yer almıştır.

³⁷⁰ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 27-28; Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 180.

³⁷¹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 26.

³⁷² Eroğul, *Anatüzeeye Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, 1997, s. 214.

Anayasanın 23. maddesi memurluk vazifesi ile meclis üyeliğinin aynı anda yapılamayacağı hususunu düzenlemiştir. Bu maddenin anayasada geçmesinin özel bir nedeni bulunmaktadır. Şöyle ki Milli Mücadele Dönemi'nde savaşa katılan komutanlardan birçoğu aynı zamanda mebus olarak görev yapmışlardı. Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde komutanlara iki görevden birinin seçilmeleri gerektiği bildirilmiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet'in ilanından sonra ikinci meclis tarafından bu konuyla alakalı bir kanun çıkarılmış ve meclisteki asker kişilerin her iki görevden birisini seçmeleri zorunlu kılınmıştır³⁷³. Esasında demokrasinin güçlü olduğu ülkelerde ordu mensuplarının milletvekili olarak mecliste bulunmaları doğru değildir. Zira ordu mensuplarıyla milletvekillerinin görevleri ve görev tanımları tamamen birbirlerinden farklıdır. Bu kapsamda, söz konusu maddeyle memurluk vazifesi yapanların milletvekili olamayacağı hususu düzenlenmiş ve milletvekillerinin aynı zamanda askerlik görevini yapmaları hususu engellenmiştir.

Milletvekilliğinin düşmesiyle ilgili düzenlemeler anayasanın 27 ve 28. maddelerinde ele alınmıştır. Bu bağlamda 27. maddeye göre; milletvekillerinin irtikâp³⁷⁴ ve vatana ihanetle suçlanması halinde göz konusu milletvekillerinin mahkûmiyetleri kesinleşmeden, Meclis Genel Kurulu'nda hazır bulunanların üçte ikilik oyuyla milletvekillikleri düşürülebilir. Anayasanın 12. maddesinde belirtilmiş olan milletvekilliğine seçilmeyi engelleyen suçlardan verilen hükmün kesinleşmesi beklenmektedir, ancak yukarıda belirtildiği üzere milletvekilliğinin düşürülmesi için meclis kararına ihtiyaç duyulmamaktadır. Bunun dışında 28. maddede bir önceki hükümde belirtilen hususlar dışında, milletvekilliğini düşüren başka sebepler de sıralanmaktadır. Bunlar sırasıyla; istifa, izinsiz olarak iki aydan fazla meclise gelmeme, meşru sebeplerden dolayı kısıtlılık ve memuriyete geçme. 29. maddede ise milletvekilliğinden düşenlerin yerine yenilerinin seçilebileceği hususu düzenlenmiştir³⁷⁵.

1924 Anayasası'nın 26. maddesinde meclisin görev ve sorumluluklarının neler olduğu hususu belirtilmiştir. Bu kapsamda meclis; kanun yapma ya da değiştirme, şariat hükümlerini yerine getirme, kanunları yorumlama, kaldırma; yabancı devletlerle barış yapma, antlaşma, sözleşme ya da savaş ilan etme; bütçe ve kesin hesap kanunlarını onaylama ve inceleme; para basma kararı alma; tekel ve mali taahhüt gerektiren sözleşme

³⁷³ Tanör, 2020, s. 298.

³⁷⁴ Kamu görevlisinin, kamu görevinin sağladığı nüfuzu kötüye kullanarak kendisine veya başkasına yarar sağlaması. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Reis Koca, "İrtikâp Suçu", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, cilt: 0, sayı: 6, (2015), s. 247-279.

³⁷⁵ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 28-29.

ve imtiyazların tasdik ya da kaldırılması; özel ve genel af ilanı; verilmiş olan cezaları değiştirme ya da hafifletilme; tahkikat ve cezaları erteleme ve kesinleşmiş ölüm cezalarının infazına karar vermek³⁷⁶. İnfaz kararları bağlamında mahkemeler tarafından verilen ölüm cezalarının kesinleşmesinden sonra infaz kararının meclise bırakılması, anayasanın ulusal egemenliğe ve kişi haklarına verdiği önemi göstermektedir.

Özbudun’a göre, yukarıdaki madde de izah edilen meclise ait görevlerin çoğu, demokratik ülkelerin yasama meclislerinde bulunanlardır, ancak söz konusu maddeyle alakalı TBMM Genel Kurulu’nda yapılan görüşmelerde, sözleşme ve imtiyazların kabul veya feshi kanunda belirtilen çerçevede olmak koşuluyla yürütme organının yetkisine bırakılıştır. Aynı zamanda ilgili maddede geçen ceza soruşturmalarının ve verilen cezaların ertelenmesi yetkisi ise yargı organının yetkisine tecavüz olarak değerlendirilmiştir. Yani 1924 Anayasası’yla meclis yetkileri geniş tutulmuştur. Söz konusu maddenin sonunda geçen “*gibi vezâifi*” ibaresiyle meclis yetkilerinin bunlarla sınırlı olmadığı, meclis gerekli görmesi durumunda kanun yoluyla meclisin yeni yetkiler de alabileceği yorumu yapılabilir³⁷⁷. Aynı şekilde Soysal’a göre, 26. maddede belirtilen yetkilerin büyük bir kısmı yasamayla ilgili olmayıp bunların çoğu en yetkili kurul olması hasebiyle meclise aittir³⁷⁸.

Meclisin sahip olduğu yetkiler bağlamında Tanör’e göre, meclis kanunları yorumlama yetkisine sahiptir. Esasında parlamentonun yorumlama yetkisi kanun tasarısında yer almamıştı, TBMM Genel Kurulu’nda yapılan görüşmeler sırasında maddeye eklenmiştir. Söz konusu düzenleme, milletvekillerinin meclisin tarihsel değeri ve hakları üzerine ne kadar titiz çalıştıklarının bir göstergesi olmuştur. 1924 Anayasası’nda geçen kanunun yorumlanması yetkisi, 1876 Kanun-î Esasi’de Heyet-i Âyan tarafından yapılandan çok farklıdır. Örneğin 1924 Anayasası’na göre meclisin sahip olduğu yetki, padişaha bağlı olan Âyan Meclisi’nin yorumlama yetkisine göre çok daha demokratiktir³⁷⁹. Bu durum, 1961 ve 1982 Anayasalarında çok daha farklıdır. Zira her iki anayasada kanunların yorumlanma yetkisi meclise ait olmayıp, Anayasa Mahkemesi ve diğer mahkemelere aittir³⁸⁰. Söz konusu durum, Türk anayasalarında kanunları yorumlama yetkisinin farklılıklar arz ettiğini ortaya çıkarmaktadır.

³⁷⁶ Tanör, 2020, s. 299; Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 112.

³⁷⁷ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 30.

³⁷⁸ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 130.

³⁷⁹ Tanör, 2020, s. 300.

³⁸⁰ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 2000, s. 24.

Kanun-î Esasi Encümeni tarafından hazırlanan anayasa tasarısının 25. maddesinde meclisin seçim dönemi bitmeden yeniden seçime gitme hakkının yanında cumhurbaşkanına, hükümetin görüşünü alıp, millet ve meclise seçimi yenileme gerekçesini bildirerek seçimin yenilenmesi kararını alma yetkisi verilmiştir. Bu tasarıya mebuslar tarafından çok fazla tepki gösterildiğinden Kanun-î Esasi Encümeni Başkanı Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey maddeyi geri çekmek istemiş, fakat bu isteği kabul görmemiştir³⁸¹.

Yukarıda yerilen 25. madde bağlamında mecliste kanun tasarılarıyla ilgili görüşmelerde en fazla tartışılan konu, meclisin fesih yetkisi olmuştur³⁸². Esasında söz konusu tartışma daha çok bir karşı çıkış olmuştur. Zira milletvekilleri hangi kişi ya da makam olursa olsun; meclise karşı bu denli bir yetkiyle donatılmasını istememiştir. Bundan dolayı yapılan oylama sonucu tasarıda geçen madde reddedilmiştir³⁸³. Tasarının ilgili maddesinin kabul edilmemesi, kendini egemenliğin kullanılmasının tek kaynağı olarak gören meclisin bu yetkisini kimseyle paylaşmak istememesinden kaynaklanmıştır. Şöyle ki Mustafa Kemal Paşa'nın daha çok istediği kişilerden oluşan ikinci meclis, cumhurbaşkanına çok fazla yetki vermeyerek vekillerin bir diyet borcu olmadığını göstermiştir³⁸⁴.

2.2.3. Yürütme

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele Dönemi'nin başlarında yakın arkadaşlarıyla yaptığı konuşmalarda ulusa dayalı bir şekilde kurulan meclis ve onun içinde çıkacak yürütme erkinden bahsetmiştir. Bu düşüncesi 1924 Anayasası'nda yer bulmuştur. Kurulan bu demokratik yapı hem tek partili hem de çok partili dönemde aksamadan varlığını devam ettirmiştir³⁸⁵. Bu da, demokrasiye inanmış plan Mustafa Kemal Paşa'nın güçler ayrılığı ilkesine verdiği önemi ve inancı ortaya çıkarmaktadır.

1924 Anayasası'nın Üçüncü Bölümü yürütme görevi olup; yürütme ile ilgili düzenlemeler 31 ila 52. maddeleri arasında ele alınmıştır³⁸⁶. Bu anayasa, meclis hükümet sistemini kabul etmesine rağmen yürütme gücünü düzenlerken parlamenter sistemin bazı

³⁸¹ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 179.

³⁸² Hakkı Uyar, "1924 Anayasa Tartışmaları ve Mahmut Esat Bozkurt", *Türk Tarih Kurumu Himayesinde Kuşadası ve Çevresi Türklük ve Türk Tarihi Sempozyumu*, Aydın Kuşadası, (1 Aralık 2017), s. 7.

³⁸³ Tanör, 2020, s. 300-301; Demirhan Burak Çelik, "16 Nisan Anayasa Değişikliği: Osmanlı-Türkiye Anayasacılığının İkinci Büyük Kopuşu", *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 6, sayı: 12, (2017), s. 717.

³⁸⁴ Fehmi Akın, "1924 Anayasasının Modernleşme Açısından Anlamı" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 8, sayı: 3, (2006), s. 6.

³⁸⁵ İlhan F. Akın, *Türk Devrimi Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1992, s. 193.

³⁸⁶ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 126-132.

prensiplerini kabul etmiştir. Bu çerçevede yürütme organı cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulundan oluşturulmuştur³⁸⁷. Anayasadaki yürütme bölümü cumhurbaşkanının şartlarını düzenleyen maddelerle başlamıştır³⁸⁸.

Anayasanın 31. maddesi encümen tarafından hazırlanırken; cumhurbaşkanının görev süresi yedi yıl olarak öngörülmüş ve aynı kişinin tekrar seçilebilmesini mümkün kılacak şekilde hazırlanmıştır. Bununla birlikte hazırlanan kanun tasarısının 32. maddesine göre; cumhurbaşkanının milletvekili olma şartı bulunmamaktadır. Bu kapsamda TBMM Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerde cumhurbaşkanının görev süresiyle ilgili beş ve dokuz yıllık tekliflerde bulunulmuştur³⁸⁹. Konuyla ilgili Genel Kurul görüşmesinden sonra tasarıdaki 31. madde, cumhurbaşkanı meclis tarafından kendi üyeleri içinden ve bir seçim devresi için seçilecek şeklinde düzenlenmiştir³⁹⁰. Ayrıca cumhurbaşkanının görev süresinin meclisin görev süresine bağlı kalması, cumhurbaşkanının makamda kalma süresini kendisini seçen meclisin var olmasına bağlı kılmıştır³⁹¹.

Soysal'a göre, cumhurbaşkanı ile meclis arasında görev sürelerinden dolayı bir yakınlık ve kader birliği oluşmaktadır. Türkiye'de iki dönem üst üste cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk ile daha sonra cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, tek partili dönemde görev yapmış güçlü kişilerdir. 1924 Anayasası'na göre cumhurbaşkanları, görevlerinden dolayı sorumsuz olmalarına rağmen politik bir önder durumunda olmuşlardır. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile ilişkilerinin devam etmesinden dolayı meclis ile kurduğu bağlar çok kuvvetli olmuştur. Bu da, tek partili dönem Türkiye'deki bir uygulama olmuştur. Ancak Türkiye'de çok partili sürece girildikten sonra parti başkanlığını devam ettiren cumhurbaşkanının meclisin çoğunluğu ile olan ilişkisi, bir takım sorunların oluşmasına ortam hazırlamıştır. Bu sorunu çözmek amacıyla bir takım çareler düşünülmüş ve cumhurbaşkanlarının partiyle ilişkilerini kesmeleri gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştır³⁹². Bu durumun farkında olan Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü 1949 yılında CHP'nin genel başkanlığını bırakmış ve sadece cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır.

1924 Anayasası'na göre cumhurbaşkanının görev süresi uzayıp kısalabilmektedir. Bu bağlamda TBMM seçimin yenilenmesi kararını alırsa; yeni seçilen meclis kendi

³⁸⁷ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 84.

³⁸⁸ Tanör, 2020, s. 301.

³⁸⁹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 44-45.

³⁹⁰ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 84.

³⁹¹ Tanör, 2020, s. 301.

³⁹² Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 132.

dönemi için yeni bir cumhurbaşkanı seçmektedir. Böylece görevdeki cumhurbaşkanı görev süresini tamamlamadan makamı boşaltmak zorunda kalmaktadır. Eğer TBMM, anayasanın 13. maddesine göre seçimlerin geciktirilmesi kararı alırsa, görevdeki cumhurbaşkanı bir sene daha görevine devam edebilmektedir³⁹³. Aynı şekilde anayasanın 31. maddesinin kabulüyle cumhurbaşkanının meclis üyeleri arasından seçilmesi kabul edildiğinden; cumhurbaşkanının meclis üyeleri dışından da seçilebilmesini sağlayan tasarının 32. maddesi geçersiz hale gelmiş ve tasarı metninden çıkarılmıştır³⁹⁴.

1924 Anayasası'nın 32. maddesine göre, devletin reisi cumhurbaşkanı olup; devletin reisi olma sıfatıyla özel törenlerde meclise; gerekli gördüğünde ise bakanlar kuruluna başkanlık etmektedir, ancak meclis tartışma ve görüşmelerine katılamaz ve oy veremez. Bu maddede bahsedilen özel törenler yasama dönemi başında yapılan ya da olağanüstü nitelikte gerçekleştirilen toplantılardır. Cumhurbaşkanının yerine hastalık, ölüm, yurtdışı gezisi, istifa gibi nedenlerden dolayı kimin vekâlet edeceği hususu ise 33. maddede düzenlenmiş olup, bu gibi durumlarda meclis başkanının vekâlet etmesi kararlaştırılmıştır³⁹⁵.

Anayasanın 34. maddesi cumhurbaşkanlığı makamının boşalması durumunda nasıl bir hareket tarzı izleneceği hususunu düzenlemiştir. İlgili maddeye göre, makam boşaldığında meclis tarafından hemen yeni cumhurbaşkanı seçilecektir. Meclis toplantıda değilse; meclis başkanı hemen toplantı kararı alarak meclisi toplantıya çağırarak ve meclis, cumhurbaşkanını seçecektir. Eğer meclisin görev süresi sona ermiş veya seçim kararı alınmışsa; cumhurbaşkanını seçilen yeni meclis seçecektir. Bu konuyla alakalı olarak Özbudun'a göre, her seçim dönemi için seçilecek olan cumhurbaşkanlığı seçiminin yeni meclise bırakılması yerinde bir karar olmuştur³⁹⁶. Bunların dışında anayasanın 33 ve 34. maddelerinde cumhurbaşkanlığı makamının geçici ve kalıcı olarak boşaldığında nasıl vekâlet edileceği hususu düzenlenmiştir, ancak cumhurbaşkanının görevini ifa edemeyecek kadar hasta olması durumunda nasıl bir yol izleneceği herhangi bir karara bağlanmamıştır³⁹⁷.

Anayasanın 35. maddesi, cumhurbaşkanına meclisin kabul ettiği yasaları on gün içerisinde ilan etme görevi vermiştir. Bu çerçevede cumhurbaşkanı, meclis tarafından çıkartılan anayasa ve bütçe kanunları dışındaki kanunları uygun görmezse; tekrar

³⁹³ Aldıkaçtı, *Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı*, 1960, s. 215.

³⁹⁴ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 45.

³⁹⁵ Tanör, 2020, s. 301-302.

³⁹⁶ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 46.

³⁹⁷ Aldıkaçtı, *Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı*, 1960, s. 215-216.

görülmek üzere on gün içerisinde meclise gönderebilmektedir. Bu arada meclis tarafından tekrar kabul edilen yasaları ilan etmesi gerekmektedir. İlgili maddenin cumhurbaşkanına verdiği görev, yasama organının çıkarmış olduğu kanunu onaylaması olmayıp; cumhurbaşkanının gerçekleştirdiği işlem tamamlanmış kanunun duyurulması işleminden ibaret bir idari düzenlemedir³⁹⁸.

Yukarıda izahı yapılan 35. madde bağlamında cumhurbaşkanının kanun yapımıyla alakalı mutlak ya da zorlayıcı bir veto yetkisi bulunmamakta olup cumhurbaşkanı sadece geciktirici bir veto yetkisine sahiptir³⁹⁹. Yani cumhurbaşkanı, istemediği bir kanunun çıkartılmasını ancak geciktirebilmektedir. Bu bağlamda cumhurbaşkanı tarafından meclise geri gönderilen kanunun tekrar görüşülüp kabul edilmesi için özel bir çoğunluk gerekmemektedir ve bunun tekrar kabulü için adi çoğunluk yeterli olmaktadır. Bu maddede ki düzenlemelere rağmen cumhurbaşkanlarından hiçbirisi 1924 Anayasası yürürlükte olduğu süre zarfında bu yetkisini kullanmamıştır⁴⁰⁰.

Anayasanın 36. maddesine göre, cumhurbaşkanının yasama yılı başında hükümetin geçen yılki çalışmalarıyla ve söz konusu yılda alınmasını uygun gördüğü kararlar hakkında nutuk verme ya da bunu başbakanı okutma yetkisi vardır. Anayasada düzenlenen cumhurbaşkanının yetkileri bağlamında 37. maddeye göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer ülkelerdeki temsilcilerini atama ve diğer devletlerin temsilcilerini kabul etme yetkisi bulunmaktadır⁴⁰¹. Aynı şekilde anayasanın 38. maddesi cumhurbaşkanının yeminini düzenlemektedir. Bu manada Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından hazırlanan metnin ilgili maddesinde “*milli egemenlik esasları*” ibaresi yer almamaktadır. Bu ibare TBMM Genel Kurul görüşmelerinde Sivas Mebusu Halis Turgut (Tarıkahya) Bey'in teklifi üzerine metne eklenmiştir⁴⁰².

1924 Anayasası'nın 39. maddesine göre, cumhurbaşkanının çıkaracağı kararların hepsi başbakan ve ilgili bakanlar tarafından imzalanmaktadır. Bu çerçevede 41. madde, 39. maddeye atıfta bulunarak cumhurbaşkanının çıkaracağı kararlardan, karara imza atan başbakan ve bakanın sorumlu olacağını, cumhurbaşkanının siyasal sorumluluğunun olmadığını düzenlemektedir. Aynı maddede cumhurbaşkanının vatan hainliği durumunda meclise karşı sorumlu olacağı şekilde belirtilmiştir⁴⁰³. Anayasanın cumhurbaşkanın

³⁹⁸ Tanör, 2020, s. 302.

³⁹⁹ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019 s. 180.

⁴⁰⁰ Ömer Anayurt, “1924 Anayasası'nda Meclis-Yürütme İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 39, (1997), s. 675.

⁴⁰¹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 45.

⁴⁰² Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 273-275.

⁴⁰³ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019 s. 180-181.

seçimiyle ilgili 31. maddesiyle, cumhurbaşkanı kararlarının bakanlar tarafından imzalanması gerektiğinin belirtildiği 39. maddesi, parlamenter sistemin temel özellikleri arasında yer almaktadır⁴⁰⁴. Kanun-î Esasi Encümeni tarafından hazırlanan metnin 40. maddesinde cumhurbaşkanı başkomutan olarak belirtilmiştir. Esasında bu konuyla ilgili olarak TBMM Genel Kurulu'nda konuyla alakalı olarak uzun tartışmalar yapılmıştır. Söz konusu tartışmalar sonucu alınan karar bağlamında başkomutan olarak TBMM'nin manevi kişiliği olduğu ve bunun ise cumhurbaşkanı tarafından temsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁴⁰⁵.

Anayasanın 42. maddesinde cumhurbaşkanının bir başka yetkisi daha düzenlenmiştir. İlgili maddeye göre hükümetin teklif etmesi üzerine cumhurbaşkanı, malullük veya kocama gibi nedenlerden dolayı belirli kişilerin cezalarını hafifletme veya kaldırma yetkisine sahiptir. Bu yetkisini meclis tarafından mahkûm edilmiş bakanlar hakkında kullanılamamaktadır⁴⁰⁶. Görüldüğü üzere Teşkilât-ı Esâsiye'nin birçok maddesinde cumhurbaşkanlığı görev ve yetkileri düzenlenmiş olup, cumhurbaşkanına çok fazla yetki tanınmıştır.

1924 Anayasası'na göre yürütme işleri bakanlar kuruluna ait olup; 44. maddeye göre hükümet meclise bağlı olmaktan çıkarılmıştır. Bu maddeye göre başbakan, meclis üyeleri arasından cumhurbaşkanı; bakanlar da başbakan tarafından meclis üyeleri içerisinde seçilmekte ve cumhurbaşkanının onayına sunulmaktadır. Akabinde cumhurbaşkanının onayı sonucu hükümet kurulmuş olmaktadır. Bununla birlikte kurulan hükümet, bir hafta içinde programını meclise sunarak buradan güvenoyu almak zorundadır. 45. maddeye göre, başbakanın riyaseti altında bakanlar, İcra Vekilleri Heyeti'ni oluşturmakta ve 46. maddeyle de oluşturulan heyet, hükümetin işlerinden sorumludur. Bakanlar ise kendi yetkileriyle ilgili işlerden bireysel bir şekilde sorumludur⁴⁰⁷. Netice itibarıyla 1924 Anayasası, İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulmasını meclisin yetkisinden çıkartarak cumhurbaşkanı ve başbakanın yetkisine vermiş ve yasama ile yürütme kuvvetlerinin birliğinden uzaklaştırarak parlamenter sisteme bir adım daha yaklaşmıştır.

Anayasanın 47. maddesine göre bakanların görev ve yetkileri özel kanunla belirlenecek, 48. maddeye göre bakanlıkların sayısı kanunla belirlenecek, 49. maddeye

⁴⁰⁴ Hasan Hüseyin Aktaş, "Türk Parlamenter Rejiminde Cumhurbaşkanlığı", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, (2001), s. 40.

⁴⁰⁵ Tanör, 2020, s. 302.

⁴⁰⁶ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 45.

⁴⁰⁷ Tanör, 2020, s. 303-304.

göre ise herhangi bir sebeple mazur olan bir bakanın yerine İcra Vekilleri Heyeti'nden başka bir bakan görevlendirilecek ancak bir bakan birden fazla bakan yerine vekâlet edemeyecektir⁴⁰⁸. 50. maddeye göreyse TBMM tarafından yüce divana yollanan bakanın bakanlığı düşmektedir⁴⁰⁹.

Anayasada idare yargılamada en üst mahkeme olan Şura-yı Devlet'e yürütme bölümünde yer verilmiştir. Bu bağlamda 51. maddeye göre, Danıştay kurulmakta ve idari davaları, ihtilafları çözme, hükümet tarafından hazırlanan kanunlarla, imtiyaz mukavele ve şartnamelerle alakalı görüş bildirme ve diğer kanunlarla kendine verilen görevleri yerine getirmektedir. Bu şekilde oluşturulan Danıştay'ın başkan ve üyeleri, meclis tarafından daha önce önemli görevlerde yer almış, ilim, tecrübe ve ihtisasları gibi konularda öne çıkmış kişiler arasından seçilebilmektedir⁴¹⁰.

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında anayasanın 52. maddesiyle Şura-yı Devletin incelemesi kaydıyla tüzük çıkarma yetkisi bakanlar kuruluna verilmiştir. Bu maddeyle idari mahkemeler tarafından incelenmesi gereken tüzüklerin kanunlara uygunluğu konusu ise meclise bırakılmıştır. Esasında meclis, oluşturduğu kanunlara hükümet iradesiyle çıkartılan tüzüklerin uygunluk denetimini yargı yoluna bırakmayarak kendi üstüne almıştır⁴¹¹.

2.2.4. Yargı

1924 Anayasası'nın 8. maddesine göre yargı gücü millet adına bağımsız mahkemelere verilmiştir⁴¹². Bağımsız mahkemelere verilen yargı gücü anayasanın Dördüncü Bölümü'nün 53 ila 67. maddeleri arasında düzenlenmiştir⁴¹³. Bu bağlamda anayasasının yargı bölümünün ilk maddesi olan 53. maddeye göre, mahkemelerin görev ve yetkileri bununla birlikte örgütlenişi kanunla düzenlenmektedir. 54. maddede hâkimlerin bağımsızlığı düzenlenmiş olup hâkimler, sadece kanun hükmüne tabidirler ve davalar hakkında karar verirken bağımsızdırlar. İlgili maddenin ikinci fıkrasında TBMM Genel Kurul görüşmelerinde değişikliğe gidilmiş yasama ile yürütmenin yerine TBMM ve İcra Vekilleri heyeti ibarelerine yer verilerek aynı fıkranın devamında hazırlanan kanun maddesinde mahkeme kararlarının yukarıda belirtilen güçlerin değiştiremeyeceği,

⁴⁰⁸ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 391-393.

⁴⁰⁹ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 131.

⁴¹⁰ Onur Kaplan, "1924 Anayasası'nda Yargı Yetkisi ve Şura-yı Devlet'in Fonksiyonu", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 22, sayı: 1, (2018), s. 181-182.

⁴¹¹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 50-51.

⁴¹² A. Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1995, s. 57.

⁴¹³ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 132-134.

başkalaştırılamayacağı belirtilmiş, genel kurul kararında bunlara ek olarak geciktirilemeyeceği ve yerine getirilmesine engel olamayacağı ibaresi eklenmiştir⁴¹⁴. Bunun dışında 54. maddeyle mahkemelerin bağımsızlığı herkese karşı korunmaya çalışılmıştır, ancak 53. maddede mahkemelerin görev ve yetkilerinin yasayla düzenleneceği belirtilerek bu konuyla alakalı düzenleme yetkisi meclise bırakılmıştır yorumu yapılabilir.

Anayasanın 55. maddesinde hâkimler kanunlarda belirtilen durumlar dışında görevlerinden alınamayacakları, 56. maddede hâkimlerin özlük haklarının kanunla belirleneceği ve 57. maddede hâkimlerin özel ya da kamusal alanda başka görevler alamayacakları hususu belirtilmiştir. İlgili maddelerle yasama ve yürütme karşısında yargının bağımsızlığı korunmaya çalışılmış, ancak verilmeye çalışılan bu güvenceler özellikle hâkim bağımsızlığı ve güvenceleri açısından yetersizdir. Söz konusu maddelerde bu güvencelerin kanunla gerçekleştirileceği belirtilmiş ve yasa koyucunun yani meclisin takdirine bırakılmıştır⁴¹⁵.

1924 Anayasası'na göre yargılamaların aleni bir şekilde yapılacağı ve ilgili kanun gereğince yargılamanın kapalı olmasına mahkemenin karar verebileceği anayasanın 58. maddesinde, 59. maddede ise yargılama yapılırken mahkeme önünde herkesin kendini her türlü meşru yolla savunabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte 60. maddeye göre, mahkemelerin kendi yetki ve görevine giren davalara bakmak zorunda olduğu ve mahkemelerin bundan kaçınamayacakları belirtilmiştir⁴¹⁶. Bu maddeden anlaşılabileceği üzere anayasayla mahkemelere yargılamaların adil bir biçimde yapılabilmesi için ciddi görevlerin verildiği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Anayasanın 61. maddesinde Yüce Divan ile ilgili bir düzenle yapılmış olup Yüce Divan, bakanlar, Yargıtay ile Şura-yı Devlet başkanları ve üyeleri ile Cumhuriyet Başsavcısının işlerinden dolayı yargılanma işlerini yerine getirmektedir. 62. maddeye göre Yüce Divan üyelerinin on biri Yargıtay; ve onu da Şura-yı Devlet başkanı ve üyeleri arasından ve genel kurulları tarafından gerek görüldüğünde gizli oyla yapılan seçim sonucu yirmi bir üyeden oluşmaktadır. Yüce Divan'a seçilen üyeler kendi aralarından başkan ve vekilini seçmektedir. 64. maddeye göre oluşturulan Yüce Divan'ın savcılık görevini Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı yürütmektedir. Bunun dışında 65. madde

⁴¹⁴ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 414-416.

⁴¹⁵ Tanör, 2020, s. 306.

⁴¹⁶ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 132-133.

Yüce Divan'ın kararlarının kesin olduğunu belirtmiş ve karara itiraz edilecek bir merciinin bulunmadığını belirtmiştir⁴¹⁷.

Gözler'e göre, 1924 Anayasası'nda olağanüstü mahkemelerin kurulması yasaklanmamıştır. Bu durum, doğal yargıçlık ilkesi bir diğer adıyla kanuni hâkimlik ilkesine aykırıdır. Esasında anayasanın uygulamada bulunduğu süre zarfında İstiklal Mahkemeleri kurularak bu ilkeye karşı gelinmiştir. Bunun yanında anayasada genel bir savunma hakkı ve yargı yolu teminatı bulunmamakta olup tüzüklerin kanunlara aykırılığı denetleme ve kanunların yorumlanması yetkisi yargı organlarına değil; meclise aittir⁴¹⁸.

Tanör'e göre, bağımsız bir yargının kurulması için İstiklal Mahkemeleri gibi olağanüstü yetkilere sahip mahkemelerin kurulmaması gerekmektedir. Zira doğal yargı yeri ya da tabii hâkimlik olarak benimsenen ilkeye göre kimse işlediği suçtan dolayı suçu işlediği zamanda görevli olan mahkemelerden farklı, sonradan teşkil edilmiş bir mahkemede yargılanmamasının güvence altına alınması gerekmektedir. İkinci meclis bu ilkenin uygulanması konusunda isteksiz davranmış ve 53. maddeye ek olarak Genel Kurul görüşmelerinde olağanüstü yetkilere sahip mahkemelerin kurulmasının yasaklanmasının teklifi kabul edilmemiştir⁴¹⁹. Böylece İstiklal Mahkemeleri gibi farklı yetki ve güçlere sahip kuruluşların açılmasının önü açılmış olunuyordu.

Özbudun'a göre, 1924 Anayasası'nın yargının bağımsızlığıyla ilgili maddeleri yetersiz ve tamamen meclisin takdirine bırakılmıştır. Anayasada kanunla belirlenecek şeklinde ifade edilen hâkimlerle ilgili konular dahi meclisin takdirine bırakılmıştır. Buna istinaden 1934'te çıkarılan 2556 Sayılı Hâkimler Kanunu, hâkimlik teminatını bütün hâkimlere vermemiş olup, adli yargı hâkimlerine ve onların da belli kesimine yetersiz bir şekilde vermiştir⁴²⁰. Aldıkaçtı da bu düşüncüyü desteklemekte ve anayasanın bağımsız yargı prensibini benimsediğini yalnız bu konuda alması gereken tedbirleri ve teminatları almadığını ve bundan dolayı da iktidarın yargı üstünde baskı kurmasının önünün açıldığını belirtmiştir⁴²¹.

1924 Anayasası'yla kanunların anayasaya uygun olup olmadığını denetleyecek anayasa mahkemesi kurulmamış ve bu denetleme görevi mahkemelere de verilmemiştir. Ayrıca anayasa da sadece kanunların anayasaya aykırı olamayacağı belirtilmiştir. Mahkemeler, içtihat yoluyla bu görevi üstlenmemiş; Yargıtay da hâkimlerin yasaların

⁴¹⁷ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 57.

⁴¹⁸ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 182.

⁴¹⁹ Tanör, 2020, s. 306-307.

⁴²⁰ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 57-58.

⁴²¹ Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, 1970, s. 86.

anayasaya uygun olmadığını öne sürerek uygulamadan vazgeçemeyeceğini aynı zamanda hâkimlerin kanunların anayasaya uygunluk denetimi yetkisi olmadığını belirtmiştir⁴²².

Özbudun'a göre, 1924 Anayasası'nın kabul edildiği dönemde çok az ülkede kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi yapılmaktadır. Bundan dolayı söz konusu denetimin olmayışının yadırganmaması gerekir. Zira aynı zamanda kuvvetler birliğiyle yargısal denetim teorik olarak birbiriyle bağdaşmamaktadır⁴²³. 1924 Anayasası'nın yürürlükte olduğu son yıllarda yargıçların güvencesi ve mahkemelerin bağımsızlığı, bazı kanun maddeleri ve iktidar partisinin tutumundan dolayı zedelenmiştir. Bu sebepten dolayı yargıçların kanunların anayasaya uygunluğuna denetleme ihtimali çok düşüktür. 1960'ın hemen öncesinde, Şura-ı Devletin bazı yönetim işlemlerinin yargı denetimi dışında bırakılmasıyla ilgili yasalara direnmesi dışında mahkemeler, kanunların anayasaya uygunluğu konusunda engel oluşturmamıştır⁴²⁴.

2.2.5. Kamu Hakları

1921 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklere yer verilmemiş, 1924 Anayasası'nda bu eksiklik ortadan kaldırılarak anayasada bir bölüm ayrılmıştır⁴²⁵. XIX. yüzyıl filozoflarının oluşturduğu tabii haklar doktrini, anayasada bahsedilen temel hak ve özgürlüklerin felsefi kökenini ve sınırlarını oluşturmuştur⁴²⁶. Anayasada sadece temel haklar ve özgürlüklere yer verilmiş, sosyal ve ekonomik haklara yer verilmemiştir. Yer verilen temel haklar ise Kanun-î Esasi'de olduğu gibi kısaca sayılmıştır⁴²⁷.

1924 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklere yer verilmiş ancak ilgili hakları koruyucu bir mekanizma geliştirilmemiştir⁴²⁸. Bunun nedeni, vatandaşların haklarının korunmasının en büyük güvencesi olarak egemenliğin sadece meclis tarafından kullanılmasının görülmesidir. Ulus, meclis tarafından temsil edilmekte ve meclis egemenliği ulus adına kullanılmaktadır. Bundan dolayı, meclise karşı bu hakların korunmasına gerek görülmemiştir. Ayrıca, anayasayı hazırlayanlar Fransız ve Anadolu İhtilallerinin etkisiyle meclisin yetkilerini kısıtlayacak kararların aynı zamanda ulusun

⁴²² Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 113.

⁴²³ Ergun Özbudun, "Türkiye'de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri", *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 68, (2012), s. 5.

⁴²⁴ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 33.

⁴²⁵ Adnan Küçük, "1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler", *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 82, (2016), s. 7.

⁴²⁶ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 182.

⁴²⁷ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 34.

⁴²⁸ Seda Örsten Esirgen, "Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları" *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, (2020), s. 432.

idaresini de kısıtlayacağını düşünmektedirler. Bundan dolayı meclisin iradesini kısıtlayacak uygulamalardan uzak durulmuştur⁴²⁹.

Söz konusu haklar ve özgürlüklerden Anayasanın Beşinci Bölümü'nde Türklerin Kamu Hakları adıyla bahsedilmiş olup, bu haklar ve özgürlükler 68 ila 88. maddeler arasında ele alınmıştır⁴³⁰. TBMM Genel Kurul görüşmelerinde anayasanın diğer maddeleriyle alakalı uzun tartışmaların yaşandığı zamanlar olmuş ancak temel hak ve özgürlüklerin ele alındığı 20 maddeden oluşan bu bölümün maddelerinde neredeyse hiç tartışma yaşanmamıştır⁴³¹.

İlgili bölümün ilk maddesi olan 68. madde, 1789 tarihli İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi'nin 4. maddesinden esinlenerek yazılmıştır. İlgili maddeye göre özgürlüklerin sınırı belirlenirken toplum çıkarı, kamu ya da devlet kavramlarına gönderme yapılmamış, her Türk'ün hür doğduğu ve hür yaşadığı belirtilmiş, özgürlüğün sınırının başkasına zarar verecek noktada kesileceği belirlenmiş ve bu noktanın sadece kanunla tespit edileceği belirtilmiştir. Bunun yanında anayasada klasik hakların hemen hemen hepsine yer verilmiştir. Anayasanın 69. maddesinde eşitlik ilkesine yer verilmiş, her türlü ayrımcılık ilgili maddeyle yasaklanmıştır⁴³². Her ne kadar anayasa da eşitlik kabul edilmiş olsa da anayasanın kabul edildiği zaman kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmeyerek eşitlik ilkesine aykırı hareket edilmiştir.

1924 Anayasası'nın 70. maddesine göre, Türklerin, kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, yayın, söz, yolculuk, çalışma, sözleşme, mülk edinme ve mülk üzerinde tasarrufta bulunma, dernek kurma, toplanma, şirket kurma hakları bulunmaktadır. 71. maddeye göre, can, mal, ırz ve konuta dokunulamayacağı, 72. maddede kanunda yazılı haller dışından kimsenin tutuklanamayacağı ve yakalanamayacağı, 73. maddede ise eziyet, işkence, müsadere ve angarya yasaklanmıştır⁴³³. Soysal'a göre 1924 Anayasası temel hak ve özgürlükleri kısa bir şekilde ele almış, yukarıda bahsedilen özgürlükler tek maddede sıraladıktan sonra kısaca açıklamıştır⁴³⁴. Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan olağanüstü mahkemeler tarafından verilen idam cezalarının anayasada yer alan kişi dokunulmazlığıyla alakalı maddeye aykırı olduğu yorumu yapılabilir.

⁴²⁹ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 35.

⁴³⁰ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 134-138.

⁴³¹ Ömer Anayurt, "1924 Anayasası'nda Temel Hak Ve Hürriyetler", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2003), s. 3-4.

⁴³² Tanör, 2020, s. 308-309.

⁴³³ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 135.

⁴³⁴ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 134.

Anayasanın 74. maddesinde kamulaştırma belirli şartlara bağlanmış, kamu yararı olmaksızın ve kişinin malının değeri peşin olarak verilmeden kamulaştırma yapılamayacağı belirtilerek mülkiyet hakkı güvenceye alınmıştır. Aynı zamanda ilgili maddeye göre olağanüstü hallerde para ve mal yükümlülüğü getirilebileceği belirtilmiştir⁴³⁵.

1924 Anayasası'nın 75. maddesinde din ve vicdan özgürlüğü düzenlenmiş, hiç kimsenin din, mezhep, felsefî düşünce, tarikattan dolayı kınanamayacağı ve güvenlik, genel adap kurallarıyla kanunlara aykırı olmadığı sürece dini ayin yapmanın serbest olduğu belirtilmiştir⁴³⁶. Maddede 5 Şubat 1937'de yapılan değişiklikte tarikat kelimesi çıkartılmıştır⁴³⁷. Yapılan bu değişiklikte tarikatların kapatılması konusunda önemli bir adım atılmıştır değerlendirmesi yapılabilir.

Anayasanın 76. maddesinde özel hayatın gizliliğiyle konut dokunulmazlığı düzenlenmiş, kanunda belirtilen durumlar dışında kimsenin konutuna girilemeyeceği ve üstünün aranamayacağı belirtilmiştir. Basın özgürlüğü 77. maddede düzenlenmiş, basının kanun çerçevesinde serbest olarak hareket edebileceği kabul edilmiş ve yayın yapılmadan önce denetim ve inceleme yapılmayacağı belirtilerek sansür yasaklanmıştır⁴³⁸. Söz konusu maddeyle Osmanlı zamanında basın üstünde uygulanan baskı kaldırılarak daha demokratik bir yönetim sergilenmek istenmiştir.

Anayasanın 78. maddesine göre seferberlik, sıkıyönetim, salgın hastalıklar zamanında kanunen alınacak kısıtlamalar dışında seyahat kayıt altına alınamayacaktır. Kanun-î Esasi Encümeni tarafından madde metni, savaş, sıkıyönetim ve salgın hastalık durumlarında seyahat kayıt altına alınabilir şeklinde hazırlanmıştır. TBMM Genel Kurulu'nda görüşülürken Feridun Fikri Bey başka ülkelerin anayasalarında böyle bir madde olmadığını ve böyle bir maddeye gerek olmadığını, Abdullah Bey bu maddenin anayasanın 70. maddesine göre aykırı olduğunu belirtmiştir. Celal Nuri Bey sıkıyönetim ve karantina durumlarında seyahatin serbest kalacağını belirtmiştir. Besim Bey'in kanun maddesiyle ilgili tahrir vereceğini belirtmesi üzerine zaman kaybetmemek için diğer maddelerin görüşülmesine devam edilmiş, 81. madde görüşülürken Besim Bey'in tahriri hazır hale gelmiş ve 78. madde yukarıda bahsedildiği şekliyle kabul edilmiştir⁴³⁹.

⁴³⁵ İzzet Eroğlu, "1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması", *Yasama Dergisi*, sayı: 14, (2010), s. 117.

⁴³⁶ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 427.

⁴³⁷ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 136.

⁴³⁸ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 61.

⁴³⁹ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 427-429.

Anayasanın 79. maddesine göre, sözleşmeler, çalışmalar, mülk edinme ve tasarruflar, toplantı, dernekler ve şirketlerin özgürlük sınırları kanunla belirlenecektir. 80. maddeye göre hükümetin denetimi ve gözetimi altında her türlü öğretim serbesttir⁴⁴⁰. Söz konusu maddeyle her türlü eğitim serbest bırakılmış, ancak bu serbestliğin sağlanabilmesi için hükümete söz konusu eğitimlerin yapılabilmesi için denetleme görevi verilmiştir. Bu denetlemelerle verilecek eğitimlerin rejime uygun olmasının amaçlandığı değerlendirilmesi yapılabilir.

Haberleşmenin gizliliğinin düzenlendiği encümen tarafından hazırlanan 81. madde metnine Hakkı Tarık Bey tarafından telgraf ve telefonla yapılan haberleşmelerin gizliliğinin bozulamayacağına eklenmesi teklif edilmiştir. Yapılan düzeltme sonucu ilgili maddede, postalara verilen evrak, mektup ve her türlü emanetin yetkili mahkeme kararı olmadıkça açılmayacağı, telgraf ve telefon haberleşmesinin gizliliğinin bozulamayacağı belirtilmiştir⁴⁴¹. Anayasanın 81. maddesinde belirtilen haberleşme özgürlüğünün kısıtlanmasının yargı makamlarından karar alınmasına bağlı olduğunun belirtilmiş olması nedeniyle anayasal güvence altına alınan tek özgürlüktür⁴⁴².

Dilekçe hakkı 82. maddede düzenlenmiştir. Türkler kendileri ve kamuyla alakalı olarak yasalara ve tüzüklere aykırı gördükleri durumlarda yetkili makamlara ve TBMM'ye toplu olarak veya tek başlarına şikâyetle bulunabilir ve haber verebilir. Bu haber veya şikâyeti alan makam, başvuru sonucunu yazılı olarak başvuruyu yapana geri bildirmek zorundadır⁴⁴³.

1924 Anayasası'nın 83. maddesinde kanuni hâkimlik ilkesi kabul edilmiştir. İlgili maddeye göre hiç kimse kanuni olarak bağlı olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye sevk edilemez⁴⁴⁴. Her ne kadar anayasada kanuni hâkimlik ilkesinden bahsedilmiş olsa da uygulamada İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasıyla anayasanın ilgili maddesine aykırı hareket edilmiştir.

Anayasanın 84 ve 85. maddelerinde vergi yükümlülüğünden bahsedilmiştir. 84. maddede vergi, halkın devletin giderlerine iştiraki olarak tanımlanmış, bu esaslara karşı olarak gerçek veya tüzel kişiler tarafından veya onların adına resimler, aşar veya başka

⁴⁴⁰ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 136.

⁴⁴¹ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 429.

⁴⁴² Eroğlu, "1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması", 2010, s. 127.

⁴⁴³ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 137.

⁴⁴⁴ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 430.

vergiler alınması yasaklanmıştır. 85. maddeye göre, vergiler sadece kanunla konur ve toplanabilir⁴⁴⁵.

Sıkıyönetim, anayasanın 86. maddesinde düzenlenmiştir. İlgili maddeye göre harp, harbi gerektiren durum, başkaldırı veya cumhuriyet ve vatana karşı kuvvetli eylemlerin doğduğuyla alakalı güçlü belirtiler ortaya çıkması durumunda süresi bir ayı geçmemek üzere bakanlar kurulu tarafından sıkıyönetim ilan edilebilir ve meclis onayına sunulur. Meclis bu süreyi kısaltabilir veya uzatabilir. İlan edilen sıkıyönetim ile kişi ve konut dokunulmazlığı, basın ve haberleşme hürriyeti, şirket ve dernek kurma özgürlükleri geçici bir süre için durdurulabilir veya kayıt altına alınabilir. İlgili maddeyle sıkıyönetim ilan edilmesi halinde hangi özgürlüklerin kısıtlanabileceği anayasada sayılmıştır⁴⁴⁶. Sıkıyönetim halinde hangi özgürlüklerin ne kadar kısıtlanabileceği belirtilerek söz konusu durum gerçekleşirse hükümet tarafından yapılabilecek kısıtlamaların sınırsız bir şekilde olmasının önüne geçilmiştir.

Modern anayasalarda bulunan sosyal haklar 1924 Anayasası'nda yer almamaktadır. Sosyal içerikli olarak kabul edilebilecek tek hak 87. maddede ele alınan ilköğretimin kadın ve erkek bütün Türklere ücretsiz olarak devlet tarafından verilmesi ve bu eğitimin mecburi olmasıdır⁴⁴⁷. Anayasada sosyal haklar olarak sadece eğitim hakkı sayılmış diğer sosyal haklar olan sağlık hakkı, barınma hakkı gibi sosyal ve kültürel haklar sayılmamıştır. Sosyal haklara bu kadar az yer verilmesi 1924 Anayasası'nın en büyük eksiklerindendir.

Anayasanın 88. maddesinde yurttaşlık kavramı tanımlanmış, din ve ırk farkı gözetilmeksizin Türkiye'de yaşayan herkes Türk olarak kabul edilmiştir. Burada Türk olarak kabul edilme yurttaşlık temelli olup ırksal temelli değildir. İlgili maddede geçen vatandaşlık tanımıyla dinsel bir kimlik yerine laikleşme yoluna giren devletin bir ulus oluşturma çabasının yansımasıdır. Bu düzenleme sonucunda kurulan yeni devlette Osmanlı sıfatı yürürlükten kalkarak Türk kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Türklerin tek bir din ve ırka mensup olmadığı kabul edilmiş, Türklerin arasında yaşayan farklı ırk ve dinlere mensup vatandaşlar Türk toplumu dışında bırakılmamıştır⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 64.

⁴⁴⁶ Tanör, 2020, s. 311-312.

⁴⁴⁷ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 65.

⁴⁴⁸ Bihterin Vural Dinçkol ve Alper Işık, "1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 21, sayı: 1, (2015), s. 24-25.

2.2.6. Türlü Maddeler

Anayasanın Altıncı Bölümü'ne Türlü Maddeler adı verilmiş olup, 89 ila 105. maddeleri arasında ele alınmıştır⁴⁴⁹. 1924 Anayasası'nın 89, 90 ve 91. maddelerinde yerinden yönetim ile ilgili konulara değinilmiştir. Bu konular 1921 Anayasası'nda geniş bir biçimde ele alınmıştır. 23 maddeden oluşan anayasanın 11 maddesinde yerel yönetimlere yer verilmiştir. Bu kadar fazla maddede yer verilmesine rağmen ilgili hükümler uygulamaya konmamıştır⁴⁵⁰. 1924 Anayasası'nda kendinden önceki anayasada yerel yönetimlere verilen geniş yetkiler bir köşeye bırakılmış, bu anlayıştan uzaklaşarak merkeziyetçi bir yapı kurulmuştur⁴⁵¹.

1924 Anayasası'nın 89. maddesine göre Türkiye, coğrafi ve ekonomik olarak illere, iller ilçelere, ilçeler bucaklara, bucaklar ise kasaba ve köylere bölünmüştür. Anayasanın 90. maddesine göre illerin, şehirlerin, kasaba ve köylerin tüzel kişiliği bulunmaktadır. Anayasanın 91. maddesinde ise illerin işlerini görev ayrımı ve yetki genişliği ilkeleri doğrultusunda yerine getireceği belirtilmiştir⁴⁵².

Özbudun'a göre 89. maddede belirtilen birimler yerel yönetimlerin değil merkezi idarenin taşra birimleridir. 90. maddede belirtilen birimlerin tüzel kişiliklerinin olmasından dolayı yerel yönetimlerden bahsedilebilir, ancak 1921 Anayasası'nda belirtilen ilgili birimlerin görev alanları ve bu organların halk tarafından seçileceği ibaresi 1924 Anayasası'nda yer almamıştır. Anayasanın 91. maddesinin de yerel yönetimlerle ilgisi bulunmamaktadır. Burada bahsedilen yetki genişliği, merkezi otoritenin temsilcisi olan vali ve diğer merkeze bağlı memurların görevlerini yerel şartları göz önünde bulundurarak esnek bir şekilde yapmaları için verilmiştir. İller yerel yönetim birimi olarak değil, merkezi yönetimin taşra teşkilatı olarak düşünülmüştür⁴⁵³.

TBMM Genel Kurulu'nda ilgili maddeler görüşülürken neredeyse hiç tartışılmamıştır. Anayasanın 90. maddesi gündeme geldiğinde Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi, 1921 Anayasası'nda yerel yönetimlerle ilgili belirtilen hususların bu anayasada belirtilmediğini gündeme getirmiştir. Celal Nuri Bey cevap olarak; ilgili üç maddenin görüşülmesinin yeterli olacağını, İçişleri Bakanı ile görüştiklerini ve bu

⁴⁴⁹ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 139-141.

⁴⁵⁰ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 69-70.

⁴⁵¹ Eroğul, *Anatizeye Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, 1997, s. 218.

⁴⁵² Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 1995, s. 76-77.

⁴⁵³ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 70-71.

konularla ilgili kanun tasarısı hazırlayıp meclise sunacağını belirtmiştir. İlgili maddeler encümen tasarısındaki şekliyle kabul edilmiştir⁴⁵⁴.

Özbudun'a göre, yerinden yönetimin güçlü bir şekilde ortaya konduğu 1921 Anayasası'ndan hızlı bir şekilde uzaklaşarak merkezi yönetimin ön plana çıkarıldığı 1924 Anayasası'nın ilgili maddeleri ile ilgili neredeyse hiç tartışma olmaması çok ilginçtir. Üç yıl önce yerinden yönetim ilkelerini coşkuyla kabul eden meclis, üç yıl sonra merkezi yönetimi ön plana çıkaran maddeleri sessiz sedasız kabul etmiştir. Bu değişimin nedeni olarak; Milli Mücadele Dönemi'nin olağanüstü şartlarından dolayı etnik bütün unsurlardan yararlanmak için yerinden yönetimin güçlü tutulmaya çalışıldığı, Milli Mücadele başarıyla sonlandıktan sonra bu zorunluluğun ortadan kalkmış olduğu değerlendirilmesi yapılabilir⁴⁵⁵.

Anayasanın 92, 93 ve 94. maddelerinde memurların hakları düzenlenmiştir. İlgili maddelere göre, siyasal hakları bulunan her Türk vatandaşı, hak edişine ve yeterliliğine göre devlet memuru olabilmektedir. Memurların hakları, nitelikleri, maaşları, ödenekleri, görevleri, göreve alınma ve çıkarılmaları, görevde yükselme ve ilerlemeleri özel kanunla gösterilmektedir. Amirinin emrine uyarak kanuna aykırı harekette bulunan memur sorumluluktan kurtulamaz⁴⁵⁶.

Anayasanın 95 ila 101. maddeleri arasında mali işlerden bahsedilmiştir. İlgili maddelere göre, Bütçe Kanunu tasarısı ve buna bağlı olan diğer bütçe ve cetveller bütçe yılı başlamasından en az üç ay önce meclise sunulmak zorundadır. Devlet malları bütçe dışında harcanamamaktadır. Yapılacak bütçe kanunu bir yıl süreyle geçerli olacaktır. Kesin hesap kanunu, ilgili olduğu sene bütçesinin hesap döneminde elde edilen gelirle, ilgili olduğu yıl içinde gerçekleşen ödemeleri göstermektedir. Kesin hesap kanun tasarısı ilgili yılın sonundan başlayarak, en geç ikinci yıl kasım ayına kadar meclise sunulmalıdır. Devletin gelir ve giderlerini denetlemek için meclise bağlı olarak çalışacak olan Sayıştay kurulmuştur. Sayıştay kesin hesap kanununu maliye tarafından meclise verilmesinden itibaren altı ay içinde meclise sunmak zorundadır⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ Gözübüyük ve Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, 1957, s. 447-450.

⁴⁵⁵ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 71-72.

⁴⁵⁶ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 139.

⁴⁵⁷ Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 1995, s. 77-78.

2.2.7. Anayasanın Üstünlüğü İlkesi

1924 Anayasası'nın 103. maddesi anayasanın üstünlüğünü belirtmiştir. Söz konusu maddeye göre, anayasanın hiçbir maddesi, hiçbir neden ve bahaneyle sarsaklanamaz veya tatil edilemez. Aynı zamanda maddenin devamında hiçbir kanunun anayasaya aykırı olamayacağı belirtilmiştir. İlgili maddenin ilk cümlesi 1921 Anayasası'nda da bulunmaktadır, ancak kanunların anayasaya uygun olması gerektiğini belirten cümle ilk kez 1924 Anayasası'nda yer almıştır. Bunun yanında kanunların anayasaya aykırı olması durumunda yargısal bir yaptırım öngörülmemiş, anayasa mahkemesi ve anayasal yargı sistemi oluşturulmamış, ayrıca yargı organlarına da kanunların anayasa uygunluğunu denetleme yetkisi verilmemiştir⁴⁵⁸.

Özbudun'a göre, TBMM Genel Kurulu'nda ilgili madde görüşülürken milletvekilleri tarafından kanunların anayasaya uygunluk denetimi için yargısal denetimden bahsedilmemesini garipsememek gerekmektedir. Bunun nedeni o tarihlerde Avrupa'da Avusturya'da kurulmuş olan Anayasa Mahkemesi dışında bir örnek bulunmaması ve Avrupa'nın bu uygulamaya yabancı kalmasıdır⁴⁵⁹.

Gözler'e göre, anayasanın üstünlüğü 1924 Anayasası'nın 103. maddesinde açıkça ilan edilmesine rağmen kanunların anayasaya uygun olup olmadığını denetleyecek Anayasa Mahkemesi kurulmamış, Danıştay ve Yargıtay anayasaya uygunluk denetlemesi yapma görevini kendi görevleri arasında görmemiş, bu nedenden dolayı anayasanın üstünlüğü ilkesini kabul eden madde büyük ölçüde etkisiz kalmıştır⁴⁶⁰.

Soysal'a göre, 1924 Anayasası, Amerikan Anayasası gibi mahkemelere açıkça bir denetim yetkisi vermemiş, ayrı bir Anayasa Mahkemesi de kurmamıştır. Ancak anayasanın 103. maddesinde kanunların anayasaya uygun olması gerektiği belirtilmiştir. İlgili maddede belirtilen gerekçeyle Türkiye'deki mahkemeler anayasaya aykırı olarak gördükleri kanunları uygulamama yoluna giderek dolaylı olarak yargısal denetim görevini ifa edebilecekken yüksek yargı organları bu yönde hareket etmemiş, böyle bir görev yüklenmekten kaçınmıştır. Yargıtay, 4 Şubat 1931 tarihli kararında yerel mahkemelerin, kanunun anayasaya uygun olmadığı gerekçesiyle ilgili kanunu uygulamaktan vazgeçemeyeceği kararını vermiştir. Ayrıca Danıştay'ın da aynı yönde kararı bulunmaktadır⁴⁶¹.

⁴⁵⁸ Tanör, 2020, s. 312.

⁴⁵⁹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 74.

⁴⁶⁰ Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2019, s. 179.

⁴⁶¹ Soysal, *Anayasaya Giriş*, 1968, s. 133.

Akyol'a göre anayasanın diğer kanunlardan üstün olduğu kabul edilmiş olmasına rağmen bunun uygulanmasında bazı sorunlar yaşanmıştır. Her ne kadar anayasanın 73. maddesinde angarya yasaklanmış olsa da köylülere yol yapımında çalışma angaryası getirilmiştir. Anayasanın 17. maddesine göre milletvekillerinin dokunulmazlığı olmasına rağmen Ali Fuat ve Kazım Karabekir dokunulmazlıkları kaldırılmadan tutuklanmış, Halis Turgut, Rüştü Paşa, İsmail Canbolat, Arif ve Abidin gibi mebuslar dokunulmazlıkları kaldırılmadan İstiklal Mahkemeleri tarafından idam edilmiş ayrıca Rauf Bey'de dokunulmazlığı kaldırılmadan mahkûm edilmiştir⁴⁶².

2.3. Anayasadaki Değişiklikler ve Bu Değişikliklerin Demokrasi Açısından Değerlendirilmesi

Türkiye'de Milli Mücadele Dönemi'nde verilen bağımsızlık mücadelesi, daha başlamadan önce Anadolu genelinde yerel ve bölgesel nitelikteki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle başlamış daha sonra BMM'nin açılmasıyla meşruiyet kazanarak hukuki bir kimlik elde etmiştir. Bu da, beraberinde ulusal hâkimiyetin egemen kılınmasıyla beraber 1924 Anayasası gibi çağdaş ve modern bir anayasanın hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Daha sonra 20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe giren 1924 Anayasası'nda ihtiyaçlar bağlamında yapılan birçok değişiklik ve düzenlemelerle yeni Türk devletinin daha çağdaş ve demokratik bir görünüm arz etmesine ortam hazırlamıştır.

1924 Anayasası, 1960 askeri darbesine kadar yürürlükte kalmış ve bu süre içerisinde yedi defa değişikliğe uğratılmıştır. Bu değişikliklerden iki tanesi biçimle alakalı olup geri kalanlarıysa esasa ilişkindir. Bu çerçevede biçimle alakalı değişiklikler dille ilgili olup; 1945 yılında anayasa metninin dili Osmanlıcadan Türkçeye çevrilmiş ve 1952'de ise eski haline geri dönmüştür. 1945 Anayasa metni halkın daha kolay anlayabileceği bir dil olduğundan daha demokratik, 1952 diliyse halkın anlamasından uzak bir dil olması sebebiyle daha aristokratik aynı zamanda da antidemokratiktir⁴⁶³. Ancak 1945'te yapılan dille ilgili düzenlemenin Türkçe'nin daha modern ve çağdaş bir yapıya kavuşmasını ortaya çıkarması açısından önemlidir.

Tam otuz altı yıl yürürlükte kalan anayasa, yürürlükte kaldığı süre açısından değerlendirildiğinde çok fazla bir değişikliğe uğratılmamıştır, ancak yapılan değişikliklerin çok büyük bir bölümünün Türkiye'nin çağdaşlaşmasına ve daha gelişmiş bir devlet mertebesine çıkmasında ciddi anlamda katkı sağladığı açık bir biçimde ortaya

⁴⁶² Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 441.

⁴⁶³ Tanör, 2020, s. 323.

çıkılmaktadır. Esasında 1945 yılına kadar genellikle tek partili bir meclis sisteminin var olmasından dolayı devlet bürokrasisi içerisinde anayasa hükümleri esnek bir şekilde yorumlanabilmiştir. Yani anayasaya aykırılık iddia edecek siyasal kuruluşların bulunmamasından dolayı mevcut sisteme yönelik çok fazla eleştiri olmamıştır⁴⁶⁴. Zira Tek Parti Dönemi'nde içinde siyasi rejimin ana hatlarını 1924 Anayasası'ndan çok CHP'nin programları ve özellikle tüzükleri belirlemiştir. Bu etki, 1927'den sonra daha çok hissedilmiştir⁴⁶⁵.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de modern ve demokratik bir devlet ait mevcut kanunların kolay bir biçimde değiştirilebilir olması dikkate alarak bazı temel hususlara anayasal bir statü verilmiştir. Yani çağdaş ve demokratik bir özellik taşıdığı düşünülen devleti hukuki olarak kanunlarıyla bağlamıştır. Bu açıdan gerçekten Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin modernleşmesine ve Atatürk'ün tasavvur ettiği devrimlerin gerçekleştirilmesinde etkin olduğu düşünülen 1924 Anayasası'nda "*Türklerin Hukuk-ı Ammesi*" başlığını taşıyan bir bölümün olması son derece önemlidir. Bunun dışında bu anayasanın kanunların anayasaya uygun olması gerektiğini ortaya çıkaran 103. maddesi, bunun gibi aynı kanunun değiştirilmesinde özel koşullar arayan ve anayasanın ilk maddesinin değiştirilmesini hatta değiştirilmesinin önerilmesinin bile yasak olduğu 102. maddesi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş bir devlet olarak anayasalara verdiği önemi ortaya çıkarmaktadır.

Yukarıda izah edildiği üzere Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan değişiklik ve düzenlemelerle Türkiye'nin modernleşmesine ve demokratikleşmesine ciddi anlamda katkı verdiği değerlendirilen 1924 Anayasası'nda çoğunlukçu demokrasi anlayışı benimsenmiştir. Bunun birkaç nedeni bulunmakta olup; bunlardan birincisi, yönetim anlamında Fransa'nın örnek alınması ve bu tarihlerde Fransa'da anayasal yargının yer almamasıdır. İkincisi ise Türkiye'de cumhuriyet idaresini kuran kadronun, milletin haklarının ancak milli iradeyi temsil eden organlarca ulusun kendi temsilcilerinin seçebilme özgürlüğüne tam olarak sahip olmasıdır.

Söz konusun nedenler içerisinde belki de en önemlisi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Paşa'nın yapmayı düşündüğü devrimlerin yapılmasının ve yerleştirilmesinin böyle bir anayasayla daha kolay olmasıdır. Çünkü temel sorun, ülkeyi kalkındırmak amacıyla yapılacak köklü reformlarla toplumun ve

⁴⁶⁴ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 35.

⁴⁶⁵ Parla, 2016, s. 29.

devletin modernleştirilmesi olarak belirlenmişti⁴⁶⁶. Burada 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle üzerinde durulan temel şey, modern ve çağdaş bir devlet oluşturulma düşüncesidir. Bu anlamda, anayasanın ilk halinde birtakım eksiklikler vardı ve düzeltilmesi gerekmektedir. Aşağıda maddeler halinde sıralandığı üzere, 1924 Anayasası'nda Türkiye'nin modernleşmesini sağlamak amacıyla birtakım değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır.

Türkiye'de modernleşme ve çağdaşlaşma açısından “*Aydınlanma Devri*” diye bir dönemden bahsetmek güçtür, çünkü Fransa'da Lumiere, Almanya'da Aufklarung denilen fikir hareketlerinin Türkiye'de doğabilmesi için, ondan önce bu fikirleri hazırlayan tecrübecilik ve akılcılık hareketlerinin Rönesans'la başlayan Descartes ve Locke ile gelişen bütün modern felsefenin Türkiye'de yaşanmış olması gerekirdi. Bu fikir hareketlerinin hiçbirinin Türkiye'de yaşanmış olduğu söylenemez. Öyleyse burada sözü edilen Türkiye'nin modernleşmesi açısından aydınlanma hareketi, demokratik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁴⁶⁷. Bunların içerisinde 1924 Anayasası'nda yapılan düzenlemelerle ülkeye daha laik ve demokratik nitelik kazandıran çalışmalar ön plana çıkmaktadır.

Yukarıda izah edildiği üzere Türkiye'de, Fransa ve Almanya'da olduğu gibi bir aydınlanma dönemi yaşanmamıştır. Aydınlanma dönemi yaşanmayan Türkiye'de Osmanlı son döneminden başlamak üzere günümüze kadar yapılan demokrasi ve çağdaşlaşma hareketleriyle Türkiye Cumhuriyeti modernleştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Mustafa Kemal Atatürk döneminde 1924 Anayasası'nın hazırlanması ve sonrasında bu anayasada değişikliklerin yapılması, tam da izah edilmeye çalışıldığı gibi Türkiye'nin modernleştirilmesine ve çağdaşlaştırılmasına yönelik olmuştur.

Çağdaş ve modern bir anayasanın demokratik hukuk devletlerinin yer vermesi gereken kurum, kural ve güvencelerin yanı sıra ülkenin kendi koşullarından ve toplumsal ihtiyaçlarından doğan kurum ve kurallara yer vermesi zorunludur. Diğer bir ifadeyle cumhuriyet rejiminin kazanımlarını koruyan ve bunları yeni ilke ve kurallarla geliştiren bir metin olmalıdır⁴⁶⁸. 1924 Anayasası'nın ilk halinin, bu açıdan çok da yeterli olduğu düşünülemez. Bundan dolayı süreç içerisinde 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklik ve düzenlemelerle anayasaya bu nitelikler kazandırılmaya çalışılmıştır.

⁴⁶⁶ Bilir ve Yanık, 2013, s. 42; Akın, 2006, s. 7-9.

⁴⁶⁷ Ülken, s. 70-71.

⁴⁶⁸ Batum, 2011, s. 73.

2.3.1. Laiklikle İlgili Düzenlemeler

Türkiye’de tarihi süreç içerisinde bir devlet politikası olan laiklik, dine karşıtlık manasında değil; ülkenin modern bir çağdaş yapıya kavuşturulması için izlenen bir yol olarak görülmektedir. Demokrasinin daha erken dönemde gerçekleştiği Batı ülkelerinde laik sisteme çok daha önce geçilmesine rağmen, Türkiye’de ise iki yüzyıllık bir gecikmeyle Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde geçilmiştir. Bu süre içerisinde dine dayalı ve çok sayıda ulusu barındıran imparatorluktan milli devlete geçişte; devlet yapısı dinsel öğelerden arındırılırken, toplumsal alanda birçok hukuki düzenlemeler yapılmıştır⁴⁶⁹. Bu düzenlemeler içerisinde laikliği yerleştirmeye çalışan 1924 Anayasası’nın hem hazırlanma sürecinde hem de uygulamada iken çok sayıda hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu manada aşağıda açık biçimde tanımlanan laikliğin, 1924 Anayasası’yla birlikte yerleştirilmesi için Türkiye’de anayasal birtakım değişikliklerin yapılması zorunlu olmuştur.

Laiklik kelimesinin kökeni, Yunanca laikos kelimesinde gelmektedir. Anlamı din adamı sıfatı taşımayan kimsedir yani, laik sıfatına sahip olan kişi ruhban sınıfına dâhil olmayan halktan olan kimselerdir. Daha sonraki dönemlerde, cemaatlerdeki din adamı dışında kalan kimseler için kullanılmaya başlanmıştır. Hristiyan kiliselerinde din adamlarına clerici, din adamı dışında kalan inançlı kişilere de laici denmiştir. Rönesans ve Reform hareketleriyle laiklik düşüncesi, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmiştir. Bu kelime Türkçeye Fransızcadan geçmiş olup, 1924 Anayasası’yla birlikte de Türkiye’de daha tanınır ve kullanılabilir bir hal almıştır⁴⁷⁰.

1924 Anayasası’nın yürürlüğe girdiği tarihe kadar Türkiye Cumhuriyeti’nden önceki devlet olan Osmanlı İmparatorluğu resmi din olarak İslam dinini benimsemiş ve idari müesseseleriyle hukukunu İslam dini esaslarına göre teşkil etmiştir. Bu durum 1924 Anayasası’yla laikliğin anayasaya yerleştirilmesine kadar Yeni Türk devletinde de devam etmiştir⁴⁷¹. Esasında modern bir toplumu yaratmak isteyen yeni rejim için; dini devlet işlerinden ayırmak yeterli değildi. Söz konusu ideali gerçekleştirmek için dinin devlet tarafından denetlenmesi gerekmektedir ve bu da, ancak laik bir devlet anlayışının

⁴⁶⁹ Bihterin Dinçkol, “Türkiye’de Anayasal Düzen ve Laiklik”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2002), s. 134-135.

⁴⁷⁰ Cemal Avcı, “Atatürk, Din ve Laiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 18, (1990), s. 479-480.

⁴⁷¹ Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Marifet Basımevi, İstanbul, 1952, s. 562.

yerleştirilmesiyle mümkündür⁴⁷². Bu nedenle 1924 Anayasası'nın ilk halinde bulunmayan laik devlet özelliklerinin, sonradan anayasaya dâhil edilmesi son derece önemlidir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında 1924 Teşkilât-ı Esâsiye'de yapılan düzenlemelerle Türkiye'de laik bir devlet düzeni tesis edilmeye çalışılmıştır. Aşağıda görülebileceği üzere Türkiye'de uygulanmaya başlanan laiklik, kamusal siyasi yaşamda din kurallarından arındırılmış halkın eşitliğini, akıl ve vicdan hürriyetini temel almış bir yaşam biçimidir. Bu bağlamda, laiklik din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devletin din; dinin de devlet işlerine müdahale etmemesi, ülke genelinde her türlü din ve inancın devletin güvencesinin altında olması ve devletin her farklı inançta vatandaşını koruması esastır. 1924 Anayasası'nda yapılan düzenlemelerle bunlar yapılmaya çalışılmıştır. Esasında her ülkenin farklı siyasi, iktisadi ve tarihi olaylara bağlı olarak farklı bir din ya da vicdan anlayışı olabilir ve bundan dolayı da laiklik uygulamaları, farklı ülkelerde değişiklik arz etmektedir⁴⁷³. 1924 Anayasası'ndan sonra Türkiye'de uygulanmaya başlanan laiklik uygulamaları, söz konusu tarihten günümüze kadar bir gelişme göstermiştir. Bu nedenle 1924 Anayasası'nın hemen sonrasındaki süreç ile günümüzdeki uygulamalar, laikliğin yerleştirilmesini sağlamak açısından önem arz etmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de laikliğe geçişi sağlayan 1924 Anayasası, yeni düzenin laiklik bağlamında hukuki temelini oluşturmakla birlikte; hala devletin dininin İslam olduğu hükmünü korumaya devam etmiştir. Zira TBMM, bütün yetkilerin hukuki açıdan uygulandığı yer olarak tanımlanmış ve kendisine şer'î hükümleri uygulama yetkisi verilmişti⁴⁷⁴. 1924 Anayasası'nın bu durumu, esasında laiklikle kesinlikle örtüşmüyordu. Zira laik sistemin uygulandığı ülkelerde devletin, din işlerine karışmaması gerekmektedir. Bu da, 1924 Anayasası'nda laikliğin gerçek anlamda uygulanmasını mümkün kılmak için birtakım değişiklikler ve düzenlemeler yapılmasını zorunlu kılmıştır.

1924 Anayasası'nda olduğu gibi anayasalar; bir devletin kuruluşunu, kurulduktan sonra tesis edilen yapılarını, rejimini, devlet organlarının birbirleriyle olan münasebetlerini; halkın devlete karşı, devletin de halka karşı olan görev ve sorumluluklarını düzenleyen diğer kanunlardan daha kapsamlı olarak onlara kaynaklık

⁴⁷² Bünyamin Kocaoğlu, "Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler", *Turkish Studies*, cilt: 2 sayı: 4, (2007), s. 1298.

⁴⁷³ Ebru Karaman, "Türk ve Fransız Anayasalarından Laiklik İlkesi", *International Conference on Eurasian Economies*, Famagusta, Turkish Republic of Cyprus, 2019, s. 343.

⁴⁷⁴ Karpaz, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 2015, s. 188.

eden en büyük yasa olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda bir devletin laik bir sisteme sahip olup olmadığı da daha çok bu devletin kuruluş felsefesini yansıtan anayasasında düzenlenmektedir⁴⁷⁵. Türkiye’de laik bir felsefi sistemi gerçekleştirmeye çalışan 1924 Anayasası’nın ilk halinde laiklik ile ilgili bu durumun olduğunu söylemek çok da mümkün değildir. Bu nedenle süreç içerisinde Türkiye’de laik sistemi yerleştirmek için anayasada bazı değişikliklerin yapılması zorunlu olmuştur.

Türkiye’de laik bir devlet anlayışını yerleştirmek amacıyla 1924 Anayasası’nın kabulünden önce 3 Mart 1924’te Şer’iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Nezaretinin kaldırılmasına yönelik 429 Sayılı Kanun, Halifeliğin Kaldırılmasına yönelik 431 Sayılı Kanun ve 430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu meclis tarafından kabul edilmiştir⁴⁷⁶. Cumhuriyetin ilanından sonra ülkede hüküm süren teokratik sistemin kalıntıları yukarıda bahsedilen kanunlarla ortadan kaldırılmaya başlanmış, 1924 Anayasası’nın kabulünden sonra bu çalışmalara devam edilmiş ve 8.04.1924 tarihinde Şeriye Mahkemeleri kaldırılmıştır⁴⁷⁷.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin modernleşmesi ve laikleşmesi sürecinde bazı önemli gelişmeler olmuştur. Bunlardan biri, çok partili hayata geçiş denemelerinden ilki olan 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) kurulmasıdır. Mustafa Kemal Paşa’yla araları açılan Rauf Bey, Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve Adnan Bey önderliğinde TCF kurulmuştur⁴⁷⁸. Parti programında “*efkâr ve itikat-ı diniyeye hürmetkârdır*” ibaresi yer almıştır. Soyut bir kavram olan bu ibare, çok fazla bir anlam ifade etmese de; bundan daha tutucu bir parti bulunmamasından dolayı tutucu kesim için bir çekim merkezi olmuştur⁴⁷⁹. Bu dönemin en önemli amaçlarından birisi Türkiye’de gerçek anlamda laik sistemi yerleştirme ve Türkiye’ye daha demokratik bir karakter katmak olmuştur. Bu nedenle de aşama aşama yapılan çok sayıda yeniliklerle laik devlet anlayışı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Böylesine bir dönemde kurulan TCF’nin parti programında bu ifadenin yer alması, laiklik karşıtı olanların burada toplanmasına ve beraberinde irticai bir hareket olan laiklik karşıtı Şeyh Sait İsyanı gibi olayların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur.

Yukarıda verilen bilgi bağlamında 1925’te Doğu Anadolu Bölgesinde Şeyh Sait öncülüğünde başlatılan isyan, ulusçu öğelerden çok dini öğeler içermekte ve gerici bir

⁴⁷⁵ Fatih Özkul, “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 4, (2014), s. 274.

⁴⁷⁶ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 14.

⁴⁷⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri II*, Yedi Gün Haber Ajansı, 1999, s. 35.

⁴⁷⁸ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 37.

⁴⁷⁹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980 2. Cilt*, Yedigün Haber Ajansı, 1997, s. 60-61.

karşıdevrim niteliğindeydi. Bu isyan karşısında sert tedbirler alınmış ve hükümeti olağanüstü yetkilerle donatan Takriri Sükûn Yasası⁴⁸⁰ çıkarılmıştır. 4 Mart 1929'a kadar yürürlükte kalan söz konusu yasayla Şeyh Sait isyanı bastırılmış ve kurulan İstiklal Mahkemeleriyle elebaşları yargılanarak idam edilmiştir⁴⁸¹. Bu süreçte Türkiye'de yerleştirilmeye çalışılan laik düzene zarar gelmesini engellemek amacıyla 1928 yılında 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle devletin dini İslam'dır maddesi çıkarılarak devletle din işleri birbirinden ayrılmaya çalışılmıştır. Söz konusu durum, aşağıda daha ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Akşin'e göre, Şeyh Sait İsyanı karşıdevrimci, dinsel ve feodal bir harekettir. Ayaklanmanın başında ve içinde bazı Kürt ulusçular bulunsa da; bunu bir Kürt isyanı olarak nitelendirmek tam anlamıyla doğru değildir, çünkü aşiret kültürü içinde yaşayan bir toplumda ulusçuluk öğelerinin gelişmesi pek mümkün değildir. Bununla birlikte ayaklanma süresince dile getirilen söylemler, ulusçu söylemler değil dinsel ve feodal ifadelerdir⁴⁸². Esasında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin, ilk yıllarında bu tür sorunlarla karşılaşması devletin varlığı ve birliği açısından hiç de olumlu bir durum değildir. Hele hilafetten laik devlet anlayışına geçişin sağlanmaya çalışıldığı bu sırada, söz konusu isyan son derece tehlikeli olmuştur. Tamda bu süreçte devletin bu sorunlarla karşılaşmasını engellemek ve laikliğe geçişini kolaylaştırmak amacıyla 1924 Anayasası'nda değişikliklerin yapılması zorunlu olmuştur.

1924 Anayasası'yla Türkiye'de laik bir sistemin kurulmaya çalışıldığı sırada, bunlara engel olarak Şeyh Sait isyanı ve benzeri olaylar yaşanmıştır. Esasında bu olayların ortaya çıkmasındaki temel etken saltanat ve hilafeti geri getirerek Mustafa Kemal Paşa'nın devrimlerle oluşturmaya çalıştığı laik hukuk düzenini ortadan kaldırmak olmuştur. Zaten Şeyh Sait isyanı ve hemen akabinde 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişiminin temel sebebi laik düzenin oluşturulmasına engel olmaktır. Bunların hiçbirisi, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını devrimleri yapmaktan alı koymamış ve 1924 Anayasası'nın maddelerinde yapılan değişikliklerle laik sistemin yerleşmesi için ciddi bir mücadele verilmiştir. Bu bağlamda 1924 Anayasası'nda yapılan

⁴⁸⁰ Takriri Sükûn Yasası üç maddeden oluşmuştur. Birinci maddesinde hükümete cumhurbaşkanının onayını alarak ülkeyi irtica ve isyana sürükleyen ve toplumun düzenini, huzurunu, emniyet ve asayişini bozan her türlü teşkilatı kendiliğinden yasaklama ve bu eylemleri yapanları İstiklal Mahkemelerine gönderme yetkisini vermektedir. İkinci madde ise bu yetkiyi iki seneliğine vermektedir, ancak bu madde daha sonra uzatılarak dört sene yürürlükte kalmıştır. Üçüncü maddede ise kanunun uygulanması İcra Vekilleri Heyeti'ne bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927 II. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 1-26.

⁴⁸¹ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2014, s. 75-76.

⁴⁸² Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980 2. Cilt*, 1997, s. 62.

değişiklikler ve düzenlemeler, Türkiye'nin sadece modernleşmesine katkı sağlamamış olup; aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurum ve kuruluşlarıyla laik bir görünüme kavuşmasına da ortam hazırlamıştır⁴⁸³. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1924 Anayasası'nın hem ilk hali hem de hükümlerinin değiştirilmesine bağlı olarak oluşan son hali, Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinde son derece önemlidir.

1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle Türkiye'de laikliği yerleştirmek için yapılan çalışmalar, Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılan önceki devrimlerin devamı niteliğinde olmuştur. Bu bağlamda 1921 Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra siyasi anlamda saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve halifeliğin kaldırılması gibi önemli inkılaplar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca öğretim-eğitim anlamında da birtakım yenilik hareketleriyle Türk milleti siyasi, sosyal ve kültürel alanda hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişim de toplum ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni bir anayasanın hazırlanmasını zorunlu kılmıştır⁴⁸⁴. Ancak yeni anayasada, laikliği Türkiye'de tam olarak etkin kılmak açısından yeterli değildi. Bundan dolayı da Atatürk devrimlerini uygulamak ve bilhassa da laikliği güçlü kılmak amacıyla Teşkilât-ı Esâsiye'de birtakım değişikliklerin yapılması zorunlu olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, bu işlerle uğraşırken birtakım engellemelerle karşılaşmıştır.

1924 Anayasası'nın etkin bir biçimde uygulanmaya çalışıldığı sırada laikliğe karşı yapılan girişimlere rağmen Mustafa Kemal Paşa, devrimleri yapma düşüncesinden vazgeçmemiştir. Bu devrimlerin içerisinde laiklikle ilgili düzenlemeler en başta gelmektedir. Bu bağlamda laikleşme sürecinin adımlarından birisi, Atatürk'ün 24 Ağustos 1925'te şapka giyerek Kastamonu halkının karşısına çıkmasıdır. Bu tavriyle Atatürk, halkın giyim kuşam olarak da modernleşmesini istemiş ve bu konuyu laikliğin bir parçası olarak görmüştür⁴⁸⁵. 1924 Anayasası'nın kabulünden kısa bir süre sonra 25 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan yasayla şapka diğer başlıklar yerine geçmiştir. Köklü bir düşünce değişiminin göstergesi olan Şapka İnkılabı, ilk başlarda bazı kesimlerin tepkisiyle karşılanırsa da; kısa sürede benimsenmiştir. Sarık ve fes gibi giysilerin kaldırılıp yerine şapkanın getirilmesi, laiklik açısından topluma kalıcı ve görsel bir öge getirmiştir⁴⁸⁶. Şapka Devrimini yanında, yeni kurulan Türk Devleti'nin siyasi yapısının şekillenmesinde 3 Kasım 1934'te gerçekleştirilen Kılık Kıyafet Devriminin, 21 Haziran

⁴⁸³ Enver Benhan Şapolyo, *Türk İnkılap Tarihi Notları*, Hava Okulu Basım Evi, Ankara, 1949, s. 177-187.

⁴⁸⁴ Ahmet Gündüz, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, BKT Yayınları, Ankara, 2014, s. 217.

⁴⁸⁵ İhsan Tayhani, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli: Laiklik" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, cilt: 11, s: 43, (Bahar 2009), s. 525.

⁴⁸⁶ Ahmet Mumcu, "Cumhuriyetin ilk Dönemlerinde Lâiklik" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), s. 521.

1934'e çıkarılan Soyadı Kanunu'nun ve 1 Ocak 1933'te getirilen ölçü ve tartıdaki yeniliklerin de etkisi olmuştur⁴⁸⁷.

1924 Anayasası'nın ilk hali, yani gerekli değişiklik ve düzenlemeler yapılmadan önce laiklik açısından yeterli değildi. Bu anlamda, laiklik anlayışının toplum hayatına girebilmesi için hukuk alanında adımlar atılması gerekmektedir. Halifeliğin ve saltanatın kaldırılması laikliğe doğru gidişi hızlandırmıştır. Bunun yanında, hukuk sistemi içinde yaşayan dini kuralların toplum hayatından çıkartılması için 4 Ekim 1926'da Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu gibi laik kanunlar çıkarılmıştır. Bu kanunlarla birlikte kişilerin miras, aile, borç, mülkiyet gibi günlük yaşamını düzenleyen kanunlar, dini kurallardan uzaklaştırılarak modern ve laik kurallara bağlanmıştır. Bu şekilde günlük yaşamı düzenleyen kurallar laik bir hale getirilmiştir⁴⁸⁸. Ayrıca sonraki süreçte 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle bu alanda yapılan düzenlemelerin sayısı arttırılmıştır.

1924 Anayasası'nın kabulünden sonra yeni Türk devletinin kurum ve kuruluşlarıyla laik bir yapıya kavuşması için yapılan düzenlemeler içerisinde Türk Medeni Kanunu'nun kabulü son derece önemlidir. Gerçekten de 1926 Tarihli Türk Medeni Kanunu, özü itibarıyla inkılapçı, ilerici, halkçı ve laiktir⁴⁸⁹. Zira bu kanunun kabulüyle kadın haklarını koruyan hükümler getirilmiş⁴⁹⁰, hukukun laikleşmesi konusunda büyük bir adım atılmış ve dinsel hukuk anlayışından laik hukuk sistemine geçilirken toplum hayatı da günün koşullarına göre düzenlenerek kadın ve erkek eşitliği sağlanmıştır⁴⁹¹. Böylece dönem itibarıyla laik toplumlarda olması gerektiği gibi kadınlar, sosyal hayat içerisinde önemli bir konuma getirilmişlerdir. Aşağıdaki bilgilerden görüleceği üzere 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikler içerisinde kadınlarla ilgili düzenlemeler ön plandadır. Özellikle Atatürk Devrimleriyle modern bir devlet anlayışına sahip kılınmaya çalışılan Türkiye'de anayasadaki değişikliklerle kadınların toplum hayatında ön plana taşınması, demokrasinin de bir gereği olmuştur.

⁴⁸⁷ İhsan Çapcıoğlu, "Din-Siyaset-Laiklik Ekseninde Türkiye'de Din Öğretimi", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (2009), s. 27.

⁴⁸⁸ Mumcu, *Cumhuriyetin ilk Dönemlerinde Lâiklik*, 1985, s. 522; Neşe Çetinoğlu, "Cumhuriyet Kavramı ve Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 56, (2003), s. 809-810.

⁴⁸⁹ Gülnihal Bozkurt, "Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 22, (1991), s. 50.

⁴⁹⁰ Gülnihal Bozkurt, "Türk Kadınının Hukukî Durumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 34, (1996), s. 246.

⁴⁹¹ Arzu Oğuz, "Türk Medenî Hukuku'nun Gelişim Çizgisi Ve Karşılaştırmalı Hukukun Rolü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 55, sayı: 1, (2006), s. 196; Avcı, "Atatürk, Din ve Laiklik, s. 490.

Netice itibarıyla halifeliğin kaldırılmasından kısa bir süre sonra yürürlüğe giren 1924 Anayasası, her ne kadar din ve ibadet özgürlüğüne yer verse de; bazı maddelerinde dini öğeler barındırmaktaydı. Örneğin anayasanın 2. maddesinde devletin dini İslam olarak tanımlanmakta; 16. maddesinde milletvekillerinin ve 38. maddesinde de cumhurbaşkanının yeminlerinde dini bir ibare olan vallahi kelimesi kullanılmıştır. Bunun yanında 26. maddede meclisin görevleri arasında laik olmayan “*ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi*” ibaresi bulunmaktaydı. Türk demokrasinin gelişimi için laikliğe aykırı olan bu maddelerde 1928 ve 1937 tarihlerinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır⁴⁹². Söz konusu değişiklikler, 1924 Anayasası’nda yapılanlar olup, Türkiye’nin modernleşmesine ve demokratikleşmesine katkı sağlamıştır.

2.3.1.1. Madde 2’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

1924 Anayasası’nda yapılan değişikliklerden birisi, devletin dini İslam’dır maddesinin anayasadan çıkarılmasıdır. Esasında Türk anayasa tarihinde devlet dininin İslam olduğunu belirten ilk anayasa 1924 Anayasası değildir. Bu anlamda söz konusu hükmü düzenleyen ilk anayasa 1876 Kanun-ı Esasi’dir. Anayasanın 11. maddesine göre, Osmanlı Devleti laik bir sisteme sahip olmayıp; ülke yönetiminde İslam dininin kurallarını benimsemiştir. Zira bu anayasa maddesinde Devlet-i Osmaniye’nin dini, İslam’dır. Gerçi maddenin devamında Osmanlı ülkesinde yaşayan her milletin dini inancı devletin himayesi altına alınmıştır. Yani bu hükümle ülke genelinde bütün dini inanışlara inanç ve ibadet özgürlüğü sağlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu anayasada laik bir düzen kurulmamış olsa da; bütün vatandaşların inançları ve ibadetlerini özgürce yapabilmeleri anayasanın teminatı altına alınmıştır⁴⁹³. Yukarıda da izah edildiği üzere, Türk hukuk tarihinde devletin dini yapısının İslam olduğunu belirleyen ve bunu bir kurala bağlayan Kanun-ı Esasi’dir. Bunu 1924 Anayasası da ilk halinde tekrarlamış, ancak daha sonra yapılan değişiklikle bu durum değiştirilmiştir.

1924 Anayasası’nda yapılan değişikliklerle Teşkilât-ı Esâsiye’deki dini hükümler çıkarılarak Türk devletine her alanda laik bir karakter kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda laiklikle ilgili Türkiye’nin mevcut durumu hakkındaki tartışmalarda, din ve laiklik ayrımı hiç kuşkusuz yapılan analizlerde esasa ilişkin temel paradigma olmuştur. Bu nedenle Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadar Türkiye’nin gerçek bir devlet olup

⁴⁹² Mumcu, *Cumhuriyetin ilk Dönemlerinde Lâiklik*, 1985, s. 520.

⁴⁹³ Özkul, 2014, s. 285.

olmadığı konusu tartışmalıdır⁴⁹⁴. Ancak bu tartışmaların dışında olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı devrimlerle Türkiye'yi çağdaş ve laik bir devlet yapma isteği, bilinen bir gerçektir. Zaten 1924 Anayasası'nın 1928 ve 1937 yıllarında laikliği yerleştirmek amacıyla iki defa köklü bir biçimde değiştirilmesi, bunun en somut göstergesidir.

Aşağıda ayrıntılı bir biçimde izah edildiği üzere; 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde yapılan değişiklik, laiklikle ilgilidir. Esasında Mustafa Kemal Atatürk döneminde yapılan ilke ve inkılaplarla yerleştirilmeye çalışılan laiklik ilkesiyle devletin siyasal, sosyal ve ekonomik düzeni milletin ihtiyaçları bağlamında anayasa ile yeniden çizilmiştir. Bu bağlamda, 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle Türkiye'de hukuk alanında teokratik uygulamalar tarihe karışmış ve laiklikle inanç ve ibadet hürriyeti herhangi bir dini ayrım olmaksızın güvence altına alınmıştır. Bu konuda Atatürk insanların, dini inançlarına ne ölçüde saygılı olduğunu göstermiş ve laikliği asla dinsizlik olarak görmemiştir. Bu konuda şu ifadeleri önemlidir: “*Din gerekli bir kurumdur*”. “*Din bir vicdan meselesidir ve herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir*”⁴⁹⁵. Bunun için her dini inanca saygılı olduğunu gösteren Mustafa Kemal Atatürk döneminde 1924 Anayasası'ndan devletin dini İslam'dır ibaresi çıkarılmıştır.

1924 Anayasası'nın ilanından önce Türkiye'de laikliği yerleştirmek anlamında atılan ilk adım, 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılmasıdır. Halifeliğin kaldırılmasından bir buçuk ay sonra Türkiye'deki en uzun ömürlü anayasalardan biri olan 1924 Anayasası kabul edilmiştir. Bu anayasanın kabul edilmesiyle birlikte 1921'den beri devletin geçirdiği değişikliklere uydurulması için, tabiri caizse bir yamalı bohça durumuna sokulmuş eski anayasa, yerini daha tutarlı ve açık bir anayasaya bırakmıştır⁴⁹⁶. Ancak bu anayasanın ilk hali de ihtiyaçları karşılamada yeterli olamamıştır. Bu nedenle anayasanın ikinci maddesi dâhil olmak üzere çok sayıda değişiklikler yapılmıştır. Özellikle anayasanın 2. maddesinin düzenlenmesi, Türkiye'de laikliği güçlendirme açısından son derece önemli olduğu düşünülmektedir.

Toplum hayatını laikleştiren hukuk alanında yapılan değişikliklerden sonra Başbakan İsmet İnönü ve 120 milletvekili tarafından “*devletin dini İslam'dır*” maddesinin kaldırılmasıyla ilgili kanun teklifinde bulunulmuştur. Yapılan kanun teklifinde: “*En gelişmiş devlet biçiminin laik, demokratik cumhuriyet olduğu, oy birliği*

⁴⁹⁴ Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası*, 2015, s. 428.

⁴⁹⁵ İbrahim Agâh Çubukçu, “Atatürk, Din ve Laiklik”, *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, 1985, s. 573-576.

⁴⁹⁶ Mumcu, *Cumhuriyetin ilk Dönemlerinde Lâiklik*, 1985, s. 519.

ile kabul edilmiş olan Medeni Kanun ve Ceza Kanunu gibi kanunlar yapılırken bu hususun göz önüne alındığı, devletin kendisinin tüzel kişiliği olan soyut bir kavram olduğu; dinin, maddi kişilere uygulamak zorunda olduğu kurallar yüklediği, soyut bir kavram olan devletin bu kuraları yerine getirme gibi bir durumunun bulunmadığı belirtilmiştir. Bundan dolayı anayasadaki laiklik anlayışına aykırı maddelerin çıkarılması gerekmektedir. Din ve devlet işlerinin ayrılması, dinsizlik değildir. Bu ayrımla dinin devleti yönetenler tarafından kullanılmasının önüne geçilecektir⁴⁹⁷”. Denilmiştir. 1924 Anayasası’nın ilgili maddelerinin değiştirilmesi amacıyla TBMM’ye verilen kanun teklifinden de anlaşılacağı üzere din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılarak, yöneticilerin dini kullanması engellenmek istenmiştir.

1924 Anayasası değişikliğe uğramadan önce laikliğe uygun olan ve olmayan maddeleri birlikte barındırmaktaydı. Zaman içerisinde kurucu iktidar, laikliğe uygun olmayan maddelerde değişikliğe gitmiştir⁴⁹⁸. Bu değişikliklerden ilki 10 Nisan 1928 tarih ve 1922 Sayılı Kanunla, yukarıda gerekçesi verilen anayasanın 2. maddesindeki Devletin dini İslam’dır ibaresinin çıkarılmasıdır. Yapılan değişiklikten sonra ilgili madde; “Türkiye Devletinin resmi dili Türkçedir. Makarı Ankara şehridir” şekline gelmiştir⁴⁹⁹. Söz konusu bu değişiklik, TBMM Genel Kurul görüşmelerinde hazır bulunan 264 milletvekilinin oybirliğiyle kabul edilmiştir⁵⁰⁰. Yapılan bu değişiklik, Batılı devletlerde gelişmeye başlayan laiklik düşüncesinin Türkiye Cumhuriyeti tarafından da benimsendiğini göstermektedir⁵⁰¹.

1924 Anayasası’nda yapılan değişiklikler kapsamında Başbakan İsmet İnönü ve 153 milletvekili, 1937 yılında söz konusu anayasanın 2, 44, 47, 48, 49, 50, 61, 74 ve 75. maddelerinde değişiklik yapılmasına dair teklifte bulunmuş⁵⁰² ve bu teklifin görüşülmesine İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın konuşmasıyla başlanmıştır. Uzun bir konuşma yapan Kaya, yapılmak istenen değişikliklerin ne kadar gerekli olduğunu belirtmiştir⁵⁰³. Konuşmasında 2. maddeye eklenecek olan laiklikle alakalı olarak şu

⁴⁹⁷ Mahmut Goloğlu, *Türk Devrim Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2010, s. 130-131; Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM III. Dönem 1927-1931 I. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 93.

⁴⁹⁸ Özkul, 2014, s. 286.

⁴⁹⁹ Resmi Gazete, 14 Nisan 1928, sayı: 863, s. 99; Sıtkı Aydın, “Atatürk’ün Kurduğu Türkiye Cumhuriyetinin Temel Nitelikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 27, (1993), s. 532.

⁵⁰⁰ Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM III. Dönem 1927-1931 I. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 94.

⁵⁰¹ Orhan Aldıkaçtı, “Atatürk İnkılaplarında Laiklik”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 45, sayı: 1-4, (1981), s. 41.

⁵⁰² Akşam, 5 Şubat 1937, sayı: 6575, s. 1; Yeni Asır, 6 Şubat 1937, sayı: 9468, s. 3.

⁵⁰³ Son Haber, 6 Şubat 1937, sayı: 7138, s. 3.

ifadeyi kullanmıştır: “Maneviyatı için Türk’ün temiz ahlâkını inkişaf ettirmek kâfidir. Onun içindir ki, biz her şeyden evvel lâikliğimizi ilân ettik. Kanunlarımızı ona göre yaptık, şimdi de Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu’muza koymak istiyoruz. Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, lâiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve âmil olmamasını temin etmektir. Bizde lâikliğin çerçevesi ve hududu budur. Arkadaşlar biz şerayii salîfenin geçmiş hükümlerinden çok zarar gören bir milletiz. Onun fena göreneklerinden yine en çok zararı biz Türkler görmüşüzdür. Çünkü Türklerin hasleti ve karakteri, inandığı şeye sadıkane raptı kalb etmek ve onun uğrunda kanını dökmeyi ve hayatını feda etmeyi emreder. Fert ve aile hayatında beğendiğimiz ve inandığımız ahlâk esaslarına bağlılığımız da bundan gelir. Hiçbir din kendisini müdafaa için Türkler kadar azimkâr, Türkler kadar fedakâr bir millet bulamamıştır (Bravo sesleri, alkışlar). Eğer, dünyada İslâmiyet yaşıyorsa 10, 12 asırdan beri kendisini müdafaa eden Türklerin koluna, kanına ve kafasına medyundur (Bravo sesleri, alkışlar). Bizim davamız bu hakikatin de çok fevkinde bir davadır. Biz diyoruz ki dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddî hayat ve dünya işine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız⁵⁰⁴”.

Kütahya Milletvekili Recep Peker değişiklik ile ilgili yaptığı konuşmada laiklikle alakalı olarak şu ifadeyi kullanmıştır: “Arkadaşlar, lâik telâkkisinin (düşünce) de yalnız nazarî hayatta değil, bilhassa tatbikî sahada da Türkiye’de olan derinlik ve samimilik ile tatbik edildiği yer dünyada yok denebilir. Laisizmi ilim ve politika mevzuu olarak ilk telâffuz eden insan kütleleri bunların bu günkü Devlet şekilleri içinde bile bizde olduğu kadar incelik ve ciddiyetle takip edildiği yer yoktur. Bu mefhumların bizim tatbik şeklimizdeki esas manaları da gene Parti programımızda açıkça yazılıdır⁵⁰⁵”.

İstanbul Milletvekili Refet Bele değişiklik ile ilgili yaptığı konuşmada laiklikle alakalı olarak şu ifadeyi kullanmıştır: “Laiklik: lâikliği bu memleket gayet iyi anlamıştır. Bhusus bu memleketin dini olan İslamlık, gayet iyi düşünülürse, lâik bir dindir⁵⁰⁶”. TBMM Genel Kurulu’nda milletvekilleri tarafından yapılan konuşmalardan anlaşılacağı üzere Kemalizm’in amacı din karşıtlığı değildir. Amaç, dinin kurumsal gücünü ortadan kaldırarak, din ve din adamlarının kültürel, toplumsal ve siyasal alandaki iktidarlarına son verip; dini, inanç ve ibadet meseleleriyle sınırlamaktır. Yani eğitim, sanat, ekonomi,

⁵⁰⁴ Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7661-7662; Cumhuriyet, 6 Şubat 1937, sayı: 4575, s. 1-7; Akşam, 6 Şubat 1937, sayı: 6576, s. 8; Haber, 6 Şubat 1937, sayı: 1818, s. 7; Kurun, 6 Şubat 1937, sayı: 6851, s. 2; Özer Ozankaya, Türkiye’de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli, Cem Yayınevi, İstanbul 1990, s. 222-223.

⁵⁰⁵ Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7666; Ulus, 6 Şubat 1937, sayı: 5578, s. 4.

⁵⁰⁶ Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7668; Haber, 6 Şubat 1937, sayı: 1818, s. 7.

siyaset gibi konulardan dini arındırarak, bu konularda bilim ve demokrasinin rehber edinilmesini sağlamaktır⁵⁰⁷.

1924 Anayasası'nın laiklikle ilgili olarak değiştirilen maddeleri bütün olarak değerlendirildiğinde Atatürk devrimlerinin birbirini tamamlayıcı özellikler taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk yarım tedbirlerle ve uzlaştırıcı yöntemlerle ilerlemenin ve uygar milletler topluluğuna katılmanın mümkün olmadığına inanıyordu. Hem şer'î hükümlere bağlı kalmak, hem batılı hukuk sistemini kabul etmek hem statik ve mutlak din kurallarını devlet hayatında üstün tutmak hem dinamik atılımlar yapmak ve hürriyetçi bir düzene ulaşmak imkânsızdı. Atatürk, bunları bildiği için sonradan 1924 Anayasası'nda istenilen laik sistemin yerleşmesini sağlamak için uygun değişiklikler yapılmasını sağlamıştır⁵⁰⁸. Bu bağlamda 1924 Anayasası'nın bazı maddelerinin değiştirilerek uygulanmaya çalışılan laiklik ilkesi, Atatürk devrimlerinin ve oluşturulmaya çalışılan modern Türkiye Cumhuriyeti'nin dayanak noktası olmuştur. Laiklik, aynı zamanda 1924 Anayasası'yla oluşturulmaya gayret edilen Türk toplumuna çağdaş uygarlık yollunu açan anahtardır.

1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikler kapsamında mecliste yapılan görüşmelerden sonra 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde değişikliğe gidilmiştir⁵⁰⁹. Yapılan bu değişiklikle laiklik ilkesi anayasaya girmiştir⁵¹⁰. Esasında 1928 yılında yapılan değişikliklerle anayasadaki dini ibareler çıkartılmış olsa da; Türkiye Cumhuriyeti, laiklik sıfatını 1937 yılında yapılan değişikliklerle kazanmıştır. Bu değişiklikten sonra laiklik ilkesi anayasal bir hüküm haline gelmiştir. Bu çerçevede 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle devlet laikleştirilerek dinler üstü bir konuma getirilmiş, ancak kişilerin ibadet ve inanç özgürlüklerine herhangi bir sınırlama getirilmemiştir. İbadet ve inanç özgürlüğü kişilerin en doğal sosyal hakları arasında sayılarak söz konusu hakların koruyuculuğu görevi laik devlete verilmiştir. Laikliğin anayasal bir niteliğe bürünmesinden sonra çıkan yasalarda bu ilkenin uygulanmasını destekler niteliktedir. Örneğin; Dernekler Yasası'na göre tarikat ve mezhep esaslarına dayanan dernek kurmak yasaklanmıştır⁵¹¹. Bunların temel amacı laik bir sistem oluşturmaya çalışılan Türkiye'yi daha modern ve daha çağdaş bir devlet yapmak düşüncesidir.

⁵⁰⁷ M. Zeki Duman, "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2010), s. 298.

⁵⁰⁸ Kapani, 1981, s. 111.

⁵⁰⁹ Yeni Yol, 6 Şubat 1937, sayı: 2306, s. 1.

⁵¹⁰ TBMMZC, Dönem 5, c.16. (05 Şubat 1937), s. 6.

⁵¹¹ Doğu Ergil, "Laiklik Üzerine Düşünceler "Türkiye Örneği"", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* cilt: 44, sayı: 3, (1989), s. 12.

Karpat'a göre; cumhuriyet yönetiminin ilk büyük inkılabı, laiklikle ilgiliydi. Laiklik, Osmanlı Dönemi'nden itibaren modernleşmenin bir koşulu olarak zaman içinde ortaya çıkmış ve yeni kurulan devletin ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Esasınca Türkiye'de milli ve modern bir devlet kurmak için laiklikle halkı dini baskılardan kurtarıp özgür bireyler yaratılmak istenmiştir. Bu bağlamda, laikliği uygulamak için hükümet tarafından ibadet özgürlüğünü kısıtlayacak ve halk zorla yeni bir inanç kabul ettirilmeye zorlanmamıştır⁵¹². Cumhuriyetin laiklik anlayışı dinin aslına karşı çıkmamış, dinin kötüye kullanımını engellemeye çalışmış, hatta din aleyhinde propaganda yapmak serbest bırakılmamıştır⁵¹³.

1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerden anlaşılacağı üzere bağımsızlığında ve demokratik yaşantısında ortaklık kabul etmeyen Türkiye görünüşte ya da dolayısıyla herhangi bir ikiliğe dayanmaz⁵¹⁴. Yani modern bir devlet tesis edilmeye çalışılan Türkiye'de yapılan yeni kurum ve kuruluşlarla ikilikle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Örneğin anayasanın şer'î hükümleri içeren maddeleri kaldırılarak 1924 Anayasası'nın hem şer'î hem de modern anayasayla uyuşmayan özelliği ortadan kaldırılmıştır. Aynı şekilde Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla eğitim ve öğretimdeki ikiliğin sonu getirilmiştir. Bunların tamamının genel amacı ise Türkiye'nin batı ülkeleri seviyesini yakalamış modern bir devlet olmasını temin ekmektir.

2.3.1.2. Madde 16'daki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

1924 Anayasası'nın 16. maddesi mecliste devlet büyüklerinin nasıl yemin edeceğine dair hususu düzenlemiştir. Esasınca Arapça kökenli yemin kelimesi, Türk Dil Kurumunun Türkçe sözlüğünde “*ant*” olarak tanımlanmıştır. Ant ise sözlükte: “*Tanrı'yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin, kasem*”; 2. anlam olarak da, “*Kendi kendine söz verme, ahit*” anlamı bulunmaktadır⁵¹⁵. Kelimenin ilk anlamından anlaşılacağı üzere bunun dini bir anlam taşıdığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Türk hukuk tarihinin ilk anayasası olan Kanun-î Esasi'nin 46. maddesinde meclise seçilen ve atanan üyelerin yemini yer almaktadır. İlgili maddeye göre: “*Zât-ı hazret-i pâdişâhiye ve vatanına sadâkat ve Kânûn-ı Esâsî ahkâmına ve uhdesine tevdi olunan*

⁵¹² Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 2010, s. 349.

⁵¹³ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 213.

⁵¹⁴ Çavdar, 2004, s. 290-291.

⁵¹⁵ <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi, 09.06.2022).

vazifeye ri'âyetde hilâfından mücânebet eyleyeceğine tahlif edilir". Maddeden de anlaşılacağı üzere, ayanlar ve mebuslar padişaha ve vatana sadık kalacaklarına aynı zamanda Kanun-î Esasi'nin hükümlerine uyacaklarına ve görevlerini yerine getireceklerine dair yemin etmektedirler⁵¹⁶. Milli Mücadele Dönemi'nde ise Ankara'da meclisin kurulmasından sonra yemin konusu gündeme getirilmiş ve 6 Temmuz 1920'de TBMM Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerde yemin metni kabul edilmiştir. TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle bu metnin başına "*makam*" ibaresi eklenmiştir. Bu çerçevede 10 Temmuz 1920'de gerçekleştirilen törende; milletvekilleri tarafından "*Makamı hilafet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlas ve istiklâlinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi*" denilerek yemin edilmiştir⁵¹⁷. Yemin metninden anlaşılacağı üzere metin dini bir kelime olan vallahi ile bitmiştir.

1923 yılında yapılan seçimden sonra meclis, 11 Ağustos 1923'te açılmış ve II. TBMM Dönemi başlamıştır. Yapılan ilk oturumda Fikret Bey Teşkilât-ı Esâsiye eklenmek üzere milletvekillerinin yeminiyle alakalı bir teklifte bulunmuştur. Yapılan tartışmalar sonucunda teklif kabul edilmiş ve milletvekilleri kürsüye çıkarak ilgili maddede geçtiği şekliyle; "*Vatan ve milletin selâmet ve saadetinden başka bir gaye takibetmeyeceğime ve milletin bilakaydüşart hâkimiyeti esasına sadık kalacağıma... Vallahi*". Diyerek yemin etmişlerdir⁵¹⁸. Meclisin açılışında milletvekillerinin yaptığı yeminde saltanat ve hilafet makamları bulunmasına rağmen; II. TBMM Dönemi başlamadan önce saltanat ve hilafet kaldırıldığından yeni yapılan metinde yer almamış, ancak dini bir kelime olan vallahi kelimesi kullanılmaya devam etmiştir.

1924 Anayasası'nın kabulüyle birlikte milletvekillerinin yemini tekrar düzenlenmiş ve anayasanın 16. maddesine göre milletvekilleri meclise katıldıklarında: "*Vatan ve Milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ kaydü şart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip etmeyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma Vallahi.*" diyerek yemin etmektedirler⁵¹⁹. 1924 Anayasası, dini kurallara göre şekillenmemiş olsa da; milletvekillerinin yemininde bulunan "*vallahi*" kelimesinin laiklikle bağdaşmadığı bilinen bir gerçektir.

1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerin temel amaçlarından birisi de Türkiye'nin modernleşmesiyle çağdaşlaşmasına engel olan ve laiklikle örtüşmeyen

⁵¹⁶ Sarıyıldız, 2002, s. 260.

⁵¹⁷ Yasemin Türkkân Tunalı, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Siyasi Hayatında Yeminler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı: 40, (2021), s. 198.

⁵¹⁸ Yasemin Türkkân Tunalı, (2021), s. 202.

⁵¹⁹ Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 70.

maddeleri yeniden düzenlemektir. Bu bağlamda, Malatya Mebusu İsmet İnönü ve 120 arkadaşının 1924 Anayasası'nda değişiklik yapılması için verilen kanun teklifinde: *“Din ile devletin ayrılma prensibi, devlet ve hükümetçe dinsizliğin tervici manasını tazammun etmemelidir. Din ve Devlet işlerinin birbirinden ayrılması; dinlerin, devleti idare edenlerle edecekler elinde bir alet olmaktan kurtuluş teminatıdır”*⁵²⁰. Yapılmak istenen bu değişikliğin amacı, oluşturulacak laik yapıyı pekiştirmek ve modern ülkelerde olduğu gibi devlet adamlarının, dini bir alet olarak kullanmasının önüne geçmektir.

1924 Anayasası'nın maddeleri değiştirilirken özellikle pratikte laikliğe zarar verecek ya da bunu çağrıştıracak hükümlerin çıkarılmasına dikkat edilmiştir. Bu manada, 10 Nisan 1928 Tarih ve 1922 Sayılı Kanunla anayasanın 16. maddesinde yapılan değişiklikle dini bir ifade olan *“vallahı”* kelimesi milletvekillerinin yemininden çıkartılarak yerine *“namusum üzerine söz veririm”* şeklinde ekleme yapılmıştır⁵²¹. Söz konusu değişiklikten sonra 16. madde *“Vatan ve Milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ kaydüşart hâkimiyetine muğayir bir gaye takip etmiyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma namusum üzerine söz veririm”* olarak yeniden düzenlenmiştir⁵²². Böylece milletvekillerinin yemin şekli de laik bir görünüm kazanmıştır.

2.3.1.3. Madde 26'daki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

Türkiye'nin modernleşmesi bağlamında 1924 Anayasası'ndaki değişikliklerin bir bölümünün laikliğe uygun olan ve uygun olmayan birtakım hükümler içerdiği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Anayasanın hazırlandığı dönemlerde bazı nedenlerden dolayı kabul edilen ve uygulanan anayasa maddeleri içerisinde laikliğe uygun olmayanlar değiştirilmiş ve kurucu iktidarın laiklik anlayışına uygun bir niteliğe getirilmiştir. Bu bağlamda, 10 Nisan 1928 ve 5 Şubat 1937 tarihlerinde yapılan değişiklikler ve düzenlemeler anayasanın niteliğiyle doğrudan ilgili olanlardır⁵²³. Zira anayasanın niteliğine uygun olan bu değişiklikler, ki buna 26. maddedeki değişiklik dâhildir, laikliği yerleştirmek amacıyla yapılmıştır.

1924 Anayasası'nın 26. maddesinde yapılan değişiklik laiklikle ilgili bir düzenlemedir. Bilindiği üzere laiklikte din ve vicdan özgürlüğü temel alınmaktadır. Din

⁵²⁰ TBMMZC, Dönem 3, c.3. (09 Nisan 1928), s. 115.

⁵²¹ Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 27.

⁵²² Resmi Gazete, 14 Nisan 1928, sayı: 863, s. 99.

⁵²³ Temuçin F. Ertan, “Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 39, (Mayıs 2007), s. 411.

ve vicdan hürriyeti, temel hak ve özgürlükler içerisinde yer aldığından; 1924 Anayasası'nda söz konusu maddeyle ilgili yapılan değişiklik temel hak ve hürriyetler bağlamında değerlendirilmelidir. Zira 1924 Anayasası'nda, kendisinden önceki anayasalardan farklı olarak hak ve hürriyetler konusunda bir takım düzenlemeler yapılmıştır⁵²⁴. Bu nedenle söz konusu anayasada laikliği güçlü kılmak amacıyla yapılan değişiklikler, hem Türkiye'nin laik bir sistem içerisinde yönetilmesini kolaylaştırmış hem de hak ve hürriyetleri kısmen de olsa güvence altına almıştır. Bu nedenle başta anayasanın 26. maddesi olmak üzere yapılan değişiklik ve düzenlemeler dini özgürlükler dışında diğer özgürlükleri de güvence altına alması bağlamında önemlidir.

1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle Türkiye'de yerleştirilmeye çalışılan laiklik ilkesinin taşıdığı yaşamsal önem dikkate alındığında söz konusu alanda yapılan değişiklikler ve düzenlemeler Türkiye'nin dinamik ve güçlü bir devlet olmasında ciddi bir önem taşıdığı bilinen bir gerçektir⁵²⁵. Zira anayasanın 26. maddesi başta olmak üzere diğer alanlarda yapılan düzenlemeler din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin esasları düzenlediğinden söz konusu düzenlemelerle Türkiye'de yaşayan Müslümanlar dışında diğer din, inanç ve öğretilerde güvence altına alınmış ve Türkiye'de farklı inançlara sahip insanların sorun yaşamaları engellenmek istenmiştir. Bu da, ülkede dine dayalı çatışmaların ve sorunların oluşmasının engellenmesi açısından önem arz etmektedir.

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında 1924 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetler noktasındaki değişiklik ve düzenlemelerinin ileri nitelikte olduğu söylenmelidir. Bunların içerisinde yer alan kişi dokunulmazlığı, can mal ve ırz dokunulmazlığı, kanun önünde eşitlik, keyfi yakalama ve tevkif yasağı, işkence, angarya ve eziyet yasağı dışında yer alan en önemli maddelerden birisi de din ve vicdan özgürlüğüdür⁵²⁶. Din ve vicdan özgürlüğü olduğu ülkelerde bütün dinlere saygı duyulmalı ve laikliğin gereği olarak sadece bir dine bağlı kalınmamalıdır. Bu nedenle, aşağıda ayrıntılı bir biçimde ifade edildiği üzere; anayasadan devletin dininin İslam'dır maddesinin çıkarılması önemlidir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, 3 Mart 1924'te halifelik ve şeyhülislamlığın devamı sayılabilecek “*Şer'i e Vekaleti*” kaldırılmış; bunun yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Diyanet kelimesi Arapça kökenli olup “*dindarlık, din duygusu*” anlamına gelmektedir. Laik bir devlet kurmak için atılan bu adımlar 1924 Anayasası'nın

⁵²⁴ Küçük, 2016, s. 7.

⁵²⁵ Batum, 2011, s. 377.

⁵²⁶ Sunay, 2023, s. 78.

kabulünden önce gerçekleştirilmiştir⁵²⁷. Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarının asıl amacının zaman içerisinde laik bir devlet kurmak olduğu ve bunun için 1924 Anayasası'nın kabulünden önce devlet düzeniyle alakalı bazı adımlar attığı değerlendirilmesi yapılabilir.

Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta 1924 Anayasası'nın 26. maddesiyle alakalı olarak şu ifadeleri kullanmıştır: *"1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 7. ve 21 Nisan 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 26. maddesi Büyük Millet Meclisi'nin vazifelerinden bahseder.*

Maddenin başında, Meclis'in ilk vazifesi olmak üzere , "Şer'i, hükümlerin tatbiki" vardır. İşte, bunun nasıl bir vazife ve şer'i hükümlerden maksadın ne olduğunu anlamakta tereddüde düşenler vardır. Çünkü Büyük Millet Meclisi'nin, söz konusu maddede "kanunların konulması, değiştirilmesi, yorumlanması, feshi ve ilgası vb ." gibi zikrolunan ve sayılan vazifeleri o kadar kapsamlı ve açıktır ki , " şer'i hükümlerin tatbiki" diye ayrıca ve bağımsız olarak bir klişenin mevcudiyeti lüzumsuz görülmektedir. Çünkü şer'i, demek, kanun demektir. Şer'i hükümler demek, kanuni hükümler demekten başka bir şey değildir ve olamaz. Başka türlü, asri hukuk anlayışlarıyla bağdaşmaz. Bu böyle olunca, "şer'i hükümler" tabiriyle kast olunan mana ve özün büsbütün başka bir şey olması icap eder.

Efendiler, ilk Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu hazırlayanlara bizzat riyaset ediyordum. Yapmakta olduğumuz kanunla "şer'i hükümler" tabirinin bir münasebeti olmadığını anlatmaya çok çalışıldı. Fakat bu tabirden kendi boş inançlarınca bambaşka mana tasavvur edenleri ikna mümkün olmadı...

Cumhuriyet'in ilanından sonra da, yeni Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu yapılırken, laik hükümet tabirinden dinsizlik manası çıkarmaya meyilli olanlara ve vesile arayanlara fırsat vermemek maksadıyla, kanunun ikinci maddesini manasız kılan bir tabirin dâhil edilmesine müsamaha olunmuştur. Kanunun, gerek 2. ve gerek 26. maddelerinde lüzumsuz görünen ve yeni Türkiye devletinin ve Cumhuriyet idaremizin asri karakteriyle bağdaşmayan tabirler, İnkılap ve Cumhuriyet'in o zaman için beis görmediği tavizlerdir.

Millet, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'muzdan bu fazlalıkları ilk münasip zamanda kaldırmalıdır⁵²⁸". Anayasanın yapıldığı zamanın koşullarına göre meclisin görevleri arasında sayılan ahkâmı şer'iyenin tenfizi görevinin bazı kesimler tarafından değişik

⁵²⁷ Fevzi Demir, "TC Anayasasında Laik Devlet İlkesi ve Din ve Vicdan Özgürlüğü" *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 21, Özel Sayı, (2019) s. 2845.

⁵²⁸ Atatürk, 2020, s. 612-616.

manalar yüklenmeye çalışılmasından ve cumhuriyet idaresiyle bağdaşmayacağından dolayı Mustafa Kemal Atatürk'te kaldırılmasını istemiştir yorumu yapılabilir.

1924 Anayasası kabul edilmeden önce laiklikle ilgili bazı adımlar atılmış olsa da, anayasanın ilk şeklinde teokratik devlet yapısına uygun bazı maddeler bulunmaktadır. Her ne kadar anayasanın 70. maddesi Türklere vicdan özgürlüğü tanımış olsa da, 26. madde de TBMM'nin görevleri arasında ahkâmı şer'iyenin tenfizi sayılmaktadır⁵²⁹. 1924 Anayasası'nda laiklik ilkesine aykırı olan maddeler bulunsa da 1928 yılında Anayasa'da yapılan değişikliklerle bu ibareler kaldırılmıştır değerlendirmesi yapılabilir.

10 Nisan 1928 Tarih ve 1922 Sayılı Kanunla anayasanın 26. maddesinde bulunan şer'î hükümlerin TBMM tarafından düzenleneceği hükmü kaldırılmıştır⁵³⁰. Bu değişiklikten sonra madde: “*Büyük Millet Meclisi kavaninin vazı, tadili, tefsiri, feslih ve ilgası, devletlerle mukavele, muahede ve sulh akti, harp ilânı, muvazenei umumiyei maliye ve devletin umum hesabı kati kanunlarının tetkik ve tasdiki, meskukât darbı, inhisar ve Mali taahhüdü muntazammın mukavelât ve imtiyazatın tasdik ve feshi, umumi ve husûsi af ilânı, cezaların tahfif ve tahvili, tahkikat ve mücazâtı kanuniyenin tecili, mahkemelerden sâdır olup katiyet kesbetmiş olan idam hükümlerinin infazı gibi vazâifi bizzat kendi ifa eder*”. Haline gelmiştir⁵³¹. Dünyevi bir kurum olan meclisin söz konusu bu değişiklikte din işlerini düzenleme yetkisi kaldırılmıştır⁵³². Bu değişiklikte TBMM'nin laiklikle çelişen görevi kaldırılmıştır.

1924 Anayasası'ndaki değişiklikleri değerlendiren Esen'e göre, 1924 ile 1928 yılları arası, Türkiye'de medenileşme kalıplarının hazırlanma dönemidir. Medenileşme kalıpları döküldükten sonra “*Ahkâmı Şer'ie*” ortadan kaldırılmıştır. Bu süreçte devletin kamu faaliyetlerinden dini işleri uzaklaştırması zor olmamıştır. Bunun nedeni; Türk halkının hissiyat olarak lâiklik düşüncesini benimsemiş olmasıdır. Millî Mücadele sonrasında Türk halkı aktif bir toplum üyeliği bilincine ulaşmıştır. Esasında, ortada lâiklik diye bir ifade bulunmamaktadır, ancak neredeyse bütün zihinler lâiktirler. Türk halkı dünya ile aynı hayatını yaşamak istemiştir. Yeni son bulmuş kurtuluş mücadelesi halka bunu çok güzel bir şekilde anlatmıştır. Türk halkı dünya kurallarına göre yaşamayı seçmiştir⁵³³.

⁵²⁹ Çetin Özek, “Anayasa Hukukunda Laiklik Kuralı ve Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 27, sayı: 1-4, (1961), s. 148.

⁵³⁰ Koloğlu, 2002, s. 179.

⁵³¹ TBMMZC, Dönem 3, c.3. (09 Nisan 1928), s. 115; Resmi Gazete, 14 Nisan 1928, sayı: 863, s. 99.

⁵³² Ertan, (Mayıs 2007), s. 412.

⁵³³ Bülent Nuri Esen, “Türkiye’de Anayasal Gelişmeler” , *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 25, sayı: 1, (1968), s. 40.

2.3.1.4. Madde 38'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

Yukarıda 1924 Anayasası'nın 16. maddesinde yapılan değişiklikle milletvekillerinin laiklikle örtüşmeyen yemin etme yöntemlerinin değiştirildiği hususu üzerinde durulmuştur. Ayrıca 16. maddenin değiştirilmesinin temel amaçlarından birisinin anayasada laiklikle örtüşmeyen maddelerin çıkarıldığı belirtilmişti. Aynı durum, 1924 Anayasası'nın cumhurbaşkanının nasıl yemin edeceğine dair düzenleme yapan 38. madde için de yapılmıştır⁵³⁴.

1924 Anayasası'nda 38. maddesinde yapılan değişiklikle cumhurbaşkanının yemininin değiştirilmesi hususuna gelmeden önce, şu konuyu vurgulamak gerekmektedir. Esasında Kanun-î Esasi'de sadece Meclisi-i Umumî üyelerinin yemin metni bulunmakta; devletin başı olan padişahın herhangi bir yemin metni bulunmamaktadır. İlgili anayasa hazırlanırken 1851 tarihli Prusya Anayasası'ndan ve 1831 Belçika Anayasası'ndan yararlanılmış, söz konusu anayasalarda ve Sait Paşa tarafından hazırlanan anayasa taslağında hükümdarın yemin metni yer almaktadır. Kanun-î Esasi'de padişah için bir yemin metninin olmamasının en büyük nedeni, anayasa hazırlayan heyetin padişah tarafından belirlenmiş olması ve monarşi yönetimine tamamen bağlı üyelerin sembolik dahi olsa padişahı bir yükümlülük altına sokmama düşüncesidir⁵³⁵.

1909 yılında Kanun-î Esasi'de yapılan değişiklikle, padişahın yürütme ve yasamanın üstünde olan etkisini sınırlandırmak için Meclis-i Umumî önünde göreve gelir gelmez, “*Şer'i şerif ve Kanun-î Esasi ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder*”. Şeklinde yemin ederek, anayasa hükümlerine bağlılık gösterme zorunluluğu getirilmiştir⁵³⁶. Kanun-î Esasi'de yapılan bu değişiklikle padişaha anayasaya bağlı kalması için dini bir tabir olan yemin etme zorunluluğu getirilmiş değerlendirilmesi yapılabilir.

Milli Mücadele Dönemi'nde, olağan üstü koşullarda hazırlanan 1921 Anayasası devlet başkanlığı makamı oluşturmamıştır. Devlet başkanının yapacağı meclisin kararlarına meclis adına imzalama yetkisi meclis başkanına verilmiştir. Meclis başkanı aynı zamanda da İcra Vekilleri Heyetinin de kararlarını onaylamaktadır. Sistemde resmi bir devlet başkanı bulunmamakta, pratikte bu görev meclis başkanı tarafından

⁵³⁴ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, 2015, s. 186-191.

⁵³⁵ Tunali, 2021, s. 176.

⁵³⁶ Açıkgöz, 2021, s. 79.

yürütülmüştür⁵³⁷. 1921 Anayasası'na göre devlet başkanlığı tanımlanmadığından dolayı herhangi bir yemin metni de oluşturulmamıştır değerlendirilmesi yapılabilir.

1924 Anayasası'nın 38. maddesi, cumhurbaşkanının nasıl yemin edeceğine dair konuyu düzenlemiştir. Aşağıda da ifade edileceği üzere anayasa metninden cumhurbaşkanının yemin ifadesinde olan vallahi sözcüğünün çıkarılması, Türkiye'de laiklik ilkesini yerleştirmeye yöneliktir. Bilindiği üzere söz konusu anayasa siyasal modernleşme döneminin başlangıcından itibaren Türkiye'de anayasa alanında atılmış olan adımları uzlaştırmış ve sonradan yapılan düzenlemelerle de eksiklikler giderilmiştir⁵³⁸.

Cumhurbaşkanının yemin ederek göreve başlaması, ilk kez 1924 Anayasası'nın 38. maddesinde düzenlenmiştir. Yemin metninin ilk hali dini bir kelime olan vallahi ile bitmekteydi⁵³⁹. 10 Nisan 1928 Tarih ve 1922 Sayılı Kanunla anayasanın 38. maddesinde yapılan değişiklikle İslami bir ifade olan vallahi kelimesi cumhurbaşkanı yemininden çıkartılarak yerine “*namusum üzerine söz veririm*” şeklinde ekleme yapılmıştır⁵⁴⁰. Bu değişiklikle cumhurbaşkanının yemini de laik bir görünüm kazanmıştır.

1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle dönem itibarıyla Türkiye'de anayasada 38. maddedeki vallahi sözcüğünün çıkarılarak laikliği daha da güçlü kılmak amacıyla yapılan anayasa değişiklik ve düzenlemeleri, Türkiye'de demokrasinin güçlenmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir. Zira söz konusu anayasanın hem tasarı metinleri üzerinde hem de uygulamadaki hükümleri üzerinde tartışmalar yapılmış ve ihtiyaca bağlı olarak da düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin 1924 Anayasası'nın tasarı metni üzerinde milletvekillerinin bağlı oldukları halk fırkasının grup kararı alınmadan TBMM Genel Kurulu'nda özgür bir biçimde tartışabilmeleri, millet temsilcilerinin istedikleri değişiklikleri hükümete rağmen yapabilmeleri ve bu tartışmaların basında da sürdürülmesi meclisteki özgürlükçü ve demokratik ortamın bir yansıması olarak düşünülebilir.

Yukarıda belirtildiği üzere 1924 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra birçok maddesinde olduğu gibi 38. maddenin de yeniden düzenlenmesi cumhurbaşkanının yemin etme sistematığının laik bir devlet anlayışına uygun olarak değiştirilmesi,

⁵³⁷ Tanör, 2020, s. 272.

⁵³⁸ Kadir Caner Doğan, “Cumhuriyet Tarihimizin İlk Anayasası olarak 1924 Anayasası'nın Genel Olarak Değerlendirilmesi”, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt: 5, sayı: 6, (2022), s. 817.

⁵³⁹ Fatih Özkul, 1982 Anayasasında Cumhurbaşkanlığı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 37.

⁵⁴⁰ Resmi Gazete, 14 Nisan 1928, sayı:863, s. 99; Tanör, 2020, s. 323.

Türkiye’deki özgür ve demokratik ortamın bir kez daha varlığını ortaya koymaktadır⁵⁴¹. Bu nedenle 1924 Anayasası üzerindeki tartışmaları ve 38. madde dâhil anayasa hükümlerinin değiştirilebilmesi Türk demokrasi tarihi ve kültürü açısından bakmak ve bu tarihin bir zenginliğinin parçası olarak görmek yerinde olacaktır.

2.3.1.5. Madde 75’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

1924 Anayasası’nda yapılan değişiklikler kapsamında dini bir anlayışı çağrıştıran tarikat kelimesi anayasadan çıkarılmıştır. Bu değişikliğin sebebi, tahmin edilebileceği üzere laiklikle örtüşmeyen ve laikliğe zarar verdiği değerlendirilen ibareleri anayasadan çıkarmaktır. Atatürk dönemine yapılan bu değişikliğin bir diğer sebebi de, tesis edilmeye çalışılan modern Türkiye Cumhuriyeti’nin gelişimine engel olabilecek ve bilimsel çalışmaları önleyebilecek düşünce ve ibareleri ortadan kaldırmaktır.

1924 Anayasası’nda yapılan değişikliklerle Türkiye’nin hukuk sistemi laikleştirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle anayasanın 75. maddesinde geçen tarikat ibaresi hukukun laikleşmesine engel teşkil etmektedir. Hukukun laik olması demek, devletin kanun koyarken dini esaslara uymama mecburiyetinde olmaması demektir. Kanunlar laik bir devlete, metafizik ve mistik esaslara göre değil tamamıyla dünyevi ve beşeri ihtiyaçlara göre konur. Bu bağlamda anayasaların laikleştirilmesi, bütün medeni devletlerce kabul edilen kamu hukuku prensibidir. Ayrıca modern ve demokratik devletler oluşturma da bir gereğidir⁵⁴². Tarikatlar ibaresinin 1924 Anayasası’nda yer alması gibi anayasanın ilk halinde dini hukukun hâkimiyeti kabul edilmiş ve mesela ahkâmı şer’iye’nin düzenlenmesi vazifesi TBMM’nin görevleri arasında sayılmıştı, ancak daha sonra modern ve demokratik bir Türkiye’nin inşası sırasında 1924 Anayasası’nda yer alan hükümler çıkarılmıştır. 1924 Anayasası’nın 75. maddesindeki tarikat sözcüğünün çıkarılması da, bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Yukarıda ifade edildiği üzere 1924 Anayasası’nın 75. maddesi değiştirilmiştir. Söz konusu değişikliği yapmak amacıyla TBMM’ye sunulan kanun teklifi gerekçesini Şükrü Kaya açıklamıştır. Bunun için İçişleri Bakanı Şükrü Kaya anayasa değişikliği teklifiyle ilgili TBMM Genel Kurulu’nda yaptığı konuşmada şu ifadeyi kullanmıştır; *“Türklerin fena miras olarak diğer bir şeyi de bir takım tarikatlara salık olmasıdır. Bizim bildiğimiz, Türk için yegâne doğru yol ve tarikat müspet ilimlere dayanan milliyetçiliktir. Bu yolu tutmak Türkün maddî ve manevî hayatı için en büyük kuvvettir. (Bravo sesleri,*

⁵⁴¹ Uyar, 2017, s. 9.

⁵⁴² Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, 1990, s.255.

alkışlar) Bunun içindir ki eğer şurada burada vatandaşlarımızın kalbinde bu yanlış gidişlere küçük bir rabita kalmışsa o rabitayı B.M. Meclisinin kararı ile kökünden silerek bu tarikatlardan uzaklaştırmak istiyoruz. (Bravo sesleri) Koyduğumuz prensiplerden biri de budur⁵⁴³”.

5 Şubat 1937 Tarih ve 3115 Sayılı Kanunla anayasada yapılan değişiklikte, “hiç kimsenin mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi düşüncesinden dolayı kınanamayacağını”, belirten 75. maddede bulunan “tarikat” ibaresi çıkartılmış ve 30 Kasım 1925’te çıkarılan tekke, zaviyelerin ve türbelerin kapatılmasına dair kanunla bütün tarikatların faaliyetleri yasaklanmış ve yapılan düzenleme anayasaya uyumlu hale getirilmiştir⁵⁴⁴.

1924 Anayasası’nda yapılan değişiklikler ve bunlara bağlı olarak gerçekleştirilen inkılaplar bir bütün olarak değerlendirildiğinde her yeniliğin bir plan ve program çerçevesinde birbiri ardına gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu plan ve programın amacı Türk milletini çağdaş batı medeniyetine dâhil etmektir. Bu çerçevede tekke ve zaviyelerin kapatılması, hilafetin ilga edilmesi ve medreselerin çalışmalarına son verilmesi gibi inkılapların peşinden 1924 Anayasası’nın 75. maddesinden tarikat kelimesinin çıkarılması, Atatürk’ün tesis etmeye çalıştığı modern Türkiye Cumhuriyeti’nin plan ve programı çerçevesinde olmuştur⁵⁴⁵. Gerçekten de Atatürk’ün uygulamaya çalıştığı devrimleri 1924 Anayasası’nda yapılan değişikliklerle son derece uyumlu olmuştur. Zira bunların hepsi, modern Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna giden yolun mihenk taşlarıdır.

2.3.2. Yönetim İle İlgili Düzenlemeler

1924 Anayasası’nın hükümleri ve Atatürk Devrimleri dikkate alındığında Türkiye’de merkezi yönetim sistemini destekleyen siyasal bir anlayışın hâkim olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu merkezîyetçi yönetim anlayışı Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşme sürecinde ittihatçılık olarak kapsamlı ve sistemli bir politikaya dönüşmüş ve Cumhuriyetin ilk yıllarında modern ve demokratik Türkiye’yi oluşturmak için ortaya çıkabilecek engelleri önlemek amacıyla uygulanmıştır.

⁵⁴³ Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7662; Mahmut Goloğlu, *Tek Parti Cumhuriyeti (1931-1938)*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1974, s. 213.

⁵⁴⁴ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 36.

⁵⁴⁵ Cem Apaydın, “Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, cilt: 16, sayı: 32, (2017), s. 152.

1924 Anayasası'nın hükümlerinde yapılan değişikliklerle Türkiye'nin demokratik kurum ve kuruluşlara sahip bir ülke olması hedeflenmiştir. Atatürk'ün bu süreçte çok sayıda engellerle karşılaştığı bilinen bir gerçektir. Bu engelleri mümkün olduğunca azaltmak ve modern bir Türkiye Cumhuriyeti tesis etme sürecinde daha rahat hareket edebilmek için devletin merkezi idaresi güçlü kılınmaya çalışılmıştır. Esasında tek parti dönemindeki bazı uygulamaları bu çerçevede değerlendirmek gerekir. 1924 Anayasası'nda bu amaçla yapılan birtakım düzenlemeler dışında başka değişiklikler de bulunmaktadır. Bu durum aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

2.3.2.1. Madde 2'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

Kemalizm'in ana ilkeleri CHP'nin 1931'deki Büyük Kongresinde kabul edilmiş, Anayasada yapılan 5 Şubat 1937 değişiklikleriyle birlikte 1924 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun ikinci maddesine eklenmiştir. Kemalizm'in ana ilkeleri cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılâpçılıktır⁵⁴⁶. Kemalizm'in tanımı için, Mustafa Kemal Atatürk tarafından ulusal ve evrensel ideolojilerden yararlanılarak oluşturulan evrensel ve ulusal bağlamda bütün sömürge toplumlara örnek oluşturan geçmişte, günümüzde ve gelecekte varlığını sürdürecekt kendine özgü bir ideolojik sistemdir⁵⁴⁷. Oklarla temsil edilen Kemalizm'in ilkelerinin tamamı tam bağımsız bir Türkiye'yi ilerletme ve sonsuza kadar devam ettirme görevini üstlenmişlerdir⁵⁴⁸.

Malatya Mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşı tarafından 1924 Anayasası'nda yapılmak istenen değişikliklerle alakalı verilen kanun teklifinde gerekçe olarak: *“Eldeki kanunun esas hükümleri gösteren faslının birinci maddesinde Türkiye Devletinin bir Cumhuriyet olduğu belirtilmiştir. Bununla yalnız Devletin şekli beyan edilmiştir. Hâlbuki Devletin şekille beraber siyaset ve idare tarzının vasıfların da esas hüküm olarak gösterilmiş olması gerekmektedir. Bu düşünce ile ikinci maddede milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâik ve inkılapçılık vasıfları da gösterilmiştir.”*⁵⁴⁹

1924 Anayasası'ndaki 2. maddeye altı ilkenin eklenmesiyle ilgili olarak Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın meclisteki konuşması konuya açıklık getirmektedir. Bu konuyla

⁵⁴⁶ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 141-143; Ercan Haytoğlu, “Cumhuriyet, Türk Tarihindeki Gelişimi Ve Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 42, (1998), s. 1148.

⁵⁴⁷ Mustafa Albayrak, “Kemalizm'in Düşünsel Temelleri Ve Tarihsel Oluşumu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 77, (2010), s. 343.

⁵⁴⁸ Zeliha Oçak, “CHP'nin Logosu Altı Ok'un Siyasal ve Kültürel Temsillerinin Kemalizm'in Kültür ve Ekonomi Politikalarının Demokratik Eleştirileri Bağlamında İncelemesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 61, (2019), s. 34.

⁵⁴⁹ TBMMZC, Dönem 5, c.16. (05 Şubat 1937), s. 89.

ilgili olarak Şükrü Kaya konuşmasında: *“Bu memleket kahinlerin ve gayrimesullerin vicdanlara amil olmasından ve devlet ile millet işlerini görmesinden çok zarar görmüştür. Eğer Türkün yolu başka yerlerden geçseydi ve orta asırlardaki zamanlarda kendi bildiği, kendi yaptığı kanunlarla idare edilseydi, devlet ve millet idaresini mistik ve dogmatik esaslara bağlamasaydı, ilk zamanlarda ve Osmanlıların ilk devirlerinde olduğu gibi kendi kanun ve usulleri ile idare etseydi, bugünkü bulunduğundan çok daha ileri geniş olurdu. Türk milletinin son asırlarda gördüğü felaketlerin, çektiği sıkıntıların sebepleri, aslı bir takım gayrimesullerin ve vasıtaların yaptıkları kanunların altında zebun olarak iş görmek mecburiyetinde kalmasıdır. Mademki tarihte deterministtiniz, mademki icraatta pragmatik maddiyetçiyiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız. Kendi cemaatimizi mavera-yı dünyaya taalluk eden her türlü endişelerden her türlü lahuti hayallerden müberra olarak kanunlarımızı bugünün icaplarını, maddi zaruretlerini göz önünde tutarak yapmalıyız.”* Şükrü Kaya’nın ifadelerinden 1937 yılında anayasada yapılan değişikliklerle madde ikiye altı ilkedden birisi olan laikliğin dâhil edilmesi, ülkenin menfaati ve devrin koşullarından dolayı yapılmıştır.

Anayasada yapılan değişiklik üzerine fikir beyan eden Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya konuya açıklık getirmek amacıyla konuşmasının devamında şunları söylemiştir. *“Bunun içindir ki biz her şeyden evvel laikliğimizi ilan ettik. Kanunlarımızı ona göre yaptık ve şimdide Teşkilât-ı Esâsiye kanunumuza koymak istiyoruz. Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizin istediğimiz hürriyet, laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. Bizde laikliğin çerçevesi ve hududu budur. Biz şeriatın geçmiş hükümlerinden çok zarar görmüş bir milletiz. Onun fena göreneklerinden yine en çok zararı biz Türkler görmüşüzdür. Bundan dolayı laikliğe geçtik.”*⁵⁵⁰ Şükrü Kaya’nın meclisteki bu konuşmasından Türkiye’de laikliğe neden geçiş yapıldığı ve bununla alakalı anayasada neden değişikliklerin yapıldığı gerekçeleriyle birlikte ortaya çıkmaktadır.

CHP genel sekreteri Recep Peker anayasanın birinci maddesinde devletin şeklinin cumhuriyet olduğunu belirtilmesine rağmen devletin niteliklerinin sıralandığı ikinci maddedeki değişikliğe neden cumhuriyetçiliğin eklendiğini şu şekilde açıklamıştır; *“Fransa, Amerika, Sovyetler de bir cumhuriyettir. Ancak bu cumhuriyetlerin bazıları liberal, bazılarıysa sınıf hâkimiyetine dayanan otokratik cumhuriyettir. Bizim*

⁵⁵⁰ Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7661.

cumhuriyetimiz, mana ve hüviyeti diğer sayılan beş vasıfla beraber ortaya çıkan ve bize özel bir cumhuriyettir. Anayasada Türkiye Cumhuriyeti'nin sadece cumhuriyetle idare edildiğini belirtmek, ilerlemiş ve incelmış olan siyasi kavramların anlaşılması için yetersiz kalır. Herkesin bunu derinden anlamasına imkân vermek için bizim cumhuriyetimizi diğerlerinden ayıran bu altı ilkenin anayasada geçmesi gerekmektedir⁵⁵¹". Kemalist cumhuriyetin diğer ülke cumhuriyetlerinden farklı olduğunun belirtilmek istemesinden dolayı anayasada değişiklik yapılarak altı ilkenin anayasaya eklendiği değerlendirilebilir.

Feroz Ahmad'a göre, Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı ırktan ziyade bölgesel bir anlayıştan kaynaklanmıştır. Atatürk'ün 1933'te dile getirdiği "*Ne Mutlu Türküm Diyene*" sözü o dönem İtalya ve Almanya'da etnik, doğum ve kan fikirlerinden doğan faşist düşünceye karşıydı. Türkiye Devleti sınırları içinde yaşayan herkesi Türk olarak tanımlanmıştı⁵⁵². 1924 Anayasası ekonomik ve sosyal yönden devrimci ve devletçi bir anayasa niteliğindedir. Ekonomik bağımsızlığın kazanılması için Osmanlı'nın mirası olan kapitülasyonlar ortadan kaldırılmıştır. Devlet, Türkiye'nin kaynaklarını Türk vatandaşlarının kullanabilmesi için yabancılara ait olan şirketleri millileştirmiştir. Devlet vatandaşların ekonomik ve sosyal seviyesini yükseltmek için kamu ve özel sektörün ihtiyaçlarını bir program dâhilinde karşılamaya çalışmıştır⁵⁵³.

Tanör'e göre, tek parti olan CHP'nin ana ilkelerinin anayasa maddesi haline getirilmesi parti-devlet kaynaşmasının en üst seviye gelmiş halidir. 1924 Anayasası, tek parti rejimine göre değil çok parti rejimine göre oluşturulmuş bir anayasa olmasına rağmen yapılan bu değişiklikte tek parti rejiminin damgasını yemiştir⁵⁵⁴.

2.3.2.1.1. Atatürk'ün Altı İlkesinin Anayasaya Alınmasının Türkiye'nin Demokratikleşmesine Etkisi

1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikler bağlamında 1937 yılında Atatürk'ün altı ilkesi olan cumhuriyetçilik, milliyetçilik, inkılapçılık, halkçılık, laiklik ve devletçilik anayasaya dâhil edilmiştir. Bu bağlamda 5 Şubat 1937'de 3115 Sayılı Kanun'la 1924 Anayasası'nın 2. maddesi şu şekilde yeniden düzenlenmiştir: Türkiye devleti,

⁵⁵¹ Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, 2014, s. 97.

⁵⁵² Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2006, s. 121.

⁵⁵³ Kemal Dal, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1984, s. 38.

⁵⁵⁴ Tanör, 2020, s. 324.

cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir makarı Ankara şehridir⁵⁵⁵.

1924 Anayasası'nın 2. maddesinde yapılan düzenlemede Türkiye'nin demokratikleşmesinde son derece önemli olan Atatürk inkılaplarının pekiştirilmesinde önemli bir etken olarak göze çarpmaktadır. Söz konusu esaslar en başta demokrasi, birlik, çağdaşlık, eşitlik, halk ile devletin bütünleşmesi ve güçlü bir devlet mekanizmasının oluşturulmasıdır. Bunlar, Atatürk'ün altı ilkesinin oluşmasında önemli faktörler olarak görülmektedir. Güçlü bir demokratik ülke anlayışını temel alan ve 1924 Anayasası'nda yer bulan altı ilkenin varlığı Türkiye'de çağdaşlaşmaya yönelik adımların içerisinde en önemlisi olarak görülmektedir⁵⁵⁶. 1937 yılında 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle anayasaya konulan altı ilke, Türkiye'de demokrasiyi güçlendirmesi dışında ülkenin zengin, ilerici, çağı yakalayabilecek ve çağın gereksinimlerine cevap verebilecek nitelikteki unsurları bünyesinde barındırması açısından büyük bir öneme sahiptir.

1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle 2. maddeye eklenen ilkelerin başında cumhuriyetçilik gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, başlangıçtan itibaren ulusal egemenliği temel alarak kurulmuştur. Ulusal egemenlik, emperyalizme ve saltanata karşı verilen ciddi bir savaşın sonucunda uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye'de uygulanmaya başlayan bu rejim, demokrasiyi amaçlamış ve bunu gerçekleştirmek için son derece önemli bir adım olarak görülmüştür⁵⁵⁷. Bu nedenle hem 1937 yılında anayasaya cumhuriyet ilkesinin eklenmesi hem de 1961 ve 1982 anayasalarında cumhuriyetçilik ilkesi devlet rejimi olarak görünmüş ve korunmuştur. Bu nedenle Türkiye'nin demokratikleşmesinde ve rejiminin cumhuriyet olarak benimsenmesinde ve uygulanmasında 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde yapılan değişiklik son derece önemlidir.

1924 Anayasası'nın 2. maddesinde yapılan değişiklikle anayasaya dâhil edilen Atatürk ilkelerinden birisi de milliyetçiliktir. Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcından itibaren tesis edilen yeni Türk devleti ulusal egemenlik ve ulusal bağımsızlık gibi iki kavram üzerine oturtulmuştur. Yani demokrasiyi temel alan ulusal egemenliğin yanında bütünleyici ilkesi ulusal bağımsızlık olan milliyetçilik esas alınmıştır. Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı akılcı, çağdaş, medeni, ileriye dönük, demokratik, toplayıcı ve

⁵⁵⁵ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 120-121.

⁵⁵⁶ Yücel Özkaya, "Altı İlke", *Atatürk Yolu Dergisi*, cilt: 2, sayı: 8, (1991), s. 647.

⁵⁵⁷ Sait Dinç, "Atatürkçü Düşünce Sistemine Göre Cumhuriyetçilik İlkesi", s. 6, https://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/sait_dinc_ataturkc_u_dusunce_sistemi_cumhuriyetcilik.pdf, (E.T. 10.01.2023).

birleştirici, yüceltici, insani ve barışçıldır. Böyle bir milliyetçilik anlayışı, ulusal bağımsızlıkla taban tabana zıt olan ırkçılıkla, totaliter rejimle, faşizmle, şovenizm ve teokratik düzen anlayışıyla bağdaşmaz⁵⁵⁸. Bu nedenle Atatürk milliyetçiliği, yukarıda sıralanan özellikleri dışında demokratik yapısıyla da ön plana çıkmış ve Türkiye'nin modern bir yapı kazanmasında son derece elzem ilkelerden birisi olmuştur.

1924 Anayasası'nın 2. maddesinde yapılan değişiklikle anayasada yer almaya başlayan Atatürk'ün halkçılık ilkesi, demokratik bir ülkede var olması gereken vatandaşlar arasında tam bir eşitliği savunmaktadır. Bu anlamda Türkiye'nin demokratik bir nitelik kazanmasında etkili olan halkçılık ilkesi kuramsal düzeyde bir görüş olmayıp; toplum yaşamının her kesitinde ve en somut bir şekilde uygulanması gereken bir ilke durumundadır. 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle yer alan Atatürk'ün halkçılık ilkesine göre iktidarın kaynağı doğrudan halkın kendisidir ve vatandaş, toplumsal alanın her bir aşamasında eşit haklara sahip olmaktadır⁵⁵⁹. Bu bağlamda halkçılıkla ilgili ulusun özgürlüğünü, eşitliğini ve devletin tamamen demokratik bir karakter kazanmasını öngörmektedir. Sadece farklı işlevleriyle birbirini tamamlayan zümrelerden oluşan bir toplum yapısını yeterli görmeyen Atatürk'e göre 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle halkın eşit haklarda egemen olduğu özgürlükçü bir siyasal rejimle devlet yönetilmeliydi. Bunun için anayasaya ulusal egemenlik ve ulusal bağımsızlığı tamamlayan ve eşitliği temel alan halkçılık ilkesi dâhil edilmiş ve bu şekilde demokratik bir ülkenin oluşturulması için en temel kıstaslar ortaya konuşmuş olunuyordu.

1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerin genel amacı Türkiye'nin demokrasi alanında güçlü bir devlet olmasını temin etmektir. Bu anlamda Atatürk'ün altı ilkesinden biri olan ve anayasada yapılan değişiklikle Teşkilât-ı Esâsiye'de yer alan inkılapçılık ilkesi ön plan çıkmaktadır. Atatürk'ün inkılapçılık anlayışı demokratik bir ülke kurmak, milli modernleşmeyi sağlamak ve Türk toplumuna yeni bir şekil ile anlayış kazandırmaktır. Bu anlamda 1924 Anayasası'nın değişiklikleriyle ön plana çıkan Türk inkılabı; demokrasiyi, bağımsızlığı, hür düşüncüyü ve insan onurunu temel alan bir Türk Rönesans'ıdır⁵⁶⁰. Mustafa Kemal Paşa bu anlayıştan hareketle yapılması gereken ilk işin Türkiye'yi yeniden inşa etmek ve demokratikleştirmektir. Bu nedenle 1937 yılında 1924

⁵⁵⁸ Turan Fevzioğlu, "Atatürk ve Milliyetçilik", *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara, 1984, s. 381.

⁵⁵⁹ Abdullah İlğazi, "Atatürk'ün Halkçılık Anlayışının Türkiye'nin Çağdaşlaşmasındaki Rolü ve Önemi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 8, (2002), s. 9. ss.1-20.

⁵⁶⁰ E. Semih Yalçın, "Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 41, (1998), s. 576.

Anayasası'nın 2. maddesinde yapılan değişiklikle anayasaya dâhil edilen inkılapçılık ilkesi sayesinde Türkiye'ye demokratik bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır.

1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerin büyük bir bölümü Türkiye'de laik sistemi yerleştirmektir. Laiklikle ilgili kısımlar yukarıda ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Özellikle 1924 Anayasası'nda 1928 ve 1937 yılında yapılan düzenlemelerle Türkiye'nin kurum ve kuruluşlarıyla büyük ölçüde laikleşmesi sağlanmıştı. Tabi ki laikleşmeyle birlikte yapılan düzenlemeler, Türkiye'nin demokrasi alanında da ilerlemesine ortam hazırlamıştı.

Sonuç olarak 1924 Anayasası'nda 1937 yılında yapılan düzenlemeyle laikliğin anayasaya girmesiyle Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk'ün altı ilkesinin uygulanması için son derece olumlu bir ortam oluşmuş olunuyordu. 1924 Anayasası'nın 2. maddesiyle Teşkilât-ı Esâsiye'ye dâhil edilen laiklik, Türk devletinin sadece bir ana ilkesi olarak kalmamış aynı zamanda Türkiye'nin demokratikleşmesinde en önemli faktör olarak görülen Atatürk devrimlerinin temel dayanağını ve genel ilkelerini oluşturmuştur. Bu özelliğiyle laiklik cumhuriyetin kurmuş olduğu ve 1924 Anayasası'yla güvence altına alınmış olan bütün kurum ve kuruluşlara hâkim bir unsur olmuştur⁵⁶¹. Bu nedenle bu ilkenin anayasanın 2. maddesine girmesi Türkiye'nin hem kurum ve kuruluşlarıyla laik olmasını hem de çağdaş değerlere sahip demokratik bir ülke olmasını kolaylaştırmıştır.

1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle anayasanın 2. maddesine dâhil edilen bir diğer ilke ise devletçiliktir. Atatürk'ün devletçilik anlayışı halkçılığın tamamlayıcı bir ilkesi olarak düşünülmüştür. Devletçilik ilkesi Atatürk'ünde ifadesiyle Türk halkının ihtiyaçlarından doğmuş ve Türkiye'ye has bir sistem olmuştur. Devletçiliğe göre, büyük kamu yararına uygun olan kuruluşlar devlet eliyle ve planlı bir şekilde yapılarak özel sermayeye yol gösterici durumundadır. Devletçilik, kesinlikle liberalizme karşı değildir⁵⁶². Yukarıda da belirtildiği üzere 1924 Anayasası'na dahil edilen ve demokrasinin temel noktalarından birisi olan halkçılığın, Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçek anlamda uygulanabilmesi için devletçilik ilkesi uygulanmış ve yeni Türk devletinin temel esaslarından birisi olarak 1927 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle söz konusu anayasanın 2. maddesine dahil edilmiştir.

⁵⁶¹ Necip Bilge, "Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Laiklik", *BELLETER Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt: 42, sayı: 168, (1978), s.627.

⁵⁶² Yücel Özkaya, "Altı İlke", 1991, s. 663-664.

2.3.2.2. Siyasi Müsteşarlıkların Kurulması ve Kaldırılmasıyla İlgili (Anayasanın 44, 47, 49 ve 50. Maddeleri) Değişikliklerin Değerlendirilmesi

Padişah II. Mahmut döneminde Osmanlı Devleti'nin idari anlamda merkezi bir yapıya bürünmesinin etkisiyle Divan-ı Hümayun'un etkisi azalmış ve Bâb-ı Âli'nin ise nüfuzu artmıştır. Buna bağlı olarak Umur-ı Mülkiye Nezâreti kurulmuş ve bu nezârete bakan yardımcılığı anlamına gelen müsteşarlık makamı da kurulmuştur. Daha sonra Türkiye'de Milli Mücadele Dönemi'nde 11 adet bakanlık kurulmuş, Cumhuriyet'in ilanından sonra ise kabine sistemine geçilmiş ve zaman içerisinde yeni bakanlıklar kurularak bazı bakanlıklar kaldırılmıştır⁵⁶³. Yani siyasi müsteşarlıklar Türk hukuk tarihinde ilk defa II. Mahmut döneminde oluşturulmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 1922 yılı bütçe görüşmelerinde, siyasi müsteşarlık makamı bakan muavinliği adı altında dolaylı olarak gündeme gelmiş ve bu müessesenin kurulmasının gerekli olup olmadığı tartışılmıştır. İlgili konuyu meclise ilk defa Muş Milletvekili İsmail Müştak teklif etmiş ve gerekçe olarak bakanlığa adam yetiştirmek, bakanların yükünü azaltmak, oluşabilecek bir hükümet krizinde ve meclisin toplantıda olmadığı anlarda ülkenin boşlukta kalmasının önüne geçmek olarak belirtmiştir. Ayrıca bu sitemin Fransa, İtalya ve İngiltere gibi ülkelerde de uygulandığını belirtmiş, ancak o dönemde bu teklif dikkate alınmamıştır⁵⁶⁴. O dönem dikkate alınmayan bu teklif daha sonraki süreçte tekrar gündeme gelecek ve siyasi müsteşarlıklar kurulacaktır.

Müsteşarlıkla alakalı kanun teklifi 1937 yılında Trabzon Milletvekili Hasan Saka tarafından yapılmıştır. Yapılan teklifin gerekçesi olarak; Cumhuriyet'in ilanından sonra devletin hızlı bir ilerleme sürecine girmesiyle birlikte üstlenilen görevlerin artış göstermesi, kamu kurumlarının personel sayılarının artması neticesinde yönetimin zorlaşması, kamudaki büyümenin mevcut siyasi kadrolarla yönetilemeyeceği, açılacak müsteşarlıklarla beraber bakanlıkların kapasitelerinin artacağı ve hükümetin kurulacak yeni yapıyla daha yeterli bir düzeye geleceği belirtilmiştir⁵⁶⁵. Ayrıca kurulacak müsteşarlıklarla bazı milletvekillerinin uzmanlık alanlarından da faydalanılmak

⁵⁶³ Mustafa Turan, "Cumhuriyet Döneminde İki Deneme: Siyasi Müsteşarlıklar ve Müstakil Grup", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1999), s. 28.

⁵⁶⁴ Mehmet Topaca, "Hukuki Temel ve Uygulama Bakımından Türkiye'de Bakan Yardımcılığı", *Türk İdare Dergisi*, sayı: 479, (2014), s. 309.

⁵⁶⁵ Funda Kemahlı ve Şükrü Mert Karcı, "Siyasal ya da Bürokratik Bir Pozisyon Olarak Türkiye'de Bakan Yardımcılığı Statüsü", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 1, sayı: 4, (2017), s. 623-624, TBMMZC, Dönem 5, c.16. (22 Şubat 1937), s. 95.

istenmiştir⁵⁶⁶. Müsteşarlıklar, bakanların işlerini kolaylaştırmak ve milletvekillerinin uzmanlıklarından faydalanmak için kurulmak istenmiştir değerlendirilmesi yapılabilir.

Malatya Mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşı tarafından verilen kanun teklifinde: *“Kanunun ikinci maddesiyle siyâsî müsteşarların da Meclis azası arasından seçilmesi usulü 44. maddeye yazılmıştır. Kanun teklifimizin 3 ve 4. maddelerde yeniden ihdas edilen siyâsî müsteşarların vazife ve mesuliyetlerini ve adetlerini İcra Vekillerinin olduğu gibi mahsus kanunla tayin olunacağı Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu’nun 47 ve 48. maddelerine ilâve edilmiş ve 5. madde ile de mezun ve mazur olan bir vekile siyâsî müsteşarların da niyabet edebileceği hakkında 49. maddeye bir hüküm konmuştur. Divanı Âliye sevk edilen siyâsî müsteşarların da vazifelerinin düşeceği 50. maddeye ilâve edilmiştir.”*⁵⁶⁷

İlgili kanun teklifine göre anayasada da bazı değişiklikler yapılmıştır. 5 Şubat 1937 Tarih ve 3115 Sayılı Kanunla anayasanın 44. maddesine siyasi müsteşarların Başbakan tarafından seçilerek Cumhurbaşkanı’nın onayına sunulacağı, 47. maddesine siyasi müsteşarların vazife ve yetkilerinin özel kanunla belirleneceği, 49. maddesine herhangi bir sebeple özürlü olan bir bakanın yerine siyasi müsteşarların da vekâlet edebileceği, bu vekâletin birden fazla bakanlığa olamayacağı, 50. maddesine müsteşarların TBMM tarafından Yüce Divana sevklerinde müsteşarlıklarının düşeceği eklenmiştir⁵⁶⁸. Anayasa değişiklikleri 13 Şubat 1937 tarihli Resmi Gazetede yayınlanmıştır⁵⁶⁹. Anayasanın ilgili maddelerinde yapılan bu değişikliklerle müsteşarlık görevi anayasal statü kazanmıştır değerlendirilmesi yapılabilir.

8 Şubat 1937 Tarihli ve 3117 Sayılı Devlet Dairelerinin Vekâletlere Tefriki ve Siyâsî Müsteşarların Vazifeleri Hakkında Kanunun 3. maddesine göre; müsteşarlıkların kaç tane olacağı ve hangi Bakanlıklarda görev yapacağını Başbakan belirleyecektir. 4. maddeye göre, müsteşarlar bakanlar kuruluna başbakanın daveti üzerine katılmakta ve verecekleri oy istişari nitelikte olacaktır. Müsteşarlar, kanunun 5. maddesine göre, kendilerine verilen belirli görevlerden dolayı şahsi olarak sorumludurlar. Kanunun 6. maddesine göre, eğer görevlendirildiği bakanlıktaki Bakan istifa ederse müsteşarında istifa etmesi gerekmekte, ancak hükümet toptan istifa ederse ya da azledilirse müsteşarında görevi sona ermektedir. Kanunun 7. maddesi müsteşarların görevini

⁵⁶⁶ Barış Övgün, 1937: *Anayasal Yenilenmeler ve Siyasi Müsteşarlık, Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1929-1939*, (Ed. Birgül A. Güler), TİDATA, Ankara 2007, s. 814.

⁵⁶⁷ TBMMZC, Dönem 5, c.16. (05 Şubat 1937), s. 89.

⁵⁶⁸ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 129-131.

⁵⁶⁹ Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7671.

tanımlamaktadır. İlgili maddeye göre müsteşarlar, bakanlar adına bakanlıkların TBMM'deki görevlerini takip etmek ve sonuçlandırmak, Bakanların bizzat yapacağı görevlerde yardım etmek ve yönetim yetkisi kendisine verilen görevlerle alakalı kararlar vermektir. Kanunun 8. maddesine göre müsteşarların görevlerinin ne olacağı ve sınırları bakanlar kurulu tarafından belirlenmektedir⁵⁷⁰. İlgili kanunla müsteşarlıkların hangi esaslara göre çalışacakları belirlenmiştir.

3117 numaralı kanun kabul edildikten sonra ilk siyasi müsteşarlar 23 Mart 1937'de atanmıştır. Bu atamaya göre; Adliye Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Kocaeli Milletvekili Salâh Yargı, Millî Savunma Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Denizli Milletvekili Necib Ali Küçüka, İçişleri Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Malatya Milletvekili Abdülmuttalip Öker, Maarif Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Erzurum Milletvekili Nafi Atuf Kansu, Ziraat Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Mardin Milletvekili Rıza Erten, İktisat Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Konya Milletvekili Ali Rıza Türer, Nafia Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Trabzon Milletvekili Sırrı Day, Sıhhat ve içtimaî Muavenet Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Aydın Milletvekili Doktor Hulusi Alataş atanmıştır⁵⁷¹. 2 Nisan 1937'de Maliye Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Kayseri Milletvekili Faik Baysal, Dışişleri Bakanlığı Siyasî Müsteşarlığına Gaziantep Milletvekili Numan Rıfat Menemencioğlu atanmıştır⁵⁷². Müsteşarlık ile alakalı kanunun şubat ayının başından kabul edilmesine rağmen ilk atamalar mart ayının neredeyse sonunda yapılmış, yani uzun süre beklenmiştir. Bunun nedeninin müsteşarlık seçiminde titiz davranılmış olduğu değerlendirilmesi yapılabilir.

Siyasi Müsteşarlık uygulaması yaklaşık olarak sekiz ay yürürlükte kalmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlık yaptığı 21 Aralık 1937'deki kabine toplantısında kapatılması kararlaştırılmıştır⁵⁷³. İzmir Milletvekili Celal Bayar ve 152 milletvekili tarafından verilen kanun teklifinde siyasi müsteşarlıklardan gerekli faydanın sağlanamadığına değinilmiştir⁵⁷⁴. 29 Kasım 1937 Tarih ve 3272 Sayılı Kanunla 44, 47, 49 ve 50. maddelerdeki siyasi müsteşarlar çıkartılarak maddeler ilk haline geri

⁵⁷⁰ Resmi Gazete, 18 Şubat 1937, sayı: 3537, s. 7695-7696; Topaca, 2014, s. 311-312; TBMMZC, Dönem5, c.16. (22 Şubat 1937), s. 95.

⁵⁷¹ Resmi Gazete, 25 Mart 1937, sayı: 3563, s. 7854; TBMMZC, Dönem 5, c.16. (29 Mart 1937), s. 249; Cumhuriyet, 25 Mart 1937, sayı: 4619, s. 1; Akşam, 25 Mart 1937, sayı: 6620, s. 1.

⁵⁷² Resmi Gazete, 7 Nisan 1937, sayı: 3574, s. 7901; Tan, 25 Mart 1937, sayı: 693, s. 1.

⁵⁷³ Battal Yılmaz, "Türkiye'de Bakan Yardımcılığı Uygulamasına İlişkin Genel Bir Değerlendirme", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2013), s. 34.

⁵⁷⁴ TBMMZC, Dönem 5, c.20. (29 Kasım 1937), s. 13.

getirilmiştir⁵⁷⁵. Anayasadan çıkarılan siyasi müsteşarlıklara paralel olarak 3117 Sayılı Kanunun 2,3,4,5,6,7,8 ve 9. maddeleri ilga edilerek siyasi müsteşarlıklar kanuni olarak da kaldırılmıştır⁵⁷⁶. Siyasi müsteşarlardan gerekli verimin alınmamasından dolayı anayasa ve 3117 Sayılı Kanunda gerekli değişiklikler yapılarak müsteşarlıklar kapatılmıştır.

Görev yaptıkları süre içerisinde siyasi müsteşarlar, hazırladıkları raporlarla Bakan danışmanı gibi çalışmışlar aynı zamanda bu raporları CHP'ye de sundukları için parti müşaviri gibi de çalışmışlardır. Bunun yanında Cumhurbaşkanı da müsteşarlara görevler vermiş, Mustafa Kemal Paşa İçişleri Bakanlığı Siyasi Müşaviri Abdülmuttalip Bey'e iki tane rapor hazırlatmış, ancak bunları yetersiz bulmuştur. Atatürk, bakanların kendilerine yetersiz siyasi müsteşarlar seçmesinden ve siyasi müsteşarların bakanların yanında silik kalarak emir kulu gibi çalışmalarından dolayı kaldırılmasını istemiştir. Atatürk'ün 22 Kasım 1927'de talebi üzerine müsteşarlar istifa etmiştir. Yürürlükte kaldığı süre zarfında 11 milletvekili müsteşarlık yapmış ve bunlardan 6 tanesi daha sonraki dönemde bakanlık görevi icra etmişlerdir⁵⁷⁷. Her ne kadar siyasi müsteşarlık görevi müsteşarların yetersizliklerinden dolayı kaldırılmış olsa da bu müsteşarlardan bir kısmı daha sonra bakanlık görevi yapmıştır. Bundan dolayı siyasi müsteşarların yetersizliğinden çok bakanların gölgelerinde kalmalarından dolayı yetersiz görünmüşlerdir yorumu yapılabilir.

Netice itibarıyla 1924 Anayasası'nda yapılan her değişikliğin demokrasi ve modernleşme hareketleri doğrultusunda yapıldığı söylenemez. 1924 Anayasası'ndaki değişikliklerin çoğunluğu, Türkiye'de laik devlet yapısını güçlendirmek ve yeni Türk devletinin kurum ve kuruluşlarıyla demokratik bir yapıya sahip olmasını sağlamaktır. Bu değişiklikler dışında anayasanın 44, 47, 49 ve 50. maddelerinde bazı düzenlemeler yapılarak siyasi müsteşarlıklar kurulmuştur. Bu değişiklikleri, Türkiye'nin demokratikleşmesi ve modernleşmesi bağlamında değil de; idari yapısının düzenlenmesi şeklinde değerlendirmek gerekmektedir.

⁵⁷⁵ Cumhuriyet, 30 Kasım 1937, sayı: 4868, s. 1,7; Son Posta, 30 Kasım 1937, sayı: 2636, s. 13; Tan, 30 Kasım 1937, sayı: 931, s. 8; Özbudun, *1924 Anayasası*, 2012, s. 35.

⁵⁷⁶ TBMMZC, Dönem 5, c.20. (29 Kasım 1937), s. 14; Resmi Gazete, 1 Aralık 1937, sayı: 3773, s. 9019; Son Posta, 30 Kasım 1937, sayı: 2636, s. 13; Tan, 30 Kasım 1937, sayı: 931, s. 8.

⁵⁷⁷ Topaca, 2014, s. 313-314.; Son Posta, 22 Kasım 1937, sayı: 2628, s. 1; Son Telgraf, 22 Kasım 1937, sayı: 258, s. 1-2.

2.3.2.3. Madde 48'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

1924 Anayasası'nda idari yapılanmalar bağlamında yapılan bir diğer değişiklik de 48. maddedir. Bu çerçevede, 29 Kasım 1937 Tarih ve 3272 Sayılı Kanunla anayasada yapılan değişiklikte, 48. madde de bulunan “bakanlıkların sayısının kanunla belirleneceği” ibaresi, “Bakanlıkların kuruluşu özel kanunla belirlenir”. Şeklinde değiştirilmiştir⁵⁷⁸.

1924 Anayasası'nın 48. maddesinin değiştirilmesine dair Malatya Mebusu İsmet İnönü ve arkadaşları tarafından yapılan kanun değişikliği teklifinin gerekçesi şu şekildedir: “*Halen mer'i Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun esas hükümlerini gösteren ve bakanlıkların nasıl oluşacağına dair hüküm bellidir. Devlet işlerinin gerekli genişlemesi karşısında her vekâlet işlemlerinin hızlı ve seri biçimde yürütülebilmesi için yönetim mekanizması, ne derece genişlerse ön hazırlık sürecini geçiren her yeni vazifede son sözü söylemek, genel ve kesin kararları vermek TBMM'ye karşı siyasi sorumluluğu olan bakanlar kuruluna ait olduğundan dolayı bakanlar kurulunu oluşturan her bakanın gerek kendi bakanlığında ve gerekse de bakanlar kurulunda ve özellikle TBMM'deki farklı ve zor olan görevleri yapmak ve işlerin daha rahat yürütülebilmesini sağlamak gayesiyle böylesine bir karar alınmıştır*”⁵⁷⁹. Bu nedenle anayasanın 48. maddesi verilen gerekçe bağlamında değiştirilmiştir. 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikte olduğu gibi devlet işlerini kolaylaştırmak amacıyla birtakım kanun değişiklikleri yapılabilmektedir. Teşkilât-ı Esâsiye'nin 48. maddedeki değişikliği, bu çerçevede değerlendirmek gerekir

2.3.3. Seçim İle İlgili Düzenlemeler

1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Her ne kadar kadınlara seçme ve seçilme hakları Cumhuriyet'in ilanından sonra verilmiş olsa da; kadınların sosyal hayatta yer alarak bazı haklar elde etmeye başlaması II. Meşrutiyet Dönemine dayanmaktadır. Bu dönem içinde Osmanlı Devletinde eğitim ve hukuk alanında bazı düzenlemeler yapılmış ve kadınlar bu sayede toplum hayatında yer edinmişler, siyasal ve çalışma hayatındaki yerlerini ve toplumdaki konumlarını sorgulamaya başlamışlardır. Çeşitli hak arayışlarına bu dönemde açılan okullar da eğitim gören kadınlar önderlik etmiştir. Milli Mücadele Dönemi'nde erkeklerin cepheye gitmesiyle kadınlar tarafından erkeklerin sosyal ve çalışma hayatındaki rolleri

⁵⁷⁸ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 114.

⁵⁷⁹ TBMMZC, Dönem 9, c.18. (29 Kasım 1937), s. 2-3.

devralınmış ve bunun yanında kadınlar erkeklerle beraber yan yana cephede savaşmışlardır⁵⁸⁰. Ancak toplum içerisinde bu derece de etkin olan kadınların seçme ve seçilme hakları bulunmamaktaydı. Kadınların toplumsal yaşamda ön plana çıkmaları ve hak ettiği demokratik haklarını 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle elde edebilmişlerdir.

1924 Anayasası'yla kadınların seçme ve seçilme haklarını elde etmeleri Türkiye'nin modernleşme ve demokratikleşme sürecinin bir sonucudur. Bu bağlamda Türk Modernleşmesinde Batı kültür modelinin referans alınması, kadın erkek arasındaki eşitlik ilkesini ön plana çıkaran önemli bir konu olmuştur. Bunun bir göstergesi olarak İsviçre'den Medeni Kanun alınmıştır⁵⁸¹. Medeni Kanunun kabulüyle Türk kadınına birçok hak verilmiş, kadınlar layık olduğu mevkie çıkarılmış ve büyük bir boşluk doldurulmuştur. 1924 Anayasası'nın getirmiş olduğu demokratik, hür ortamı tamamlayan bu kanunla kadınlara yönelik önemli adımlar atılmış, miras hukukunda, aile hukukunda kadın ve erkeğe eşit haklar verilmiş, birden fazla kadınla evlenme ortadan kaldırılarak kadınların boşanmayla ilgili söz sahibi olması sağlanmıştır. Ancak 1924 Anayasası'na göre hala kadınların seçme ve seçilme hakkı bulunmamaktadır⁵⁸². Medeni Kanunun kabulü kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinin alt zeminini hazırlamıştır değerlendirilmesi yapılabilir.

1924 Anayasası'nda kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesine yönelik, haklar verilmeden önce halkın nabzı tutulmaya çalışılmış ve aşama aşama vatandaşların bu ilkeyi benimsemesi sağlanmıştır. Bu doğrultuda, Süreyya Hulusi'nin 1926'da Trabzon Türk Ocağı'nda verdiği konferansta seçme ve seçilme hakkına değinmesiyle Türk kadını ilk defa bu konuyu duymuştur. 1927'de Kadınlar Birliği tüzüğüne kadınların siyasi haklar kazanması için çalışmalar yürüteceğini eklemiştir. Söz konusu bu düşünce mecliste tartışmalara sebep olmuştur. Kadınların 1930'da çıkan Belediye Kanunu ile fiilen seçim konusuna katılmaları sağlanmıştır. Kadınların belediye seçimlerine katılması sağlandıktan sonra Atatürk, Afet İnan'a Türk Ocağı'nda kadınları daha büyük hedefe hazırlaması için konferanslar verdirmiştir. 1934'te Ankara Türk Ocağı'nda toplanan kadınlar seçim hakkının kadınlara da verilmesi gerektiğini konuşmuşlar ve devamında meclise yürüyüş yapmışlardır. Kadınların meclise seçme ve seçilme hakkı için geldiğini

⁵⁸⁰ Bengül Salman Bolat, "1930- Kadınlara İntihap (Seçme- Seçilme) Hakkı Verilmesine Yönelik Tutumlar", *CTAD*, sayı: 19, yıl: 10, (Bahar 2014), s. 28-29.

⁵⁸¹ Yakup Şahan, *Çağdaşlaşma Süreci Aydınlanma ve Kemalist Türkiye*, Aydınlanma Yayını, Ankara, 2000, s. 666.

⁵⁸² Yücel Özkaya, "Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 21, (1991), s. 502-503.

öğrenen Atatürk çevresindeki milletvekillerine bu konuyla ilgili çalışmaları talimatını vermiştir⁵⁸³. Bu da 1924 Anayasası'nda değişikliklerin yapılması için uygun ortamın oluşmasına zemin hazırlamış, zira çok kısa bir süre sonra kadınlar seçilme hakkını kesin bir biçimde elde etmiş olacaktır.

Atatürk'e göre XX. yüzyılın Türkiye'sinde Türk kadını, demokrasilerde olması gereken hak ve görev eşitliği bakımından iyi bir konuma sahip olmuş ve dünyanın en uygar devletlerinin kadınlarıyla aynı seviyede olmayı hak etmektedir. Konuyla ilgili olarak Atatürk şunu söylemektedir: *“Uygar dünyanın bilim ve kültür topluluklarının hangisinde bulunursanız bulunun Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı olmak üzere her türlü hak verilmelidir”*⁵⁸⁴. Türkiye'nin çağdaş bir devlet olması için uğraşan Mustafa Kemal Atatürk, kendi döneminde 1924 Anayasası'nda seçme ve seçilmeyle ilgili olarak birtakım değişiklikler yaparak kadınların hak sahibi olmalarını temin etmiştir. Aşağıda ayrıntılı bir biçimde görülebileceği üzere; bu haklar içerisinde seçme ve seçilmeyle ilgili olanlar ön planda gelmektedir.

2.3.3.1. Madde 10'daki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

Türkiye'de kadınlar, erkeklerle eşit haklara sahip olmak için uzun süre mücadele etmişlerdir. 20. yüzyıla gelinceye kadar kadınların siyasal ve toplumsal hayattaki rolleri son derece sınırlıdır. Kadınların kamu hayatına aktif bir biçimde girerek siyasi haklarını kazanması ancak demokrasi, insan hakları ve eşitlik kavramlarının gelişmesiyle olmuştur. 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle açık bir biçimde ortaya çıktığı üzere Türk kadınının kaderini cumhuriyet rejimine geçiş değiştirmiştir. Bilhassa Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet Aydınları kadın haklarına saygı göstermişler ve bu anlamda bir dizi devrim niteliğinde reformlar gerçekleştirmişlerdir. Burada üzerinde durulması gereken temel şeylerden birisi, Atatürk'ün kadın hakları konusunda ısrarcı olması ve temel hak ve hürriyetleri verilmesinde ciddi bir biçimde irade göstermesidir⁵⁸⁵. Yani Atatürk yaptığı değişiklik ve düzenlemelerle kadınlara başta seçme-seçilme hakkı olmak üzere çok sayıda hak vermeye çalışmış ve kadınları erkeklerle eşit düzeye getirmeye çalışmıştır.

⁵⁸³ Burhan Gökse, “Atatürk ve Türk Kadınları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), s. 228-229.

⁵⁸⁴ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, (Haz. Arı İnan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 16. Baskı, İstanbul, 2017, s.331.

⁵⁸⁵ Suzan Ünal, “Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Basın”, *Turkish Studies*, cilt: 7, sayı: 9, (2014), s. 525.

1924 Anayasası'nın 10. maddesinde yapılan değişiklik kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesiyle ilgilidir. Türkiye'de kadınların bu hakları alması, çok kolay olmamış ve uzun bir demokrasi mücadelesinin sonucunda elde edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde, Türk İslam geleneğinin bir sonucu olarak birçok uygar haklardan yoksun bırakılan Türk kadını Cumhuriyetle birlikte çok sayıda demokratik haklara sahip olmuştur. Medeni kanunla sağlanan yurttaşlık haklarını daha sonra çıkarılan yeni kanunlarla seçme ve seçilme hakkını elde etmiştir. Söz konusu dönemde birçok batı ülkesinde kadınlar bu hakka kavuşmamışken Türkiye'de kadınlara bu hakların tanınması, Türk devrim sürecinin gerçekten en ileri adımlarından birisi olmuştur. Bugün artık toplum ve devlet yaşamının her kesiminde Türk kadını görev alabilmekte ve üstlendiği her görevi hakkıyla yerine getirmektedir⁵⁸⁶. Yukarıda ifade edildiği üzere başta seçme ve seçilme hakkı olmak üzere kadınlar bu hakları çok da kolay bir biçimde elde etmemişlerdir. Bu konuda hem mecliste hem de toplumsal yaşamda birçok tartışmalar ve fıkri kavgalardan sonra bazı özgürlükler elde edilebilmiştir. Aşağıdaki paragrafta da görülebileceği üzere 1924 Anayasası'nın tasarısında kadınlara seçme hakkı verilmişken bu, mecliste ciddi bir biçimde tartışılmış ve kabul edilmemiştir.

1924 Anayasası görüşmeleri sırasında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilip verilmeyeceği konusu gündeme gelmiştir. Hazırlanan kanun metninde 18 yaşını bitirmiş her Türkün milletvekili seçimlerine katılabileceği ibaresi yer almaktadır. Bayazıt Milletvekili Şefik Bey görüşmelerde söz alarak ilgili maddenin kadınları da kapsadığını belirtmiş, Dersim Milletvekili Feridun Bey ise cevap olarak kanun maddesinin hazırlanırken kadınların da oy verecek şekilde hazırlandığını beyan etmiştir. İlgili madde Genel Kurulda tartışılmış ve Gelibolu Milletvekili Celal Nuri Beyin teklifi üzerine erkek ibaresi eklenerek kabul edilmiştir⁵⁸⁷. 1924 Anayasası hazırlanırken her ne kadar kadınlara da seçme hakkı verilmesini savunan milletvekilleri olsa da dönemin şartları gereği anayasanın kabul edilen ilk halinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilememiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesine dair 1924 Anayasa taslağının TBMM'deki görüşmeleri sırasında ciddi tartışmalar olmuştur. Anayasa hazırlama komisyonu tarafından meclise sunulan anayasa taslağında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesini düzenleniyordu. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle hazırlandığı konusunda şüphe götürmeyen madde şu şekildedir:

⁵⁸⁶ Kili, 2014, s. 234.

⁵⁸⁷ Sevilay Özer, "Kadınlara Seçme Ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 29, sayı: 85, (2013), s. 137.

“Madde 10, 18 yaşını ikmal eden her Türk, mebusan intibahına iştirak etmek hakkına haizdir. Madde 11, 30 yaşını ikmal eden her Türk, mebus intibah edilmek hakkına haizdir.” Görüldüğü üzere 1924 Anayasası’nın tasarısında kadınlara seçme ve seçilme hakkı alenen verilmiştir, ancak bu mecliste kabul edilmemiştir.

Kadınlara seçme ve seçilme hakkını öngören 10 ve 11. maddelerin TBMM Genel Kurulu’ndaki görüşmeleri sırasında Recep Peker, kadınları övücü bir konuşma yaptıktan sonra seçme ve seçilme hakkının kadınlara da verilmesi gerektiğini savunmuştur. Buna rağmen söz konusu önergeyle 10. madde yeniden ele alınmış ve değiştirilerek seçme hakkı yalnızca erkeklere tanınmıştır. 11. maddede ise seçilme hakkı yalnızca erkeklerle sınırlı tutulmuştur. Oylama sonucu ortaya çıkınca milletvekilleri kararı alkışlayınca Recep Peker’in tepkisi şöyle olmuştur: *“Kadınlara hak vermediniz, bari alkışlamayın yahu!”*⁵⁸⁸

Tanör’e göre kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmemesinin nedeni ikinci meclisin ileri görüşlülüğünün şimdilik erkeklerle sınırlı kalmış olmasıdır. Meclis üyelerinin çoğunluğunun milli egemenlik konusunda aşırı duyarlı olmalarına rağmen halkın yarısını oluşturan kadınlara siyasi haklarını verme konusunda aynı hassasiyete sahip değildir. Bu durum çok şaşırtıcı değildir. Çünkü erkeklerin kadınlar üzerindeki hegemonyası her zaman ve her yerde çok zor esnemiştir⁵⁸⁹.

Mustafa Kemal Paşa, 1923-1925 tarihleri arasında yaptığı birçok konuşmada kadınların eşit muamele görmemesinin yanlış olduğunu belirtmiştir. 1926 yılında Medeni Kanun’un kabulüyle kadınlara birçok haklar verilmiş ve sosyal hayatta eşitlik sağlanmıştır. Türk kadını, Medeni Kanunla birlikte uygar toplumlardaki kadının düzeyine ulaşmış, aile hayatı düzenlenmiş ve ekonomik hayata katkıda bulunmaya başlamıştır. Daha sonraki süreçte kadınlara siyasal hakları da verilmeye başlamıştır. Kadınlara, 1930 yılında belediye seçimlerine katılma, 1933 yılında Köy Kanununda yapılan değişikliklerle muhtar seçme ve ihtiyar heyetine seçilme hakkı verilmiştir⁵⁹⁰. Verilen bu haklarla kamuoyunun kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının verilmesine hazırlandığı değerlendirilmesi yapılabilir.

⁵⁸⁸ Yıldırım Koç, “Mustafa Kemal Paşa’nın Bile Gücünün Yetmediği An: Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı”, s.1-2. <http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1615357570b.pdf> (E.T. 01.01.2023)

⁵⁸⁹ Tanör, 2020, s. 297.

⁵⁹⁰ Enver Kartekin, *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1973, s. 222; Hasan Acar, “Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın”, *İnsan ve İnsan*, cilt: 6, sayı: 21, (2019), s. 407.

1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinde yapılan değişikliklerde olduğu gibi kadınlara verilen hak ve hürriyetler şartlar olgunlaştığında daha ciddi bir biçimde yapılmış ve bunlar Atatürk'ün düşünceleriyle tutarlı bir bütün oluşturmuştur. Atatürk'ün kadın hakları ve toplumdaki yeriyle ilgili görüşleri bu bütünün önemli bir unsurudur⁵⁹¹. Bu nedenle Atatürk sağlığında gerek anayasal düzenlemelerle ve gerekse de meclisteki çalışmalarıyla kadınların birçok hakları almasını temin etmiştir. 10 ve 11. maddelerde yapılan değişiklikler, söz konusu durumun açık bir göstergesidir.

1934'ün Kasım ayında mevcut hükümet, meclisin yenilenmesine karar vermiştir. Alınan bu karardan sonra seçim kanununda değişiklik yapılmasıyla ilgili bazı hususlar gündeme gelmeye başlamıştır. Bu hususlardan biride kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesidir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesiyle ilgili tartışmaların yapıldığı günlerde Atatürk ve İsmet İnönü sabaha kadar çalışmış ve sabahın ilk ışıklarıyla birlikte Atatürk, Afet İnan'ı uyandırarak "*İnönü'nün elini öp ve teşekkür et*" demiştir. Şaşkın bir şekilde baka kalan İnan'a "*Genel seçimlerde kadınlara oy kullanma ve seçilme hakkı verilmesini Büyük Millet Meclisi'ne teklif edecek*"⁵⁹². Demiştir

Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi meclis gündemine daha önce de gelmiştir, ancak sert bir muhalefetten dolayı hiçbirinde kabul edilmemiştir. 1923 yılında İntihâb-ı Mebusan Kanunu görüşmeleri sırasında kadınlara seçme hakkının verilmesi gündeme gelmiş, ancak yoğun itirazlar sonucu kabul edilmemiştir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmemesi gerektiğini savunanlar kadınların yeteri kadar siyasi olgunluğa sahip olmadıklarını bu hakların verilebilmesi için siyasi olgunluğa erişmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesini meclis gündemine taşımak isteyen milletvekilleri istemeyen vekiller tarafından protesto edilmiş, Tunalı Hilmi Bey'in yaptığı konuşma muhalif milletvekilleri tarafından ayakları yere vurulmak suretiyle kesintiye uğratılmıştır. 1934 yılında ise daha önceki sert muhalefetten eser kalmamıştır⁵⁹³. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi için daha önceki denemelerde çok tepki verilmesine karşın 1934'te tepki verilmemesinin sebebinin kamuoyunun bu değişime hazır olduğunu bir göstergesidir yorumu yapılabilir.

⁵⁹¹ Turhan Feyzioğlu, "Atatürk ve Kadın Hakları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 6, (1986) s. 585.

⁵⁹² Ünal, 2014, s. 543-544.

⁵⁹³ Elif Gazioğlu Terzi, "Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Kadınların Siyasal Hakları: Türkiye'de Seçme-Seçilme Haklarına İlişkin Tartışmalarda Sömürgecilik Sonrası Söylemin İzleri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, (2015), s. 121.

1924 Anayasasının seçme ve seçilme haklarının tanımlandığı 10 ile 11. maddeleriyle ilgili, 4 Aralık 1934 tarihli kanun teklifinin gerekçesi olarak; *“Türk tarihini her sahasında ve her safhasında erkeği ile yan yana her fedakârlığı yapan ulus ve yurt işlerinde büyük feragatle her mahrumiyete, her cefaya ve her acıya katlanan ulusun yurdun felaket ve saadetlerine aynı hisle iştirak eden büyük kalpli ve yüksek erdemli Türk kadınının müşterek eseri olan bu Cumhuriyet’te ve elbette kendi evinin, kendi beldesinin işlerinde olduğu gibi teşrii işlerde de temiz ve ciddi mevkiini alacaktı. İstibdat ve cehalet devirlerinden arta kalan kötü ve sakat zihniyetleri çirkin ve yanlış düşüncelerin Cumhuriyet ve inkılabın temiz ve erdemi muhitinde yeri yoktur. İşte bu düşüncelerle yüksek Türk kadınına mebus seçmek ve mebus seçilmek yolunda da erkeğin yanında mevkiini vermeyi ve bu suretle yurdunun bütün işlerinde onun temiz duygulu çalışmalarından istifade etmeyi temin etmek için bu kanun teklif edilmiştir⁵⁹⁴”*. Belirtilmiştir.

Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesiyle ilgili kanun teklifi hakkında mecliste yaptığı konuşmasına Başbakan İsmet İnönü *“Yüce saygınlıklar, kadınların saygınlık seçmek ve saygınlık seçilmek hakkına sahip olmaları için yüce katınıza teklif sunuyoruz, kadınlarımızın Türk tarihindeki haklı yerleri, erkeklerle beraber, daima, memleketin ve milletin mukadderatı üzerinde söz ve tesir sahibi olmalarıdır”*. Diyerek başlamıştır. Yaptığı konuşma milletvekilleri tarafından coşkuyla karşılanmış ve alkışlanmıştır⁵⁹⁵. Milletvekilleri tarafından kanun teklifinin coşkuyla karşılanması toplumun kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının verilmesi için hazır olduğunu göstergesidir.

Başbakan İsmet İnönü’den sonra Konya Milletvekili Refik Bey konuşma yapmış konuşmasında *“Baylar, şimdi onayımıza verilen bu kanunla Türk kadını değeri olan yeri alıyor”*. Demiş ve diğer milletvekilleri tarafından alkışlanmıştır. Şebîn Karahisar Milletvekili Sadri Maksudî yaptığı konuşmada hukuk felsefesi ve Türk tarihi açısından değerlendirmede bulunmuş ve *“Ben bunun çok hayırlı bir teşebbüs olduğuna kaniyim. Türk zekâsına, Türk kadının zekâsının da katılması, eklenmesi çok hayırlı neticeler verecektir”*. Demıştır. Sivas Milletvekili İsmail Memet yüksek sesle *“Evvelce Osmanlı İmparatorluğunda köylüden, kadından mebus isteseydik bizi padişahlar asarlardı. Bugün*

⁵⁹⁴ TBMMZC, Dönem 4, c.25. (05 Aralık 1934), s. 31; Arife Özkan, Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Kadınına Verilen Haklar Ve Siyasî Hayata Yansımaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2014, s. 59.

⁵⁹⁵ TBMMZC, Dönem 4, c.25. (05 Aralık 1934), s. 82; Cumhuriyet, 6 Aralık 1934, sayı: 3794, s. 8; Milliyet, 6 Aralık 1934, sayı: 3171, s. 1; Ulus, 6 Aralık 1934, sayı: 4802, s.1.

köylü ve kadı için kurtuluş yolları açılıyor”. Demiş ve milletvekilleri tarafından alkışlanmıştır⁵⁹⁶. Milletvekilleri tarafından kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesini destekler konuşmalar yapılmış, muhalif konuşma yapılmamıştır.

1924 Anayasası’nda kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesine dair anayasa değişikliği yapılmadan önce Mustafa Kemal Atatürk, 1923 yılında arkadaşlarıyla yaptığı bir konuşmada; Türk kadınını ekonomik, ahlaki, ilmi ve sosyal hayatta erkeklerin ortağı yapma amacı olduğunu belirtmiştir⁵⁹⁷. Bu amaca ulaşmak için atılması gereken en önemli adımlardan biri olan kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, çağdaş birçok Avrupa ülkesinden önce 5 Aralık 1934 Tarih ve 2599 Sayılı Kanunla kadınlara verilmiştir⁵⁹⁸. Yapılan anayasa değişikliği, 11 Kasım 1934’te Resmi Gazetede yayınlanmıştır. Yapılan bu değişiklik ile yirmi iki yaşını bitiren kadın ve erkek her Türk mebus seçme hakkını elde etmiştir⁵⁹⁹. İlgili değişiklik sonucunda oy kullanma hakkının sınırı yaş yönünden daraltılmış, cinsiyet yönündense genişletilmiştir⁶⁰⁰. Bir devletin modern ve demokratik anlamda ilerleyebilmesi için kadınların toplum hayatında ön planda olması ve erkeklerle eşit haklara sahip olması son derece elzemdir. Bu nedenle 1924 Anayasası’nda seçme ve seçilmeyle ilgili değişikliklerin yapılması hem kadınların erkekler gibi seçme ve seçilmede eşit haklara gelmesini sağlamış hem de Türkiye’nin daha demokratik bir ülke olmasını kolaylaştırmıştır.

1924 Anayasası’nda yapılan değişikliklerle seçme ve seçilme hakkını elde eden kadınlar, ülke genelinde büyük sevinç gösterileri sergilemişlerdir. Örneğin Türk Kadınlar Birliği, Beyazıt ve Taksim’de toplanarak coşkulu kutlamalar yapmışlar ve Ankara da ise kadınlar, halkevinde bir toplantı yaparak Atatürk ve meclis üyelerine teşekkürlerini belirtmek için TBMM’ye gitmişlerdir⁶⁰¹.

Bu bağlamda Beyazıt meydanında yapılan toplantıda Kadınlar Birliği azası Saadet Refik konuşma yapmış; *“Hayat yolunda bütün meşakkatleri paylaşan kadın bu işte de*

⁵⁹⁶ TBMMZC, Dönem 4, c.25. (05 Aralık 1934), s. 82-84; Akşam, 6 Aralık 1934, sayı: 5796, s. 2; Cumhuriyet, 6 Aralık 1934, sayı: 3794, s. 8.

⁵⁹⁷ Cevdet Perin, *Doğumunun Yüzyüncü Yıldönümünde Atatürk Kültür Devrimi*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1981, s. 122.

⁵⁹⁸ Emre Önder ve Hatice Karakuş, “Atatürk Ve Hukuk Devrimleri”, *Hukuk Gündemi Dergisi*, Atatürk Özel Sayısı, (2013), s. 45; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi TBMM IV. Dönem 1931-1935 I. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 196.

⁵⁹⁹ Resmi Gazete, 11 Kasım 1934, sayı: 2877, s. 4522.

⁶⁰⁰ Ümit Güveyi, “Türkiye’de Seçme Ve Seçilme Hakkı Boyutunda Yaşanan Demokratikleşme Sürecinin Kısa Tarihçesi Ve Bu Süreçte Kadim Türk Kültürünün Rolü”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 137, yıl: 31, (2018), s. 52.

⁶⁰¹ Cumhuriyet, 7 Aralık 1934, sayı: 3795, s. 1; Ulus, 7 Aralık 1934, sayı: 4803, s. 1-3.

erkeği ile omuz omuza, baş başa, yan yana yürümesini bilecektir". Demiştir. Toplantıda Atatürk ve büyüklere telgraf çekilmesi kararını alan kadınlar daha sonra Taksim meydanına geçip çelenk koymuşlardır. Çekilen telgrafta *"Kurultaydan çıkardığı yasa Türk kadınlığının en ulu, koruyucusu olan, Önder Kemal Atatürk'ü Türk anasına verdiği değer en yüksek sesidir, Büyük Atatürk'e bu uğurda sonsuz gülerek, değerini gene sonsuzluğa götüreceğimize andederiz"*⁶⁰². Demişlerdir. Atatürk gösterilen sevinç gösterilerine cevap olarak Türk Kadınlar Birliğine *"Erdemli Türk kadınlığının yeni çalışma yolunda kendine düşen büyük işi güvenle başaracağına kuşku yoktur"*⁶⁰³. Cevabını göndermiştir. Görüldüğü üzere 1924 Anayasası'nın 10. maddesini içeren değişikliğin yapılması, Türkiye genelinde ve bilhassa İstanbul ve Ankara illerinde son derece olumlu karşılanmıştır. Bu durum, Türkiye'nin demokratikleşmesini sağlamak amacıyla 1924 Anayasası'nın 10. maddesinde yapılan değişiklikte olduğu gibi halk tarafından genel olarak olgunlukla karşılanmıştır. Söz konusu süreç, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de demokrasi kültürünün yavaş yavaş oturmaya başladığının göstermesi açısından son derece önemlidir.

Anayasanın 10. maddesinde yapılan değişiklikte kadınlara seçme hakkı verilirken oy kullanma yaşı kadınların siyasal rüste erkeklerden daha geç ulaştığı düşüncesiyle 18'den 22'ye çıkarılmıştır⁶⁰⁴. Kadınlara seçme hakkını Türkiye Cumhuriyeti birçok batı devletinden önce vermiştir. Bu haklar kadınlara Avusturya'da 1918, Belçika'da seçme 1921, seçilme 1948, Danimarka'da 1915, Finlandiya'da 1906, Fransa'da 1944, F. Almanya'da 1919, Yunanistan'da 1952, İtalya'da 1945, Norveç'te seçme 1907, seçilme 1913, İspanya'da 1931, İsveç'te 1921, İsviçre'de 1971, İngiltere'de 1928, ABD'de 1920, S. Rusya'da 1917'de verilmiştir⁶⁰⁵.

Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesine dair Malatya Mebusu General İsmet İnönü ve 191 arkadaşının Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddeleriyle Mebusan İntihabı Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna bir madde eklenmesi hakkındaki kanun teklifleri ve 1924 Anayasası Encümeni Mazbatası ile TBMM Genel Kurulu'nda görüşülmüştür. Aşağıda bu kanun değişikliği teklifinin verilme gerekçesi açıklamasıyla birlikte verilmiştir. Kanun değişikliğinin bu açıklamasından

⁶⁰² Haber, 7 Aralık 1934, sayı: 939, s. 2; Milliyet, 7 Aralık 1934, sayı: 3172, s. 6; Ulus, 8 Aralık 1934, sayı: 4804, s. 1.

⁶⁰³ Cumhuriyet, 8 Aralık 1934, sayı: 3796, s. 1.

⁶⁰⁴ Tanör, 2020, s. 323-324.

⁶⁰⁵ Hale Şıvgın, "Atatürk Ve Türk Kadın Hakları", *Erdem*, cilt: 11, sayı: 31, (1998), s. 257.

kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi gerektiği bariz bir biçimde ortaya konulmuştur. Böylelikle Teşkilât-ı Esâsiye'nin tasarısının görüşüldüğü on yıl öncesindeki TBMM'de, on yıl yapılan oylamayla kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmış olunuyordu.

1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinin değiştirilmesine yönelik olarak TBMM yüksek başkanlığına verilen kanun şu şekildedir: *“Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddelerinin değiştirilmesiyle Türk kadınına da mebus seçmek ve mebusluğa seçilme hakkı verilmiş olacağından; İntihabı Mebussan Kanunu'nun buna müteallik maddelerinde kaydının kaldırılması icap etmiş ve kadınlara intihap hakkı verilince mebus sayısına esas olan muhafazası muvafık görülmeyerek nüfus miktarının tezayüdü nazarı dikkate alınmak suretiyle değiştirilmiştir. Bundan başka bazı yerlerde kadınların şahsiyetleri belli olmayacak bir tarzda giyindikleri göz önüne alınmış ve her vatandaşın reyini kullanırken hüviyet ve şahsiyetinin bilinmesi intihabın düzgünlüğü ve dürüstlüğü için lüzumlu görülmüş olduğundan kanun layihasına sekizinci madde ilave edilmiştir. Nitekim aynı düşünceyle Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu 61. maddesi, mahkemeye şehadete gelen bir kimsenin hüviyet ve şahsiyetini tespiti noktasında hakime vasi salahiyet yetkisi vermiştir.⁶⁰⁶”* Bu şekilde İsmet İnönü ve arkadaşları tarafından 4 Aralık 1934 tarihinde kadınların seçilme hakkını alabilmesine dair kanun maddesi verilmiş olunuyordu.

Yukarıda 1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinin nasıl değiştirileceğine dair teklif maddeleri belirtilmişti. TBMM'ye sunulan her iki maddenin değiştirilmesine yönelik gerekçe şu şekilde belirtilmiştir: *“Türk tarihinin her sahasında ve her safhasında erkeğiyle yan yana fedakarlık yapan ulus ve yurt işlerinde büyük bir feragatle her mahrumiyete, her cefaya ve her sefaya katlanan ulusun, yurdun felaket ve saadetlerine aynı hisle iştirak eden büyük kalpli ve yüksek erdemli Türk kadını müşterek eseri olan bu cumhuriyette elbette ve elbette kendi evinin; kendi beldesinin işlerinde olduğu gibi teşri işlerde de temiz ve ciddi mevkiini alacaktı. Önceki devirlerden arta kalan kötü niyetli zihniyetlerin düşünceleri cumhuriyetin ve inkılabın temiz ve erdemli muhitinde yeri yoktur. İşte bu düşüncelerle yüksek Türk kadınına mebus seçmek ve mebus seçilmek yolunda da erkeğinin yanında mevkiini vermeyi ve bu suretle yurdun bütün işlerinde onun temiz duygulu çalışmalarından istifade etmeyi temin etmek için bu kanun maddesi teklif*

⁶⁰⁶ TBMMZC, Dönem 4, c.25. (05 Aralık 1934), s. 31.

*edilmiştir*⁶⁰⁷”. Bu madde ile Türk kadınının ne kadar değerli görüldüğü ve Türk toplumlarında ne derece ön planda olduğu ortaya çıkmakta ve seçme-seçilme hakkının verilmesiyle de kadın erkeklerle eşit duruma getirilmeye çalışılmıştır. Yapılan anayasa değişikliği, kadın ve erkek eşitliğini sağlamada önemli olduğu kadar ülkenin demokrasi ve çağdaşlaşma alanında ilerlemesi bakımından da önemlidir.

1924 Anayasası’nda kadınlara birtakım hakların verilmesi konusunda yapılan değişikliklerden anlaşılacağı üzere, Türkiye’de kadınların siyasal haklarını kazanmaları Cumhuriyet dönemiyle birlikte gerçekleşmiştir. Kadınlar siyasal haklarına 1930’da belediye seçimlerine katılmakla başlamış ve genel seçimlere katılma hakkını elde etmesiyle en üst düzeye ulaşmıştır. Bu haklar, Mustafa Kemal Paşa’nın öncülüğündeki iktidardaki kadrolar tarafından batılılaşma ve medenileşme hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla yapılmıştır⁶⁰⁸. Kadınlara verilen haklar Atatürk döneminde yapılan çalışmalarla sınırlı kalmamış ve artarak devam etmiştir. Bu nedenle 1924 Anayasası’nda seçme ve seçilme ile ilgili olan hükümlerin yeniden düzenlenmesi, hem Türkiye’nin modernleşmesi hem de kadının statüsünün gelişmesi açısından önem arz etmektedir.

2.3.3.2. Madde 11’deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

1924 Anayasası’nın 10. maddesinde yapılan değişiklik gibi 11. maddesi de değiştirilmiş ve kadınlara seçme seçilme konusunda verilmesi gereken her türlü hak verilmiştir. Bu bağlamda, 5 Aralık 1934 Tarih ve 2599 Sayılı Kanunla anayasada yapılan değişiklikte otuz yaşını bitiren her Türk kadınına daha önce erkeklere verilmiş olan milletvekili seçilme hakkı verilmiştir⁶⁰⁹. Anayasada yapılan değişikliğe uygun olarak seçim yasasında da gerekli değişiklikler yapılmıştır⁶¹⁰. Kadınlara seçme hakkının verildiği 10. maddede yapılan değişiklik sonucunda oy kullanma yaşı 18’den 22’ye çıkarılmış ve kadınlara seçme hakkı verilirken oy kullanma yaşında da bir değişikliğe yapılmıştır. Kadınlara seçilme hakkının verildiği 11. madde de ise seçilme yaşıyla alakalı herhangi bir değişikliğe gidilmeyerek uygulamaya otuz yaş olarak devam edilmiştir.

⁶⁰⁷ TBMMZC, Dönem 4, c.25. (05 Aralık 1934), s. 31.

⁶⁰⁸ Cemile Burcu Kartal, Türkiye’de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Süreci ve 1930 Belediye Seçimleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2005, s. 1; Afet İnan, “Çağdaşlaşmada Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), s. 333.

⁶⁰⁹ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 122; Haber, 6 Aralık 1934, sayı: 938, s. 10; Işıl Saygın, “Atatürk, Cumhuriyet Ve Kadın Hakları”, *Erdem*, cilt: 11, sayı: 32, (1998), s. 551.

⁶¹⁰ Erol Cihan, “Atatürk Hukuk Devrimi Üzerine” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 48, sayı: 1-4, (1983), s. 193.

1924 Anayasası'nın 11. maddesinin değiştirilerek kadınlara seçme dışında, seçilme hakkının da verilmesiyle toplumda demokratikleşmenin önündeki çok büyük bir engel kaldırılmış olunuyordu. Zaten Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan anayasal değişikliklerin ve düzenlemelerin temel amacı Türkiye'nin daha demokratik ve çağdaş bir ülke olmasını sağlamaktır. Bu anlamda anayasanın 10 ve 11. maddelerinin yeniden düzenlenerek kadınlara seçme ve seçilmenin verilmesiyle ulusal egemenliğin etkin bir biçimde uygulanması temin edilmiş olunuyordu. 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle laikliğin önündeki engellerin kaldırılması gibi kadınların seçme ve seçilme haklarına yönelik kısıtlamaların da kaldırılmış olması, bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye'nin demokratikleşmesinde ne gibi önemli devrimlerin yapıldığı bir kez daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinin değiştirilmesinden sonra Atatürk, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesiyle ilgili olarak mecliste yaptığı konuşmada bu hakların kadınlara bir lütuf olarak verilmediğini, uzun zamandan beri Türk kadınının mücadele ve ziraat hayatında erkeklerle yan yana yürüdüğünü belirtmiştir. Milli Mücadele zamanında ve ondan önceki savaşlarda erkeklerin düşmana karşı savaştığını, bu süreçte kadınların da orduyu teşkil ettiğini, milletin hayat yetisini kadınların ayakta tuttuğunu, tarlayı ektiklerini, çift sürdüklerini, aile ocağının tütmesini kadınların sağladığını, cepheye yağmur çamur demeden cephane taşıdıklarını söylemiştir⁶¹¹.

Seçme ve seçilme hakkının kadınlara verilmesinden sonra hukuk mevzuatı incelenerek bütün yasalar gözden geçirilmiş, yasalarda cinsiyet farklarını vurgulayan ibareler çıkartılarak yerlerine vatandaş, herkes, Türk, herkes ya da kimse gibi kadın ve erkekleri kapsayacak sözcükler kullanılmıştır. 1934 yılındaki değişiklikten sonra ilk seçim 1935 yılında yapılmış, Atatürk'ün şahsen ilgilenmesi sonucunda bu seçimlerde 18 kadın milletvekili meclise girmiştir⁶¹². 18 kadın milletvekilinin 13'ü öğretmendir⁶¹³. Kadınların meclisteki temsil oranı %4.5'dir. Dünyanın birçok gelişmiş ülkesinde o dönemde kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olması, seçme ve seçilme hakkına

⁶¹¹ Nilgün Nurhan Kara, "Türk Çağdaşlaşmasının Bir Ögesi: Atatürk ve Kadın", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 17, sayı: 1, (2019), s. 238-239.

⁶¹² Emel Doğramacı, "Atatürk ve Kadın", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 13, (1988), s. 102-103; Sadık Sarısaman, "Sosyal Alanda yapılan İnkılaplar ve Bu İnkılapların Özümsemesi Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 45, (1999), s. 1107.

⁶¹³ Özlem Kılınççeker, Salhadin Gök, "Türk Kadının Siyasete Giriş Süreci Ve İlk Kadın Sayıy Mihri İffet Pektaş", *Mecmua*, sayı: 8, yıl: 4, (2019), s. 52.

sahip İngiliz kadınlarında ise oranın %0.1 ile % 2.4 olmasına bakılacak olursa, Türk kadının temsil oranı gayet iyi seviyededir⁶¹⁴.

2.3.4. Yargı İle İlgili Düzenlemeler

Bir suçtan dolayı şüpheli konumundaki kişiler Ceza Muhakemesi Kanununa göre yetkili ve görevli ceza mahkemelerince yargılanmaktadır. Birtakım üst düzey kamu görevlilerini, görevleriyle alakalı işledikleri suçlardan dolayı yargılama işleminin ceza mahkemeleri dışında yer alan daha üst mahkemelerde yargılama ihtiyacından ötürü Yüce Divan sıfatıyla yüksek bir mahkeme teşkil edilmiştir. Söz konusu kişilerin bu mahkemede yargılanmasının sebebi; bu kişilerin kayırılması değil, etki alanı geniş olan bu kişilerin korunmasını engellemektir⁶¹⁵. Teşkil edilen bu mahkemeye üst düzey kamu görevlilerinin alt derece mahkemelerde yargılama yapan hâkimleri etkilemesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır yorumu yapılabilir.

Yüce Divan ilk olarak 1876 Anayasasının 92. maddesinde Divanı Ali adıyla düzenlenmiştir. İlgili Anayasanın 31. maddesine göre Padişahın isteği üzerine ve ihtiyaç duyulduğu zamanda Divanı Ali toplanarak yargılama yapmaktadır. Yüce Divan, 1921 Anayasasında düzenlenmemiş, 1924 Anayasasının 61 ila 67. maddeleri arasında düzenlenmiştir. 1924 Anayasasının 61. maddesine göre Yüce Divan, görevlerinden doğacak işlemlerden dolayı bakanları, Yargıtay ve Danıştay Başkanı ve üyelerini ve Cumhuriyet Başsavcısını yargılamak için kurulmaktadır. Söz konusu anayasaya göre Yüce Divan, olağanüstü mahkeme niteliğindedir, meclis tarafından ihtiyaç olduğu teşkil edilir bundan dolayı süreklilik arz eden bir mahkeme değildir⁶¹⁶.

1924 Anayasası'nın 61. maddedeki değişiklikler yargı alanında yapılan düzenlemelerle ilgilidir. Bir devletin gerçek anlamda demokratik bir yapıya sahip olabilmesi için bütün kurum ve kuruluşlarıyla hukuka uygun olması gerekmektedir. Bu bağlamda 1924 Anayasası'nın öz konusu iki maddesinin değiştirilmesi, hem güçlü bir yargı sistemi oluşturmak hem de yargı kurumlarının daha demokratik olmasını sağlamaktır.

⁶¹⁴ Semra Gökçimen, "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi", *Yasama Dergisi*, sayı: 10, (2008), s. 49.

⁶¹⁵ Berkan Hamdemir, "Türkiye'de Yüce Divan: Eleştiriler ve Çözüm Önerileri", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 24, sayı: 1-4, (2020), s. 4-5.

⁶¹⁶ Ersan Şen, Bilgehan Özdemir, "Yüce Divan Yargılaması", *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 1, (2012), s. 178.

2.3.4.1. Madde 61'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 61. maddesi Trabzon Mebusu Hasan Saka'nın siyasi müsteşarlıklar teşkili hakkında vermiş olduğu kanun teklifiyle meclis gündemine getirilmiştir. Konuyla ilgili olarak TBMM yüksek başkanlığına verilen kanun teklifinin gerekçesi şu şekildedir: *“Devlet işlerinin yeterince genişlemesi karşısında her vekâlet işlerinin hızlı ve sağlıklı yürüyebilmesi için idare mekanizmasının ne derece genişlerse hazırlık devresini geçiren her işte son sözü söylemek, umumi ve nihai kararları vermek Büyük Millet Meclisi'ne karşı siyasi mesuliyeti üzerine almış olan vekile ait bulunması itibarıyla İcra Vekilleri Heyetini teşkil eden her vekilin gerek vekâletinde ve gerek Heyet-i Vekile'de ve bilhassa TBMM'de muhtelif ve değişik vazifeyi yapmak ve kendilerine bu vecihle yüklenen yükü bir derece kadar hafifletmek için vekil ile müşterek siyaseti takip etmek ve yalnız verilen görevden mesul olmak amacıyla siyasi müsteşarlık teşkilatı vücuda getirilmesi ve vekillerin vazife veya birtakım sebeplerden vekâletten ayrılması durumunda vekilin sahip olduğu nüfus ve mesuliyetle siyasi müsteşarlıklardan birisinin bu görevi üslenmesine dair kanun teklifi meclise sunulmuştur.”*⁶¹⁷ 1924 Anayasası'nın 61. maddesinde siyasi müsteşarlıkların kurulması dönemin ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Bürokratik işlemlerin artması ve buna karşılık bakanların bürokrasideki işleri takip etmede yetersiz kalması, devlet işlerinin yürütülmesini zorlaştırmıştır. Bundan dolayı da söz konusu devlet işlerinin daha rahat yürütülebilmesi ve bakanlıkların iş yüklerinin hafifletilmesi amacıyla tesis edilen müsteşarlıkların vatandaş ile hükümet arasında diyalogların kurulmasında faydalı oldukları düşünülebilir.

5 Şubat 1937 Tarih ve 3115 Sayılı Kanunla anayasanın 61. maddesine siyasi müsteşarlar da eklenmiş, bu değişiklikte müsteşarlar da görevinden doğacak işlerden dolayı yüce divanda yargılanacaktır⁶¹⁸. 29 Kasım 1937 Tarih ve 3272 Sayılı Kanunla bu maddeden siyasi müsteşarlar çıkartılarak madde ilk haline geri getirilmiştir⁶¹⁹. Üst düzey kamu görevlilerini yargılamak için kurulmuş olan Yüce Divan'da anayasanın 61. maddesinde yapılan değişiklikte siyasi müsteşarların da görevleriyle ilgili konularda yargılanacağı eklenmiş, bu sayede siyasi müsteşarlar da üst düzey kamu görevlisi statüsünde sayılmışlardır. Siyasi müsteşarlıkların kısa bir süre sonra kaldırılmasıyla Yüce Divan'da yargılanacağı hükmü de kaldırılmıştır.

⁶¹⁷ TBMM CZ, Dönem 5, c.16. (05 Şubat 1937), s. 3-4.

⁶¹⁸ Cumhuriyet, 5 Şubat 1937, sayı: 4574, s. 6; Son Posta, 6 Şubat 1937, sayı: 2342, s. 1.

⁶¹⁹ Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 1995, s. 70; Ulus, 29 Kasım 1937, sayı: 5870, s. 1; Ulus, 30 Kasım 1937, sayı: 5871, s. 6.

2.3.5. Ekonomiyle İlgili Düzenlemeler

1924 Anayasası'nda sosyal ve ekonomik haklar bulunmamaktaydı. Ekonomik ve sosyal haklar konusundaki tek güvence, TBMM'nin üstünde herhangi bir güç yer almamasıydı. Her ne kadar tek güvence TBMM olsa da meclisin çıkardığı kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek ve anayasaya aykırı kanun çıkartılmasını engelleyecek bir mekanizma 1924 Anayasasında bulunmamaktadır⁶²⁰. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir mekanizmanın bulunmaması 1924 Anayasasının eksiklerindendir yorumu yapılabilir.

Her ne kadar 1924 Anayasası sosyal ve ekonomik haklara yer vermese de; 1937 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle devletçi olduğunu bildirmiş, bu şekilde ekonomik bir sistem tercihinde bulunmuştur. Bu sistem daha önce 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde belirtilen sistemdir. Bahsedilen sistemle özel sektör özendirilerek, bu sektörün yetersiz kaldığı yerde Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT'ler) kurularak devletin ekonomik konularda öncülük yapması hedeflenmiştir⁶²¹. Oluşturulan bu karma sistemle ülkenin refah seviyesinin artırılması amaçlanmıştır değerlendirilmesi yapılabilir.

1924 Anayasası'nda yapılan en önemli değişikliklerden birisi 1937 yılında anayasanın 2. maddesine Atatürk'ün altı ilkesinin eklenmesidir. Ekonomi açısından 2. maddenin değiştirilmesini önemli kılan, Atatürk'ün altı ilkesinden birisi olan devletçiliğin Teşkilât-ı Esâsiye'de yer bulmasıdır. Devletçilik ilkesi, bilinenin aksine liberal ekonomi anlayışına karşı değildir. Ancak dönem itibarıyla toplumsal koşullardan dolayı Türkiye'de serbest piyasa ekonomisinin uygulanması pek de mümkün değildir. Bu nedenle iktisadi yatırımların büyük bir çoğunluğu devletin eliyle yapılmış ve bu sırada yatırım yapmak isteyenler ciddi anlamda desteklenmişlerdir.

Türklerin kamu haklarına 1924 Anayasasının 5. bölümünde bahsedilmektedir. 1924 Anayasasının 68. maddesi özgürlüklerin sınırını bir başkasının özgürlüğünün sınırı olarak tanımlamıştır. İlgili madde ile sosyal ve ekonomik haklarından sınırı da kanunla belirlenecektir. Bu haklar, mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde gerçekleştirilecektir⁶²². 1924 Anayasası meclise geniş takdir yetkisi vermekte, sınırlamanın ölçüsü bulunmadığından teorik olarak özgürlüğün kaldırılmasına kadar gidilebilmektedir⁶²³. Her

⁶²⁰ Doğan, 2022, s. 817.

⁶²¹ Nihat Bulut, "Türkiye'nin Anayasal Ekonomi Düzeni Anayasa Mahkemesinin Yaklaşımı ve Bunun Doktrinde Meydana Getirdiği Tartışmalar", *EBYÜ-HFD*, cilt: 1, sayı: 1, (1997), s. 203.

⁶²² Adnan Çimen, "Yeni Anayasa Tartışmaları Bağlamında Ekonomi ile Ekonomik Hak ve Özgürlüklerin Durumu", *İdarecinin Sesi Dergisi*, sayı: 145, (2011), s. 27.

⁶²³ Meltem Dikmen Caniklioglu, "Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız", *DEÜ Hukuk Fakültesi Mahmut Tevfik Bırsel Armağanı*, DEÜ, İzmir, (2001), s. 481.

ne kadar teorik olarak özgürlüklerin kısıtlanmasının sınırı bulunmasa da; özgürlüklerin en büyük koruyucusu olan meclis, vatandaşların elinden özgürlüklerin ortadan kaldırarak bir kısıtlamaya gitmemiştir.

1924 Anayasası'nın 2. maddesinde yapılan değişiklikle devletçilik ilkesinin anayasaya eklenmiş olmasının temel amaçlarından birisi Türkiye'de milli bir ekonomi anlayışı oluşturma düşüncesidir. Esasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nın başından itibaren her alanda demokratik bir ulusal devlet inşa etme gayretinde olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Atatürk şunları söylemiştir: *“Siyasi ve askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi alandaki zaferlerle taçlandırılmazlarsa; meydana gelen zaferler payidar olmaz ve kısa zamanda söner. Bu itibarla, en kuvvetli ve parlak zaferimizin dahi edebildiği ve daha edebileceği bayındırlık yararlarını tespit için iktisadiyatımızın güçlü olmasını sağlamak için her türlü önlem alınmalıdır”*⁶²⁴. Atatürk'ün 1924 Anayasası'nın 2. maddesine devletçilik ilkesinin eklenmesinden önceki konuşması ve daha sonra devletçiliğin anayasaya eklenmesi bir bütün olarak değerlendirildiğinde Atatürk'ün bağımsız ve demokrasiye uygun bir ekonomi politikasını izlediğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

2.3.5.1. Madde 74'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

Anayasanın 74. maddesinde yapılacak değişiklikle ilgili İçişleri Bakanı Şükrü Kaya; 18 milyon Türk'ün 15 milyonunun çiftçi olduğunu, ancak çiftçilikle uğraşanların büyük kısmının kendi toprağını işlemediklerini, hedeflerimizden birisinin de çiftçileri toprak sahibi yapmak olduğunu söylemiştir. İzmir Milletvekili Halil Menteşe işçiyi toprağa bağlamanın çok zor olduğunu bundan dolayı verilecek arazilerin kısa bir süre içinde başka kişilerin eline geçeceğini bundan dolayı amacın arazisi az olan, çift süren, elinde sabanı olan ve yarıcılık yapanların toprak sahibi yapılması gerektiğini belirtmiştir. Muğla Milletvekili Hüsnü Kitapçı bu anayasa değişikliğinden sonra çıkarılacak kanunlarla kişinin yararıyla kamu yararının uzlaştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Anayasa Komisyonu Başkanı Şemsettin Günaltay ise mülkiyet hakkının anayasa tarafından güvence altına alındığını, yapılacak bu değişiklikle çiftçilere mal dağıtımının önünün açılacağını ve değişiklikten sonra yapılacak kanunda mal sahiplerinin haklarına riayet edileceğini belirtmiştir. Erzurum Milletvekili Aziz Akyürek dörtte üçünün çiftçi olduğu ülkemizde toprağın bir anayasal mesele olduğunu ve kanun teklifinin yerinde olduğunu belirtmiştir. İstanbul Milletvekili Refet Bele ise toprak meselesinin insanlık

⁶²⁴ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar Ve Belgeler*, 2017, s. 404-405.

bakımında önemine değinmiş, toprak meselesini geleceği görme meselesi olarak nitelemiştir⁶²⁵.

1924 Anayasası'nın 74. maddesinde yapılan düzenlemenin gerekçesiyle ilgili olarak TBMM yüksek reisliğine sunulan kanunun gerekçesi şu şekildedir: *“Teklif edilen maddenin ikinci fıkrasında çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve şahısların tasarrufu altında olup devlet tarafından idare olunmak için alınacak arazi ve ormanlar hakkında hususi istimlak kanunları yapılabilecektir. Bu bağlamda yurttaşların mülkiyet haklarını masun bulundurmak ve bütün kanunların bu hakları korumasını sağlamlaştırmak, Türkiye devletinin önemle takip ettiği bir esas olmakta beraber özel bir menfaatin korunması düşüncesiyle halkımızın çoğunluğunu teşkil eden ve varlıları bakımından ulusun ilerlemesi için en lüzumlu olan çiftçilerimizin geçmiş devirlerde olduğu gibi hizmetkâr durumunda kalması inkılapçı Türkiye'nin ana siyasi yapısına uymayacağından bu büyük menfaatin elde edilmesi bağlamında hususi hakları da göz önünde bulundurarak belediyelerin ve hükümetin tatbik ettikleri istimlak kanunlarında ve bu kanunlardaki şartlardan başka hükümlerle hususi istimlak kanunları yapılmasının ana kanunumuzda yer tutması lüzumlu olduğu düşünülmüştür. Bu yolla çiftçilerin toprak sahibi olmaları devlet güvencesi altına alınmıştır.*⁶²⁶”

Mecliste yapılan konuşmalardan sonra 5 Şubat 1937 Tarih ve 3115 Sayılı Kanunla anayasanın 74. maddesine *“Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları devletleştirmek için alınacak orman ve toprakların kamulaştırma karşılığıyla kamulaştırma bedellerinin ödemişinin özel kanunda gösterileceği”* fıkrası eklenmiştir⁶²⁷. Değişiklikten önce bu maddeye göre kamulaştırma bedelleri peşin ödenmekteydi, eklenen bu fıkrayla taksitli ödemenin önü açılmıştır. Bu değişiklik devletçilik politikasının bir göstergesidir⁶²⁸.

1924 Anayasası'nda yapılan bu değişiklikle toprak reformuyla alakalı çalışmaların önü açılmıştır⁶²⁹. Atatürk, yapılacak olan toprak reformunun temel hedeflerini; ülkede toprağı olmayan çiftçi bırakmamak. Ne sebeple olursa olsun bir çiftçi ailesini geçindiren toprağın bölünmesine izin vermemek. Büyük çiftçilerin ve çiftlik sahiplerinin işletebileceği toprak büyüklüğünü tarlanın bulunduğu yer ve o yerdeki nüfus

⁶²⁵ Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, 1974, s. 221-224.

⁶²⁶ TBMM CZ, Dönem 5, c.16. (05 Şubat 1937), s. 1-2.

⁶²⁷ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 1993, s. 113.

⁶²⁸ Tanör, 2020, s. 311.

⁶²⁹ İbrahim İnci, “Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 44, (2010), s. 356.

yoğunluğuna göre sınırlamak olarak açıklamıştır⁶³⁰. Anayasada yapılan bu değişiklikle toprak reformunun ilk adımı atılmıştır yorumu yapılabilir.

2.3.5.2. Madde 95'deki Değişikliklerin Değerlendirilmesi

10 Aralık 1931 Tarih ve 1893 Sayılı Kanunla anayasada yapılan değişiklikte, bütçe kanun tasarısının meclise kasım ayı başında sunulması yerine bütçe yılı başlangıcından en az üç ay önce sunulması şeklinde değişmiştir⁶³¹. Yapılan bu değişiklikle kanun tasarısının incelenmesi için daha uzun bir süre elde edilmiştir yorumu yapılabilir.

2.3.6. Dil İle İlgili Düzenlemeler

Hukuk ve dil toplumsal ilişkiler sonucunda ortaya çıkan kavramlardır. Bundan dolayı toplumda yaşanan değişikliklere paralel olarak bu kavramlarda da değişiklikler meydana gelmektedir. Dil, hukuk kurallarının anlam değişikliğini doğrudan etkilemektedir. Anayasal metinler hâkimlerin, savcılarının, uzmanların ve diğer uygulayıcıların, yorumlama ve uygulaması için, vatandaşların ise anlayabilmeleri için anlaşılır, açık ve net olmalıdır⁶³². Dilde yapılacak sadeleşmeyle anayasal metinlerin daha anlaşılır ve yorumlanabilir olması sağlanabilir yorumu yapılabilir.

Dilde sadeleşme Tanzimat'ın yazılmasıyla başlamıştır. Toplumsal sorunların dile getirilmesiyle oluşan kamuoyu sonucunda yazarlar kamuoyunun bu ihtiyacını karşılamak için konuşulan dile yakın bir yazı dili kullanmak zorunda kalmışlar ve bunun neticesinde dilde sadeleşme başlamıştır. Özel gazeteciliğin ortaya çıkmasıyla başlayan dilde sadeleşme hareketi siyasal alana da yansımıştır. Türk hukuk tarihinin ilk anayasası olan 1876 Anayasası'nın üç maddesinde Türkçeden bahsedilmiştir. İlgili anayasanın 18. maddesine göre; devletin resmi dili Türkçedir ve devlette istihdam edilmek için Türkçe bilmek gerekmektedir. 57. maddeye göre; heyetlerin müzakereleri Türkçe yapılacaktır. 68. maddeye göre ise Türkçe bilmeyenlerin Heyeti Mebusan üyeliğine seçimi mümkün değildir. Dört seneden sonra yapılacak seçimde milletvekili olmak için Türkçe okumak ve

⁶³⁰ Kadir Başer, "1923-1950 Yılları Arasındaki Türkiye'de Toprak Dağılımı Ve Toprak Reformu Politikasının Sonuçları" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 38, (Ekim 2013), s. 211.

⁶³¹ Kili ve Gözübüyük, 2000, s. 139-140.

⁶³² Bülent Yavuz, İsmail Köküsarı, 1982 Anayasası'nda Dil Şekil Ve Anlam Bütünlüğü Sorunu, Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan Cilt- 1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2013, s. 512-514.

mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır⁶³³. Özel gazeteciliğin yaygınlaşması resmi belgelerin dilinin de sadeleşme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır yorumu yapılabilir.

1876 Anayasası'nda resmi dil Türkçe olarak belirlenmiş olsa da Meclis-i Mebusan toplandığında milletvekilleri kendi aralarında lehçe farklılıklarından dolayı kolayca anlaşılamamışlardır. Bu sebepten dolayı dilde sadeleştirme hareketine devam edilmiş ve İstanbul lehçesi temel alınarak lehçeler arasındaki farklar giderilmeye çalışılmıştır⁶³⁴. Cumhuriyet döneminde dille alakalı tartışmaların temelini yazım sorunları ve alfabe oluşturmaktadır. Dilde sadeleşme konusu harf inkılabından sonra ülke gündemine girmiştir⁶³⁵. 1921 Anayasası'nda 1923 yılında yapılan değişiklikle resmi dilin Türkçe olduğu belirtilmiş ve kendisinden sonra gelen 1924 anayasasında da resmi dilin Türkçe olduğu kabul edilmiştir⁶³⁶. Resmi dilin Türkçe olarak belirlenmesi ilk anayasaya dayanmaktadır ve kendinden sonra gelen anayasalarda da bu prensip benimsemiştir.

Türkler, kendi alfabeleriyle yazmaya başladıktan kısa bir süre sonra İslamiyet'i kabul etmiş ve kullandıkları alfabeyi terk edip Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Arap alfabesini yaklaşık olarak 1.000 yıl kullanmışlardır. Arap alfabesinin kullanıldığı Osmanlı'da 1918'de okuryazarlığın %5'i geçmediği düşünülmektedir⁶³⁷.

İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu tarafından 25 Şubat 1924'te, Milli Eğitimin bütçe görüşmeleri sırasında Arap harflerinin Türkçeye uygun olmadığı dile getirilmiş, ancak bu düşünce o zaman tepkiyle karşılanmıştır. 1924-1928 yılları arasında bu görüşün olgunlaşma süreci olarak geçirilmiştir. Atatürk tarafından kurulan ve 26 Haziran 1928'de göreve başlayan Dil Encümeni, alfabe değişikliğinin araştırılması konusunda görevlendirilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda encümen tarafından Latin alfabesi temelli yeni Türk alfabesine geçiş konusunda olumlu rapor vermiştir⁶³⁸.

1928 yılında gerçekleştirilen Harf Devrimiyle 1932 yılında başlayacak olan Dil Devrimi için büyük bir adım atılmıştır. Gerçekleştirilen Dil Devriminin üç boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Türk Dil Kurumu'nun 12 Temmuz 1932'de kurulması, ikincisi 26 Eylül 1932'de, Türk Dil Kurumu'nun kurulmasından kısa bir süre sonra,

⁶³³ Cem Eroğlu, "Anayasa Ve Tüze Dilinin Türkçeleştirilmesi", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 49, sayı: 3-4, (Haziran - Aralık 1994), s. 132.

⁶³⁴ Cevat Özyurt, "Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk Ve Dil Politikası", *Selçuk İletişim*, cilt: 3, sayı: 3, (2004), s.163.

⁶³⁵ Mete Kaan Kaynar, Nurettin Kalkan, "Cumhuriyet'in Dil Reformunu Okumak: Köprü Mü, Paravan Mı?", *Mukaddime*, cilt: 10, sayı: 2, (2019), s. 455.

⁶³⁶ Olgun Akbulut, "Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş", *TBB Dergisi*, sayı: 3, (2012), s. 125.

⁶³⁷ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 230.

⁶³⁸ Mehmet Özdoğan, "Türkiye'de Ulus İnşası Ve Dil Devrimi (1839-1936)", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 3, (2015), s. 246.

Birinci Türk Dili Kurultayı'nın yapılması ve son olarak da devletin gerçekleştirilen bu devrimde aktif rol oynamasıdır. Atatürk 1 Kasım 1932 yaptığı TBMM açılış konuşmasında bütün devlet teşkilatının Türk dilinin aslındaki zenginliğe ve güzelliğe kavuşması için çalışmasını istemiştir⁶³⁹. Atatürk, kurulan dil kurultay komisyonlarına yaptığı konuşmalarda uygulamaları gereken prensipleri anlatmıştır. Bu prensiplere göre, Arap kültüründen alınan terimler kaldırılacak, batıda kullanılan terimlerin Türkçeleri bulunacak, bulunan Türkçe terimlerin anlamıyla batı terimlerinin anlamı birbiriyle örtüşecek ve batı terimi Türk dil yapısına uygun hale getirilip millileştirilecek ve okullarda kullanılmaya başlanacaktır⁶⁴⁰.

Harf devrimi, Atatürk'ün de değindiği gibi gerçekleştirilen devrimlerin, gelişimin yapı taşı niteliğindedir. Kullanılan alfabeyi öğrenmek için yabancı bir dilin dil bilgisi kurallarını öğrenmek zorunda kalan toplumlar bilgi üretmez hale gelirler. Bu sebepten dolayı eğitimin ilerlemesi için uygun bir alfabenin kullanılması gerekmektedir. Gerçekleştirilen harf devrimi değişikliğiyle Türk milletine daha kolay öğrenme yolu açmıştır⁶⁴¹.

1924 Anayasası'nın dilinin sadeleştirilmesi amacıyla TBMM yüksek reisliğine sunulan kanunun gerekçesi şu şekilde belirtilmiştir: *“Devlet ve kanun dilinin gittikçe konuşma diline yaklaşan yazı dilinden daha karışık, daha anlaşılmasız ve geri kalmasını önlemek, resmi dilinde her gün hepimiz tarafından kullanılan yazı dilindeki öz Türkçe akımına ayak uydurmasını sağlamak için kanun tabirleri, hukuk terimlerine yeni öz Türkçe karşılıklar bulunmaya çalıştığı bu zamanda; en çok kullandığımız kelimelerden olan ay adlarımızı ele alırsak, onlardan yabancılıkları ilk bakışta terkipli halleriyle göze çarpan teşrinievvel, teşrinisani, kânunuevvel ve kânunusani kelimelerini değiştirmek bu ay adlarımıza da öz Türkçe ve tek kelimeli karşılıklar bulma zarureti kendini gösterir. Anadolu'nun birçok yerinde teşrinievvel ekim ayı denilmektedir. Memleketimizin hemen her yerinde teşrinievvel ekim ayıdır. Teşrinisaniye de halk dilinde kasım denilmektedir. Kasımın taksiminden gelen Arapça bir söz olduğu zannı, halk deyimlerinden ve sözlerinden çıkmıştır. Bu nedenle dilimizdeki yabancı kelimelerin Türkçeleştirilmesine hız verildiği ve hukuk ile kanun dilimizin de bu bakımdan olgunlaşması için anayasamızda bulunana yabancı kelime ve terimlerin yerlerine öz Türkçemize bırakılması başarılmak*

⁶³⁹ Eroğul, “Anayasa ve Tüze Dilinin Türkçeleştirilmesi”, 1994, s. 133-134.

⁶⁴⁰ Kemal Arıburnu, *Atatürk'ten Anılar*, İnkılap Kitapevi, Ankara, 1998, s. 236.

⁶⁴¹ Zeynep Korkmaz, “Alfabe Devriminin Türk Toplumunu Üzerindeki Sosyal Ve Kültürel Etkileri”, *Turkish Studies*, cilt: 4, sayı: 3, (2009), s. 1476.

*üzere olunduğu bir sırada yazı ve konuşma dilimizde ve bütün resmi ve özel işlerimizde en çok kullanılan kelimelerin kullanılması faydalı olacaktır.”*⁶⁴²

1924 Anayasası'nın dilinin sadeleştirilmesine yönelik olarak yapılan değişiklik ve düzenleme, kanun gerekçesinde belirtildiği üzere devrin şartlarından ve ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır. Esasında bir devletin modern ve çağdaş bir yapıya kavuşabilmesi için dilinin sade ve anlaşılabilir olması gerekir. Bu nedenle Türkçeden ve bilhassa anayasadan Türkçe olmayan kelimelerin çıkarılması, yerlerine öz Türkçe karşılıklarının konulması ve anayasanın sadeleştirilmesi son derece önemlidir. Zira anlaşılır bir anayasa dili ve hukuk terminolojisinin olması hem vatandaşların hem de devletin işlerini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca devlete daha çağdaş bir yapı kazandırmaktadır.

2.3.6.1. 10 Ocak 1945 Tarihli Değişikliğin Değerlendirilmesi

1924 Anayasa tasarısının yazım dili Tunalı Hilmi Bey tarafından anayasa maddelerinin görüşülmeye başlamasından önce, Genel Kurulda yaptığı konuşmada eleştirilmiştir. Yaptığı konuşmada *“Meclis tarafından Acemce ve Arapça kaidelerin kullanılmayacağı kabul edilmiş olmasına rağmen hazırlanan anayasada tasarısında buna aykırı olarak Arapça ve Acemce cümlelerin olduğunu, ana dile ayak uzatıldığını”*⁶⁴³ Belirtmiştir. Bu eleştiri, anayasa dilinde sadeleşmeye gidilme düşüncesinin anayasanın kabul edilmesinden öncesine dayandığının bir göstergesidir.

Anayasa dilinde yapılan bu değişim kapsamlı, ciddi ve uzun bir hazırlık süreci sonucunda ortaya çıkmıştır. Anayasa Komisyonu'nun 6 Ocak 1945 tarihli raporunda göre 1942 yılında iki farklı kurul tarafından anayasanın Türkçeleştirilmiş tasarıları hazırlanmış, hazırlanan tasarı milletvekilleri, Sayıştay, Danıştay, Yargıtay başkanlarına, dil uzmanlarına, Ankara ve İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerine dağıtılmış, yapılan anket sonucuna göre yeni bir tasarı hazırlanmıştır. Hazırlanan bu tasarı otuz kişilik CHP grubundan oluşturulan komisyon tarafından düzenlenmiş ve grupta yapılan görüşme sonunda kanun tasarısı kabul edilmiştir⁶⁴⁴.

1924 Anayasası'nın dili, 10 Ocak 1945 tarihinde, 4695 Sayılı Kanunla anlamına bağlı kalınarak tamamen Türkçeleştirilmiştir. İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu ve 222 milletvekili tarafından hazırlanan teklifin gerekçesi olarak dil devrimimizin idare ve hukuk alanında da gerçekleştirilmesi ve yabancı sözcüklerin anayasanın hükümlerinin

⁶⁴² TBMMZC, Dönem 7, c.45. (10 Ocak 1945), s. 1-2.

⁶⁴³ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, 1972, s. 35.

⁶⁴⁴ Eroğlu, “Anayasa ve Tüze Dilinin Türkçeleştirilmesi”, 1994, s. 135.

esasına hiç dokunmadan Türkçeleri ile değiştirilmesi gösterilmiştir. TBMM Genel Kurulu'nda görüşülen tasarı oy birliğiyle kabul edilmiştir⁶⁴⁵. Yapılan bu değişiklikle anayasa yabancı kelimelerden kurtarılmıştır yorumu yapılabilir.

Günümüz anayasa dilinde kullanılan birçok kelime (anayasa, yargı, yasama, yürütme, başkent, görev, egemenlik, cumhurbaşkanı, yetki, bakanlar kurulu, üye, dönem, oy, sorumsuz, sorumlu, sanık, zamanaşımı, suçüstü, içtüzük, ödenek, oturum, gensoru, soru, meclis soruşturması, olağanüstü, tamsayı, gerekçe, tüzük, sözleşme, genelkurmay başkanlığı, başkomutanlık, gerçek kişi, tüzelkişi, dokunulmazlık, kamulaştırma, basın, Yüce Divan, işlem, tasarı, Yargıtay, Sayıştay, Danıştay, başsavcı, uzmanlık, yürürlüğe girmek, gözetim, genel kurul, sıkıyönetim, sonuç, eşitlik, yetki genişliği, dernek, adçekme, konut, gider, ayaklanma, okul, bucak, , il, ilçe, yeterlik), 1945 yılında anayasada gerçekleştirilen dil devrimiyle kullanılmaya başlamıştır. Yukarıda örnekleri verilen kelimeler Dil Devrimi sürecinde yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır, ancak bunların anayasada kullanılması Dil Devrimi'nin gerçekleştirilmesi için önemli bir adımdır. Devrimi gerçekleştirenler anayasadaki bu değişimi bir adım olarak görmüşler, B. Atalay anayasada şimdilik değiştirilmeyen bazı Arapça kelimelerin yerine ilerinde Türkçelerinin bulunup koyulacağını belirtmiştir. Anayasası Türkçeleştiren meclis 11 Nisan 1945'te içtüzüğünü de Türkçeleştirmiştir⁶⁴⁶.

Yapılan bu değişiklikle anayasada yer alan yabancı kaynaklı kelimelerin oranında önemli bir derecede düşüş gerçekleşmiştir. Türkçe köklere sahip kelimelerden yeni kelimeler türetilmiş ve anayasada bu kelimeler kullanılmıştır. Yüklemlerin Türkçe olması için ayrıca çok çaba sarf edilmiştir. Yapılan bu düzenlemeyle Türkçe kaynaklı kelimeler anayasanın ana unsuru haline gelmiştir⁶⁴⁷. Anayasada 144 kelime değiştirilerek yerlerine Türkçe kelimeler kullanılmaya başlamıştır⁶⁴⁸. Yapılan bu değişiklik Dil Devrimi için önemli bir adımdır.

2.3.6.2. 24 Aralık 1952 Tarihli Değişikliğin Değerlendirilmesi

17 Aralık 1952 tarihli İstanbul Milletvekili Fuad Köprülü ve 203 arkadaşının verdiği anayasa değişikliği teklifinde; 1945 değişikliğinde Türkçede yaşayan birçok

⁶⁴⁵ Yücel Karlıklı, "1945 Anayasası ve Türk Hukuk Diline Katkısı", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2000), s. 216-217; Akşam, 11 Ocak 1945, sayı: 9421, s. 1; Son Posta, 11 Ocak 1945, sayı: 5183, s. 1; Ulus, 11 Ocak 1945, sayı: okunamadı, s. 1; Vakit, 11 Ocak 1945, sayı: 9687, s. 1.

⁶⁴⁶ Eroğul, "Anayasa ve Tüze Dilinin Türkçeleştirilmesi", 1994, s. 136-137.

⁶⁴⁷ Hakan Özdemir, Cumhuriyet Tarihinde Hukuk Dilindeki Değişmeler Ve Gelişmeler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2006, s. 73.

⁶⁴⁸ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III 1939-1945 Milli Şef Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 303.

kelime yerine uydurulan kelimelerin ya da eski Türk lehçelerinde artık yaşamayan kelimelerin getirildiği, kimi zaman da Moğolca gibi dillerden ekler ve ilgeçler alınarak yeni bir karışım yapıldığı, yapılan bu değişikliğin Türk milletinin yazı ve konuşma diline aykırı olduğu belirtilmiştir⁶⁴⁹. 24 Aralık 1952’de söz konusu teklif kabul edilmiş ve bu değişiklikle anayasayı Türkçeleştiren 4695 Sayılı Kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Eski haline getirilen anayasa 31 Aralık 1952’de Resmi Gazetede yayınlanmıştır⁶⁵⁰. Yapılan bu değişiklik Dil Devrimi’nin karşı devrimi niteliğindedir değerlendirilmesi yapılabilir.

1952 değişikliğiyle anayasanın Türkçeleştirilmesi adımının tam aksi yönünde bir adım atılarak eskiye dönülmüştür. 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti (DP)’nin anayasa dilinde yaptığı bu değişiklikle, yasama yerine teşri, yargı yerine kaza, yürütme yerine icra gibi terimler kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte dilde sadeleşmeye gidildiği için kullanımdan kalkan “*ahkâm-ı umumiye*”, “*müstakil mehâkim*”, “*hakki hakimiyet-i istimal*”, “*Erkan-ı Harbiye-yi Umimiye Riyaseti*” ve “*kanun-u mahsusuna tevfikat*” gibi tamlamalar ve terimler anayasada tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Türkçeyi Osmanlıcılaştırmak dışında anayasanın özelliklerinde ve ilkelerinde bir değişiklik yapılmamıştır. Bu geri gidişe rağmen anayasaya göre devlet halen inkılapçıdır⁶⁵¹. Anayasaya göre devletin inkılapçı olmasıyla dilde eskiye gidilmesi tamamen birbirine zıttır yorumu yapılabilir.

Mumcu’ya göre, 1945 değişikliği dil devriminin amaçlarına uygun bir harekettir. Bu değişimle ağırlaşmış ve eskimiş anayasa metninin yerine akıcı bir anayasa metni getirilmiştir. 1952’de, inkılaplara tepki gösteren siyasi akımların etkisi ile eski anayasa metnine dönülmüştür. Yapılan bu değişiklikle anayasa anlaşılabilir hale gelmiş ve hiçbir kesim tarafından bu değişiklik benimsenmemiş, ancak 1961 yılına kadar söz konusu metin kullanımda kalmıştır⁶⁵².

Anayasa dilinin Türkçeleştirilmesi gibi erken Cumhuriyet döneminde ezan da Türkçeleştirilmiş, bu meseleye din meselesi olarak değil dil meselesi olarak bakılmıştır⁶⁵³. Eroğlu’na göre, DP’nin arı Türkçeden uzaklaşması ve Arapça ezan yasağını kaldırılması gibi uygulamaları Atatürk devrimciliğinin karşısında bir tutum

⁶⁴⁹ TBMMZC, Dönem 9, c.18. (17 Aralık 1952), s. 56.

⁶⁵⁰ TBMMZC, Dönem 9, c.18. (24 Aralık 1952), s. 383-408-409; Resmi Gazete, 31 Aralık 1952, sayı: 8297, s. 5217.

⁶⁵¹ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1993, s. 36.

⁶⁵² Mumcu, 1924 Anayasası, 1986, s. 398.

⁶⁵³ Zakir Avşar ve Ayşe Elif Emre Kaya, “Arapça Ezan Yasağı Ve Kaldırılması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 33, sayı: 95, (2017), s. 123.

sergilediğini göstermektedir⁶⁵⁴. DP'nin dil devriminin önemini anlamadığı değerlendirilmesi yapılabilir.

Gözler'e göre, 1924-1960 yılları arasında Türkiye'de üç anayasa kullanılmıştır. 1945 ve 1952 yıllarındaki değişikliklerde anlamda bir değişiklik yapılmadığı, sadece dilde değişiklik yapıldığı kabul edilse de anayasa metinde yapılan değişikliklerle metine yüklenilecek anlamda değişmektedir. 1924 Anayasası'nın ilk metninin 59. maddesinde “*müdafaa için*” kullanımı yerine 1945 Anayasası'nda “*korumak için*” kullanımı getirilmiştir, ancak müdafaa kelimesinin karşılığı savunmak, korumak kelimesinin karşılığı ise muhafazadır. 1952 değişikliği ile 1924 Anayasası 1945 değişikliğinden önceki haline tam olarak getirilmemiştir. Bazı maddelerde değişiklikler bulunmaktadır. Anayasanın 28. maddesinin ilk halinde “*mebusluk sakıt olur*” ibaresi varken 1952 değişikliğinde “*mebusluk zail olur*” denmiştir. Aynı şekilde 32. maddenin ilk halinde “*ve rey veremez*” ibaresi yer alırken 1952 değişikliğinde söz konusu ibare yer almamaktadır⁶⁵⁵. Her ne kadar anlamda değişiklik yapılmadığı belirtilse de bazı maddelerin anlamında değişiklikler olmuştur yorumu yapılabilir.

⁶⁵⁴ Eroğul, *Anatüzeeye Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, 1997, s. 220.

⁶⁵⁵ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2000, s. 72-74; Turinay, 2011, s. 179-181.

SONUÇ

1924 Anayasası hazırlanırken XVIII. yüzyıl felsefesinden ve Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı prensiplerinden etkilenilerek, 1875 Fransız Anayasası'yla Polonya Anayasası'ndan yararlanılmıştır. 1924 Anayasası, Türk milletinin haklarına ve milliyetçilik ilkelerine önem verilerek oluşturulmuştur. Anayasa yapılırken kuvvetler birliği ilkesi de ön planda tutularak, egemenliğin doğrudan doğruya halka ait olması düşüncesi ön plana çıkarılmıştır. Bu bağlamda, meclisin halk egemenliğinin gerçekleştirilmesi için kurulduğu kabul edilerek; meclis, milletin iradesinin tecelli yeri olarak görülmüştür.

Her ne kadar 1924 Anayasası hazırlanırken modern bir devlet yapısı oluşturulmaya çalışılsa da çağdaşlaşma ve modernleşme açısından Türkiye “*Aydınlanma Devri*” gibi bir süreç yaşamadığından ve zamanın koşullarıyla ülkenin durumunda bazı eksikliklerinin bulunmasından dolayı tam manasıyla modern bir anayasa hazırlanamamıştır. Bu sebeplerden dolayı 1924 Anayasası'nda bazı değişiklikler yapma yoluna gidilerek ülke daha modern ve demokratik bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda otuz altı yıl yürürlükte kalan 1924 Anayasası'nda 1928, 1931, 1934, 1937, 1945 ve 1952 yıllarında laiklik, yönetim, seçme ve seçilme hakkı, yargı, ekonomi ve dil alanlarında toplamda yedi defa değişiklik yapılmıştır.

Bilindiği üzere, 1924 Anayasası'nın ilk halinde laiklikle bağdaşmayacak maddeler bulunmaktadır. Ülkede modern ve demokratik bir düzen kurmak isteyen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bunu gerçekleştirmek için anayasayı laik bir hale getirmek istemişlerdir. Bu bağlamda, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları laikliği dinsizlik olarak görmeyip ülkenin daha modern ve demokratik bir yapıya kavuşması için izlenmesi gereken bir yol olarak görmüş ve anayasada laikliğe aykırı olan maddeleri ele alarak bunların değiştirilmesi yoluna gitmişlerdir.

Esasında Türkiye'de laik bir düzen kurmak çalışmaları 1924 Anayasası'nın kabulünden önce başlamıştır. Bu bağlamda; 429 Sayılı Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Nezaretinin kaldırılmasına yönelik, 431 Sayılı Halifelğin Kaldırılmasına Yönelik ve 430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu meclis tarafından kabul edilmiştir. 1924 Anayasası'nın kabulünden sonra da laikleşme çalışmalarında devam edilerek 1924 yılında Şeriye Mahkemeleri kaldırılmış, 1926'da Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu gibi laik kanunlar çıkarılmıştır. Bu kanunlarla birlikte kişilerin günlük

yaşamını düzenleyen konular, dini kurallardan arındırılarak modern ve laik kurallara bağlanmıştır.

Yukarıda bahsedilen kanun değişikliklerinden sonra günlük hayatı düzenleyen kanunlar laik bir hale getirilerek sıra anayasada bulunan laiklik karşıtı maddelerin değiştirilmesine gelmiş ve ilgili maddeler 1928 ve 1937 yıllarında yapılan değişikliklerle laik hale getirilmiştir. Bu bağlamda, 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde bulunan "*Devletin dini İslam'dır*" ibaresi 1928 yılında anayasadan kaldırılmıştır. Söz konusu maddenin kaldırılmasıyla alakalı anayasa teklifinde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının dinsizlik olmadığı, yapılan bu ayrımla devleti yönetenlerin dini kullanmasının önüne geçilmek istendiği vurgulanmıştır. Söz konusu değişikliğin temel amacı, laik bir sistem kurarak devletin daha modern ve demokratik bir hale getirme düşüncesi olmuştur.

1924 Anayasası'nın 2. maddesinde 1937 yılında yeniden bir değişiklik yapılarak, Atatürk'ün altı ilkesi söz konusu maddeye eklenmiştir. Yapılan bu eklemenin amaçlarından birisi laiklik anlayışının Türkiye'nin nitelikleri arasında göstermektir. Bu bağlamda anayasaya eklenen laiklik ilkesi; Atatürk'ün gerçekleştirdiği devrimlerin ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dayanaklarından birisi olmuştur. Modern ve demokratik bir sistem kurmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti, bu yolda laiklik ilkesini çağdaş uygarlık yolunu açan bir anahtar olarak görmüştür.

1924 Anayasası'nın 16. maddesinde milletvekillerinin yemini düzenlenmiştir. Söz konusu maddenin ilk halinde dini bir kelime olan "*vallahi*" sözcüğü yer almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşmesi kapsamında 1928'de bu maddede yapılan değişiklikle "*vallahi*" kelimesi çıkartılmış ve ilgili madde "*namusum üzerine söz veririm*" şeklinde bitirilmiştir. Söz konusu değişiklikle milletvekillerinin yemini laik bir görünüm kazanmıştır. Böylece yapılan bu değişiklikle oluşturulmaya çalışılan laik düzen pekiştirilmiştir.

1924 Anayasası'nda milletvekillerinin yemin metninde olduğu gibi cumhurbaşkanının yemin metni de dini bir kelime olan "*vallahi*" kelimesiyle bitmekteydi. Bu anayasada 1928'de yapılan değişiklikle "*vallahi*" kelimesi çıkartılarak ilgili madde "*namusum üzerine söz veririm*" şeklinde bitirilmiştir. Bu şekilde milletvekillerinin yemin metninde olduğu gibi cumhurbaşkanının yemin metni de laik bir görünüm kazanmıştır. Her iki yemin metninden dini kelimelerin kaldırılarak laik

ibarelerin getirilmesi Türkiye’de laikliğin ve demokrasinin daha da güçlenmesini sağlamıştır.

1924 Anayasası’nın laikleşmesi bağlamında yapılan bir diğer değişiklik ise; anayasanın 26. maddesinden TBMM’nin “*şer’iyyenin tenfizi*” görevlerinin çıkarılmasıdır. Yapılan bu değişiklikle meclisin laiklikle çelişen görevi ortadan kaldırılmıştır. Söz konusu değişiklikle sadece laik bir düzen kurulması sağlanmamış aynı zamanda anayasada geçen diğer temel hak ve özgürlüklerin korunması için de önemli bir adım atılmıştır. Zira bu değişiklik din ve vicdan özgürlüğü açısından son derece önemli olup, Türkiye’de yaşayan Müslüman olmayan vatandaşların kendi inançlarından dolayı sorun yaşamalarının önüne geçilmiştir. Bu da, Türkiye Cumhuriyeti’nin dine dayalı konulardan çatışma yaşamamasının önüne geçerek daha demokratik bir yapıya bürünmesini sağlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşmesinin ve demokratikleşmesinin önünde engel olabilecek her şeyi kaldırmayı bir görev edinen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bu bağlamda 1924 Anayasası’nın 75. maddesinde yer alan tarikat ibaresini ilgili maddeden çıkartmıştır. Tarikat kelimesinin çıkarılmasındaki temel amaç Türkiye Cumhuriyeti’nin gelişmesinin ve ülkede gerçekleştirilecek bilimsel çalışmaların önünde engel teşkil edecek yapıların ortadan kaldırılması düşüncesidir. Esasında Mustafa Kemal Paşa, gerçekleştirmeye çalıştığı devrimlerin önünde engel teşkil edebilecek yapıları yok ederek modern ve demokratik bir Türkiye Cumhuriyeti kurmayı amaçlamış, anayasada yapılan değişiklikten sonra da çıkartılan kanunla tekke, zaviye ve türbeleri kapatarak tarikatların faaliyetleri yasaklanmıştır.

Türkiye’de demokratik ve modern bir düzen kurmak için anayasada yönetim alanında da bazı değişiklikler yapılmıştır. Şüphesiz bunlardan en önemlisi 1937’de Atatürk ilkelerinin anayasanın 2. maddesine eklenmesidir. Esasında Atatürk’ün altı ilkesinin anayasaya eklenmesiyle Türkiye Cumhuriyeti’nin ilerici, zengin, çağın gereksinimlerine ve ihtiyaçlarına cevap verebilen demokrasisi güçlü bir ülke haline getirme isteğidir. Yapılan değişiklikle eklenen cumhuriyetçilik ilkesiyle ülkede kurulan yönetim şeklinin güçlenmesi, milliyetçilik ilkesiyle devletin ulusal egemenlik ve bağımsızlığa dayanması, halkçılık ilkesiyle vatandaşlar arasında eşitliğin sağlanması, inkılapçılık ilkesiyle modernleşmenin sürekliliğinin sağlanması, devletçilik ilkesiyle gelişimin sağlanmasında özel sektörün gücünün yetmediği noktalarda devletin ön plana çıkması, laiklik ilkesiyle de devleti yönetenlerin dini kullanmasının önüne geçmesi amaçlanmıştır.

1924 Anayasası'nda gerçekleştirilen değişikliklerin büyük çoğunluğu, Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratikleşmesi ve modernleşmesi için gerçekleştirilmiştir, ancak yönetim alanında gerçekleştirilen değişikliklerden siyasi müsteşarlıkların kurulmasından yeterli verim alınamamıştır. Bu sebepten dolayı siyasi müsteşarlıkların kurulması bağlamında anayasanın 44, 47, 49 ve 50. maddelerinde yapılan değişiklikler siyasi müsteşarlıkların kaldırılmasından dolayı anayasanın ilgili maddelerinden çıkarılmıştır. Bunun yanında yönetimle ilgili olarak bakanlıkların sayısı ile ilgili olan 48. maddede değişiklik yapılarak bakanlıkların kuruluşunun özel kanunla belirleneceği belirtilmiştir. Bu anayasanın 44, 47, 48, 49 ve 50. maddelerinde yapılan değişikliklerin demokratikleşme ve modernleşme bağlamında değil idari yapıda yapılan düzenleme olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

1924 Anayasası'nda demokratikleşme bağlamında yapılan en büyük değişikliklerden birisi de kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesidir. Esasında kadınlara seçme ve seçilme hakkı bu anayasanın ilk halinde de verilmek istenmiş ve tasarı metni bu şekilde hazırlanmış, ancak o zamandaki ülkenin durumu buna el vermemiş ve sadece erkeklere seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Bu bağlamda, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi Türk modernleşmesinin ve çağdaşlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulüyle erkeklerle eşit haklara sahip olmaya başlayan Türk kadını, seçme ve seçilme hakkının verilmesiyle erkeklerle tamamen eşit bir hale gelmiştir.

Kadınlara genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı verilmeden önce yukarıda bahsedildiği gibi Medeni Kanun kabul edilmiş, bu sayede Türk kadını; erkeğiyle eşit hale getirilerek uygar toplumlardaki kadınlarla aynı düzeye çıkartılmıştır. Daha sonraki süreçte kadınlara belediye seçimlerine katılma ve devamında Köy Kanunu'nda yapılan değişikliklerle muhtar seçme ve ihtiyar heyetine seçilme hakkı verilmiştir. Verilen bu haklarla kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinin altyapısı hazırlanmış, kadınlara söz konusu hakların verilmesi kamuoyunda tartışılmaya başlanmıştır.

Bir devletin demokrasisinin ilerlemesi ve çağdaşlaşması için kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmaları ve toplum hayatında ön planda çıkmaları son derece önemlidir. Bu sebepten dolayı kadınların seçme ve seçilme haklarına sahip olması son derece elzemdir. Bu bağlamda 1924 Anayasası'nın 10 ila 11. maddelerinde 1934 yılında yapılan değişikliklerle kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Söz konusu kanun teklifi

meclise geldiğinde milletvekilleri tarafından coşku ve alkışlarla karşılanmış ve bu hakların verilmesiyle ilgili mecliste destekleyici konuşmalar yapılmıştır.

1924 yılında, anayasanın ilk halinde, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi kabul edilmemişken sadece 10 sene sonra bu hakların verilmesinin meclis gündemine tekrar getirilmesinin milletvekilleri tarafından coşku ve alkışlarla karşılaması Türk demokratikleşmesinin ve modernleşmesinin ne kadar hızlı bir şekilde ilerlediğinin bir göstergesidir. Söz konusu ilerleme, son derece hızlı bir şekilde olmuş ve bu yolla Batılı birçok ülkeden daha önce Türk kadını, seçme ve seçilme hakkını elde etmiştir. Bunun yanında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi sadece mecliste coşkuyla karşılanmamış özellikle İstanbul ve Ankara’da mitingler düzenlenmiştir. Bu da demokratikleşme yolunda atılan bu önemli adımın sadece mecliste kalmadığının halk tarafından da benimsendiğinin en açık kanıtıdır.

1924 Anayasası’nda ekonomi alanında birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bunların ilki 1931’de anayasanın 95. maddesinde yapılan değişikliktir. Söz konusu değişiklik idari bir düzenleme olup bütçe tasarısı meclise kasım ayı başında sunulması maddesi değiştirilerek bütçe yılının başlangıcından en az üç ay önce sunulması kararlaştırılmıştır. Diğer değişiklik ise anayasanın 74. maddesinde yapılmıştır. Söz konusu değişiklikle ülke nüfusunun dörtte üçünü oluşturan çiftçileri toprak sahibi yapmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda yapılan değişiklikle toprak reformunun önü açılarak topraksız çiftçi bırakmamak amaçlanmıştır. Bu değişiklikle diğer değişiklikte olduğu gibi idari düzenleme olup, Atatürk’ün devletçilik ilkesiyle bağdaştırılabilir.

1924 Anayasası’nda 1945 ve 1952 yıllarında dil ile ilgili gerçekleştirilen değişikliklerin ikisi de şekil yönünden yapılan değişikliklerdir. 1945 yılında yapılan değişiklikle anayasanın dili sadeleştirilerek yabancı kelimelerden arındırılmış ve anayasanın halkın da anlayabileceği bir hale getirilmesi istenmiştir. Esasında anayasanın sadeleştirilmesi 1928 yılında gerçekleştirilen Harf Devrimi’yle 1932 yılında gerçekleştirilen Dil Devrimi’nin sonuçlarındandır. Söz konusu devrimlerle Atatürk her konuda olduğu gibi yabancı etkisini dil konusunda da kırmak istemiş ve dilde modernleşmeyi gerçekleştirmek için harf ve dil devrimlerini gerçekleştirmiştir.

Gerçekleştirilen harf ve dil devrimleriyle kullanılan alfabenin öğrenilmesi için o dilin dil bilgisi kurallarının öğrenilmesinin önüne geçilmiş ve Türk milletinin daha hızlı okuma ve yazma öğrenmesi sağlanarak bilgiye daha çabuk ulaşması hedeflenmiştir.

Esasında modern ve çağdaş bir devletin dilinin sade ve anlaşılabilir olması gerekmektedir. Dili sade ve anlaşılır olan toplumlar bilgiye daha hızlı ulaşarak modernleşmesini ve demokratikleşmesini daha hızlı gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda toplumun eğitim alanında ilerlemesinin sağlanması için yapılan bu devrimlerin bir yansıması olarak 1945'te 1924 Anayasası'nın dili Türkçeleştirilmiştir. Yapılan bu değişiklikle anayasa dili yabancı kelimelerden kurtarılmış ve günümüzde kullanılan birçok hukuk terimi 1945'teki değişikliklerle oluşturulmuştur.

Sonuç olarak 1924 Anayasası'nda gerçekleştirilen değişikliklerin önemli bir kısmı, Türk demokratikleşmesinde katkıda bulunmuştur. Özellikle laiklik konusunda yapılan düzenlemelerle devleti yönetenlerin dini kendi emelleri konusunda kullanılmasının önüne geçilerek; dini konular vatandaşların vicdanına bırakılmış ve bu sayede vatandaşlar arasında eşitlik sağlanarak devlet bütün dinlere karşı aynı mesafeye getirilmiştir. Atatürk'ün altı ilkesinin anayasaya eklenmesiyle ülke yönetimi demokratik ve çağdaş ülkeler seviyesine çıkarılmaya çalışılmıştır. Dilde gerçekleştirilen devrimin bir aşaması olarak anayasa dilinde de sadeleşmeye gidilmiş, cumhuriyetin ve demokrasinin temel dayanağı olan anayasanın halk tarafında daha rahat anlaşılması sağlanmıştır. Özellikle kadınlara seçme ve seçilme haklarının verilmesi Türk demokrasisinin Batı devletlerden bile ileri kararlar alabileceğini göstermiş ve Türkiye demokrasi ve çağdaşlaşma anlayışını dünyada örnek haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri

- TBMMZC, 09 Mart 1924, (2. Oturum), cilt: 7, s. 217.
- TBMMZC, 09 Nisan 1928, (3. Oturum), cilt: 3, s. 115.
- TBMMZC, 05 Şubat 1937, (5. Oturum), cilt: 16, s. 1-6.
- TBMMZC, 29 Kasım 1937, (9. Oturum), cilt: 18, s. 2-3.
- TBMMZC, 22 Şubat 1937, (5. Oturum), cilt: 16, s. 95.
- TBMMZC, 29 Mart 1937, (5. Oturum), cilt: 16, s. 249.
- TBMMZC, 29 Kasım 1937, (5. Oturum), cilt: 20, s. 13-14.
- TBMMZC, 05 Aralık 1934, (4. Oturum), cilt: 25, s. 31-84.
- TBMMZC, 10 Ocak 1945, (7. Oturum), cilt: 45, s. 1-2.
- TBMMZC, 17 Aralık 1952, (9. Oturum), cilt: 18, s.56.
- TBMMZC, 24 Aralık 1952, (9. Oturum), cilt: 18, s. 383-408-409.

B) Süreli Yayınlar

- Resmi Gazete, 01 Aralık 1937, sayı: 3773, s.9019.
- Resmi Gazete, 11 Kasım 1934, sayı: 2877, s.4522.
- Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s. 7668.
- Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s.7661-7662.
- Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s.7666.
- Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı: 3533, s.7671.
- Resmi Gazete, 13 Şubat 1937, sayı:3533, s.7661.
- Resmi Gazete, 14 Nisan 1928, sayı:863, s.99.
- Resmi Gazete, 18 Şubat 1937, sayı: 3537, s.7695-7696.
- Resmi Gazete, 25 Mart 1937, sayı: 3563, s.7854.
- Resmi Gazete, 31 Aralık 1952, sayı: 8297, s.5217.
- Resmi Gazete, 7 Nisan 1937, sayı: 3574, s.7901.

Akşam, 11 Ocak 1945, sayı: 9421, s.1.
Akşam, 25 Mart 1937, sayı: 6620, s.1.
Akşam, 5 Şubat 1937, sayı: 6575, s.1.
Akşam, 6 Aralık 1934, sayı: 5796, s.2.
Akşam, 6 Şubat 1937, sayı: 6576, s.8.
Cumhuriyet, 25 Mart 1937, sayı: 4619, s.1.
Cumhuriyet, 30 Kasım 1937, sayı: 4868, s.1,7.
Cumhuriyet, 5 Şubat 1937, sayı: 4574, s.6.
Cumhuriyet, 6 Aralık 1934, sayı: 3794, s.8.
Cumhuriyet, 6 Şubat 1937, sayı: 4575, s.1-7.
Cumhuriyet, 7 Aralık 1934, sayı: 3795, s.1.
Cumhuriyet, 8 Aralık 1934, sayı: 3796, s.1.
Haber, 6 Şubat 1937, sayı: 1818, s.7.
Haber, 7 Aralık 1934, sayı: 939, s.2.
Kurun, 6 Şubat 1937, sayı: 6851, s.2.
Milliyet, 6 Aralık 1934, sayı: 3171, s.1.
Milliyet, 7 Aralık 1934, sayı: 3172, s.6.
Son Haber, 6 Şubat 1937, sayı: 7138, s.3.
Son Posta, 11 Ocak 1945, sayı: 5183, s.1.
Son Posta, 22 Kasım 1937, sayı: 2628, s.1.
Son Posta, 30 Kasım 1937, sayı: 2636, s.13.
Son Posta, 6 Şubat 1937, sayı: 2342, s.1.
Son Telgraf, 22 Kasım 1937, sayı: 258, s.1-2.
Tan, 25 Mart 1937, sayı: 693, s.1.
Tan, 30 Kasım 1937, sayı: 931, s.8.
Ulus, 11 Ocak 1945, sayı: okunamadı, s.1.

Ulus, 29 Kasım 1937, sayı: 5870, s.1.

Ulus, 30 Kasım 1937, sayı: 5871, s.6.

Ulus, 6 Aralık 1934, sayı: 4802, s.1.

Ulus, 6 Şubat 1937, sayı: 5578, s.4.

Ulus, 7 Aralık 1934, sayı: 4803, s.1-3.

Ulus, 8 Aralık 1934, sayı: 4804, s.1.

Vakit, 11 Ocak 1945, sayı: 9687, s.1.

Yeni Asır, 6 Şubat 1937, sayı: 9468, s.3.

Yeniyol, 6 Şubat 1937, sayı: 2306, s.1.

C) Araştırma ve İnceleme Eserleri

Abadan, Y., “Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (1957), ss. 3-37.

Abadan, Y. ve Savcı, B., *Türkiye’de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959.

Abadan, Y., *Tanzimat Fermanının Tahlili, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012.

Acar, H., “Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın”, *İnsan ve İnsan*, cilt: 6, sayı: 21, (2019), ss. 395-411.

Açıkgöz, M. Ü., “1876 Tarihli Kanun-i Esasi’de Yasama-Yürütme İlişkisi” *Yasama Dergisi*, sayı: 43, (2021), ss. 61-86.

Ahmad, F., *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Kaynak Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2016.

Ahmad, F., *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (Çev. Sedat Cem Karadeli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Ahmad, F., *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, 2014.

- Akbulut, O., “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenlenişi”, *TBB Dergisi*, sayı: 3, (2012), ss. 115-148.
- Akçaoğlu, M. G., “Erken Cumhuriyet Döneminde Anayasa ve Anayasal Meşruiyet”, *Internatinal Sosial Sciences Studies Journal*, cilt: 5, sayı: 29, (2019), ss. 27-48.
- Akın, F., “1924 Anayasasının Modernleşme Açısından Anlamı” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 8, sayı: 3, (2006), ss. 1-12.
- Akın, İ. F., *Türk Devrimi Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, 5. Baskı, İstanbul, 1992.
- Akın, R., *1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Hukuk Tarihimizdeki Önemi*, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, (Ed. Fethi Gedikli), On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014.
- Akşin, S., *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980 1. Cilt*, Yedigün Haber Ajansı, 1997.
- Akşin, S., *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980 2. Cilt*, Yedigün Haber Ajansı, 1997.
- Akşin, S., *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- Aktaş, H. H., “Türk Parlamenter Rejiminde Cumhurbaşkanlığı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, (2001), ss. 34-46.
- Aktel, M., “Tanzimat Fermanının Toplumsal Yansıması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, (1998), ss. 177-184.
- Akyılmaz, S. G., “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1, (2008), ss. 389-420.
- Akyol, T., *Atatürk’ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Akyol, T., *Türkiye’nin Hukuk Serüveni Fıkıhtan Hukuka ve Demokrasiye Geçiş Serüveni*, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul, 2021.
- Albayrak, M., “Kemalizm’in Düşünsel Temelleri ve Tarihsel Oluşumu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 77, (2010), ss. 307-344.

- Aldıkaçtı, O., “Atatürk İnkılaplarında Laiklik”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 45, sayı: 1-4, (1981), ss. 39-47.
- Aldıkaçtı, O., *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- Aldıkaçtı, O., *Modern Demokrasilerde ve Türkiye’de Devlet Başkanlığı*, İstanbul, 1960.
- Alkan, M., Alemdar Mustafa Paşa’nın Devlet Hayatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2011.
- Anayurt, Ö., “1924 Anayasası’nda Meclis-Yürütme İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 39, (1997), ss. 673-694.
- Anayurt, Ö., “1924 Anayasası’nda Temel Hak ve Hürriyetler”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2003), ss. 1-21.
- Apaydın B., 1876 Kanun-i Esasi’yi Hazırlayan Hukuksal ve Siyasal Gelişmeler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kocaeli, 2003.
- Apaydın, C., “Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, cilt: 16, sayı: 32, (2017), ss. 149-171.
- Arıburnu, K., *Atatürk’ten Anılar*, İnkılap Kitapevi, Ankara, 1998.
- Armaoğlu, F., *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Arsel, İ., *Anayasa Hukukunun Umumi Esasları Birinci Kitap Demokrasi*, Güven Matbaası, Ankara, 1955.
- Arsel, İ., *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
- Arslan, K. O., “Türk Anayasa Hukuku’nda “Anayasa” Terimi ve “Anayasa Hukuku” Kavramı”, *EÜHFD*, cilt: 15, sayı: 1-2, (2011), ss. 59-74.
- Aslan, T., “Osmanlıcılık ve Islahat Fermanı Açısından 1853 Tarihli “Une Réforme Praticable En Turquie” (Türkiye’de Uygulanabilir Bir Reform) İsimli Eserin

Değerlendirilmesi” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 13, sayı: 75, (2020), ss. 202-214.

Atatürk, M. K., *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2020.

Atay, E. E., “Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1-2, (2008), ss. 503-549.

Ateş, T., *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2016.

Avcı, C., “Atatürk, Din ve Laiklik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 18, (1990), ss. 479-492.

Avcıoğlu, D., *Türkiye’nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın Birinci Kitap*, Tekin Yayınevi, 10. Baskı, İstanbul, 1976.

Avşar, Z. ve KAYA, A. E. E., “Arapça Ezan Yasağı ve Kaldırılması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 33, sayı: 95, (2017), ss. 94-123.

Aydemir, Ş. S., *Tek Adam Cilt I*, Remzi Kitapevi, 48. Baskı, İstanbul, 2020.

Aydemir, Ş. S., *Tek Adam Cilt II*, Remzi Kitapevi, 41. Baskı, İstanbul, 2020.

Aydemir, Ş. S., *Tek Adam Cilt III*, Remzi Kitapevi, 37. Baskı, İstanbul, 2020.

Aydinel, S., “Atatürk’ün Kurduğu Türkiye Cumhuriyetinin Temel Nitelikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 27, (1993), ss. 523-548.

Aydoğdu, N., “Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, (2020), ss. 636-662.

Balcıoğlu, M., *Direnen Millet-Milli Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, (Ed. Cemal Avcı), AKDITYK Yayını, 13. Baskı, Ankara, 2019.

Başa, Ş., “90 Yıl Sonra Cumhuriyetin İlk Anayasasını Hatırlamak: 1924 Tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu”, *Denetim Dergisi*, yıl: 27, sayı: 125-126, (2014/1-2), ss. 7-13.

- Başcı, G., “1808 Sened-i İttifak ve 1839 Tanzimat Fermanının 1215 Magna Carta İle Anayasacılık ve İnsan Hakları Açısından Karşılaştırılması” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 46, (2021), ss. 227-242.
- Başer, K., “1923-1950 Yılları Arasındaki Türkiye’de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformu Politikasının Sonuçları” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 38, (Ekim 2013), ss. 203-215.
- Başgil, A. F., *Ana Hukuk Eski Adile Esas Teşkilât Hukuku Dersleri Birinci Cilt*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1945.
- Başgil, A. F., *Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri Mukayeseli Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri Birinci Cilt*, Baha Matbaası, İstanbul, 1957.
- Batum, S., *Anayasa ve İnsan 99 Soruda Çağdaş Bir Anayasa*, Cumhuriyet Kitapları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.
- Bayrak, M. B., “Meclis Tutanakları Üzerinden 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, sayı: 36, (2021), ss. 189-218.
- Behran, Z. A., 1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C. Anayasasının Karşılaştırılması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Şanlıurfa, 2006.
- Belen, F., *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Berber, E., “Anadolu’da Milli Mücadele ve Yunan İşgali”, *Belgi Dergisi*, sayı: 7, (2014), ss. 963-969.
- Berkes, N., *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 30. Baskı, İstanbul, 2020.
- Beydilli, K., “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer’iyye”, *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi*, sayı: 4, (2001), ss. 35-52.
- Bilir, F., *100 Soruda Hükümet Sistemleri ve Başkanlık Sistemi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017.
- Bilge, N., “Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Laiklik”, *BELLE TEN Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt: 42, sayı: 168, (1978), ss. 603-627
- Bilir, F. ve Yanık, M., *Sorularla Anayasa Hukuku*, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013.

- Bolat, B. S., “1930-Kadınlara İntihap (Seçme-Seçilme) Hakkı Verilmesine Yönelik Tutumlar”, *CTAD*, sayı: 19, yıl: 10, (Bahar 2014), ss. 27-50.
- Bozkurt, G., “Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 22, (1991), ss. 45-54.
- Bozkurt, G., “Türk Kadınının Hukukî Durumu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 34, (1996), ss. 245-248.
- Bulut, N., “Türkiye’nin Anayasal Ekonomi Düzeni Anayasa Mahkemesinin Yaklaşımı ve Bunun Doktrinde Meydana Getirdiği Tartışmalar”, *EBYÜ-HFD*, cilt: 1, sayı: 1, (1997), ss. 203-206.
- Bülbül, G., “İslahat Fermanı’nı Hazırlayan Sebepler ve İslahat Fermanı”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, (1989), ss. 157-179.
- Can, O., “1921 Anayasası’nın 100. Yılı: Bir İstisnai Başarı ve Dramatik Başarısızlık Hikâyesi”, *Anayasa Yargısı*, cilt: 38, sayı: 1, (2021), ss. 127-170.
- Caniklioğlu, M. D., “Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız”, *DEÜ Hukuk Fakültesi Mahmut Tefik Birsal Armağanı*, DEÜ, İzmir, (2001), ss. 461-493.
- Ceylan, A., “Osmanlı Devleti’nde Anayasal Bir Belge: Huccet-i Şeriyeye”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (21-22 Aralık 2012), İstanbul, ss. 589-599.
- Cihan, E., “Atatürk Hukuk Devrimi Üzerine” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 48, sayı: 1-4, (1983), ss. 183-194.
- Cin, H., *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırma Vakfı, İstanbul, 2017.
- Coşgun, U., “Dünden Bugüne Anayasacılık” *Hukuk Gündemi Dergisi*, sayı: 2, (2015), ss. 24-29.
- Çadircı, M., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1997.
- Çağlar, E., 1924 Anayasası ve Sosyal Hayatta Meydana Getirdiği Değişim-Dönüşüm (1924-1938), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar, 2021.
- Çam, E., *Siyaset Bilimi*, Der Yayınları, İstanbul, 1984.

- Çapcıoğlu, İ., “Din-Siyaset-Laiklik Ekseninde Türkiye’de Din Öğretimi”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (2009), ss. 21-40.
- Çataltepe, S., *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.
- Çavdar, T., *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitapevi, 3. Baskı, Ankara, 2004.
- Çelik, D. B., “16 Nisan Anayasa Değişikliği: Osmanlı-Türkiye Anayasacılığının İkinci Büyük Kopuşu”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 6, sayı: 12, (2017), ss. 715-720.
- Çetinoğlu, N., “Cumhuriyet Kavramı ve Atatürk’ün Cumhuriyet Anlayışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 56, (2003), ss. 803-813.
- Çınar, M. F., “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Felsefesinden Anayasal Demokrasi İdealinin Yansımaları”, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 9, yıl: 5, (Aralık 2018), s. 271-288.
- Çınar, M. F., *Hükümet Sistemlerinin Tarihsel Gelişimi Işığında Türkiye için Anayasal Önergeler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, İzmir, 2018.
- Çiçek, M. K., *1924 Anayasasının Hazırlanışı ve Temel Özellikleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2005.
- Çimen, A., “Yeni Anayasa Tartışmaları Bağlamında Ekonomi ile Ekonomik Hak ve Özgürlüklerin Durumu”, *İdarecinin Sesi Dergisi*, sayı: 145, (2011), ss. 26-29.
- Çoker, F., *Türk Parlamento Tarihi TBMM IV. Dönem 1931-1935 I. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- Çubukçu, İ. A., “Atatürk, Din ve Laiklik”, *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, 1985, ss. 573-576.
- Dal, K., *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1984.
- Danişment, İ. H., *Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4. Cilt*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

- Demir, F. “TC Anayasasında Laik Devlet İlkesi ve Din ve Vicdan Özgürlüğü” *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 21, Özel Sayı, (2019) ss. 2837-2852.
- Demir, F., *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan, (Ed. Zafer Gören), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2000.
- Demirci, H. A., “1921 Polonya Anayasasının 1924 Türkiye Anayasası Üzerinde Etkileri”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 26, (2017), ss. 1-11.
- Dere, A., Sened-i İttifak’tan 1876 Kanun-i Esasi’sine Osmanlı Anayasal Gelişmeleri ve Tanzimat Edebiyatçılarının Kanun-i Esasi’nin Hazırlanmasına Katkıları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale, 2014.
- Dervişoğlu, F. M., “Bir Sivas Kongresi Bibliyografyası Denemesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 21, sayı: 62, (2005), ss. 493-520.
- Dinç, S., “Atatürkçü Düşünce Sistemine Göre Cumhuriyetçilik İlkesi”, s. 6, https://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/sait_dinc_ataturkcu_dusunce_sistemi_cumhuriyetcilik.pdf, (E.T. 10.01.2023).
- Dinçkol, B. V.ve IŞIK, A., “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, cilt: 21, sayı: 1, (2015), ss. 13-43.
- Dinçkol, B., “Türkiye’de Anayasal Düzen ve Laiklik”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2002), ss. 129-144.
- Doğan, K. C., “Cumhuriyet Tarihimizin İlk Anayasası Olarak 1924 Anayasası’nın Genel Olarak Değerlendirilmesi”, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt: 5, sayı: 6, (2022), ss. 813-824.
- Doğramacı, E., “Atatürk ve Kadın”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 13, (1988), ss. 91-106.
- Döğüş, S., “Mustafa Kemal’in Samsun’a Çıktığı 19 Mayıs 1919’da Türkiye’nin İçerisinde Bulunduğu Şartlar” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 50, (2001), ss. 327-344.

- Duman, M. Z., “Türkiye’de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, (2010), ss. 284-303.
- Eraslan, C., *Siyasî Alanda Yapılan İnkılâplar, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, (Ed. Hüseyin Tosun), AKDITYK Yayını, 12. Baskı, Ankara, 2019.
- Erbulut, Ö., *Alemdar Mustafa Paşa ve Hayatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 2009.
- Erdem, G., “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı’na Yeniden Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 51, sayı: 1, (2010), ss. 327-348.
- Ergil, D., “Laiklik Üzerine Düşünceler "Türkiye Örneği””, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* cilt: 44, sayı: 3, (1989), ss. 1-47.
- Eroğlu, H., “Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), ss. 137-163.
- Eroğlu, H., *Atatürk ve Cumhuriyet*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2014.
- Eroğlu, H., *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.
- Eroğlu, İ., “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, *Yasama Dergisi*, sayı: 14, (2010), ss. 79-157.
- Eroğlu, C., “Anayasa ve Tüze Dilinin Türkçeleştirilmesi”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 49, sayı: 3-4, (Haziran - Aralık 1994), ss. 118-148.
- Eroğlu, C., *Anatüze Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, İmaj Yayıncılık, 5. Baskı, Ankara, 1997.
- Ertan, T. F., “Atatürk, Cumhuriyet ve Hukuk Sistemi”, *Erdem*, cilt: 11, sayı: 33, (1999), ss. 743-757.
- Ertan, T. F., “Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 39, (Mayıs 2007), ss. 409-423.
- Eryılmaz, B., *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2017.

- Esen, B. N., “Türkiye’de Anayasal Gelişmeler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 25, sayı: 1, (1968), ss. 35-58.
- Esen, B. N., *Anayasa Hukuku ve Siyasi Hukuk*, Nebioğlu Yayınevi, Ankara, 1957.
- Esirgen, S. Ö., “Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları” *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, (2020), ss. 422-435.
- Feyzioğlu, T., “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 6, (1986), ss. 585-602.
- Feyzioğlu, T., “Atatürk ve Milliyetçilik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara, 1984, ss. 353-411.
- Genç, R., *Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.
- Gezer, E., Türkiye’de Anayasa Hazırlama Süreçleri (1923-1982), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2019.
- Giritli, İ., “Samsun’da Başlayan ve İzmir’de Biten Yolculuk (1919-1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 3, sayı: 7, (1986), ss. 49-58.
- Goloğlu, M., *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1972.
- Goloğlu, M., *Tek Parti Cumhuriyeti (1931-1938)*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1974.
- Goloğlu, M., *Türk Devrim Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2010.
- Goloğlu, M., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III 1939-1945 Milli Şef Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2021.
- Gökçimen, S., “Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, *Yasama Dergisi*, sayı: 10, (2008), ss. 5-59.
- Göksel, B., “Atatürk ve Türk Kadınları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (1984), s. 228-229.
- Gözler, K., *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Basım Yayın, 28. Baskı, Bursa, 2019.
- Gözler, K., *Anayasa Hukukunun Genel Esasları Ders Kitabı*, Ekin Basım Yayın, 11. Baskı, Bursa, 2019.

- Gözler, K., *Hukuka Giriş*, Ekin Basın Yayın, 15. Baskı, Bursa, 2018,
- Gözler, K., *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2000.
- Gözübüyük, A. Ş. ve Sezgin, Z., *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara, 1957.
- Gözübüyük, A. Ş., *Açıklamalı Türk Anayasaları*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1995.
- Gözübüyük, A. Ş., *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitapevi, 4. Baskı, Ankara, 1993.
- Güler, G. Y., “Anayasa Değişiklikleri, Kurucu İktidarlar ve Meşruiyet”, *Sayıştay Dergisi*, sayı: 66, (2007), ss. 35-46.
- Gümüş, M., “Anayasal Meşrûî Yönetime Medhal:1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *Bilig*, sayı: 48, (2008), ss. 215-240.
- Gümüş, M., “Osmanlı Devleti’nde Kanunlaştırma Hareketleri”, *İdeolojisi ve Kurumları” Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 14, (İlkbahar-Yaz 2013), ss. 163-200.
- Gündüz, A., *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, BKT Yayınları, Ankara, 2014.
- Güneş, İ., “Teşkilati Esasiye Kanunu’nun (1921 Anayasası’nın) Yapılış Süreci”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 20, sayı: 2, (2020), ss. 233-256.
- Güveyi, Ü., “Anayasa Yargısı ve Demokrasi İlişkisi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 16, sayı: 3, (2012), ss. 137-162.
- Güveyi, Ü., “Türkiye’de Seçme ve Seçilme Hakkı Boyutunda Yaşanan Demokratikleşme Sürecinin Kısa Tarihçesi ve Bu Süreçte Kadim Türk Kültürünün Rolü”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sayı: 137, yıl: 31, (2018), ss. 37-66.
- Güzel, M. N., “1924 Anayasası Döneminde Uygulanan Adı Konmamış Kendine Özgü Bir Parlamenter Denetim Yolu: İzahat Talebi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 24, sayı: 41, (2019), ss. 319-343.
- Hacıfettahoğlu, M., Birinci Türkiye Büyük Milet Meclisi Dönemi Siyasal Rejimi ve Anayasal Düzeni, , (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2015.
- Hakyemez, Y. Ş., *Osmanlı –Türk Anayasacılığında II. Meşrutiyet Durağı, Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (Ed. Asım Öz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2008.

- Hamdemir, B., “Türkiye’de Yüce Divan: Eleştiriler ve Çözüm Önerileri”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 24, sayı: 1-4, (2020), ss. 1-40
- Haytoğlu, E., “Cumhuriyet, Türk Tarihindeki Gelişimi ve Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 42, (1998), ss. 1136-1149.
- İba, Ş., “1924 Anayasası’nın Hazırlık ve Kanunlaşma Süreci Üzerine”, *Yasama Dergisi*, sayı: 44, (2021), ss. 43-60.
- İlgazi, A., “Atatürk’ün Halkçılık Anlayışının Türkiye’nin Çağdaşlaşmasındaki Rolü ve Önemi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 8, (2002), ss. 1-20.
- İnalcık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M., *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012.
- İnan, A., *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, (Haz. Arı İnan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 16. Baskı, İstanbul, 2017.
- İnan, A., “Çağdaşlaşmada Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), ss. 331-334.
- İnan, A., *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2020.
- İnci, İ., “Atatürk Dönemi Türkiye’inde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 44, (2010), ss. 345-359.
- Kaboğlu, İ. Ö., *Anayasa Hukuku Dersleri*, LEGAL, 2. Baskı, İstanbul, 2005.
- Kalkışım, H. M., “İnsan Hakları Noktasından Türk Anayasa Tarihinde İki Ara Kesit 1876 ve 1961 Anayasaları” *Global Journal of Economics and Business Studies*, cilt: 8, sayı: 16, (2019), ss. 149-160.
- Kapani, M., *Kamu Hürriyetleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1981.

- Kaplan, O., “1924 Anayasası’nda Yargı Yetkisi ve Şura-yı Devlet’in Fonksiyonu”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 22, sayı: 1, (2018), ss. 171-198.
- Kara, N. N., “Türk Çağdaşlaşmasının Bir Ögesi: Atatürk ve Kadın”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 17, sayı: 1, (2019), ss. 227-242.
- Karabulut, M., “Tanzimat Dönemi’nde Osmanlının Yenileşme Sürecine Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 187, (2010), ss. 125-138.
- Karagöz, M., “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 6, (1995),ss. 173-194.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi IX. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2011.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, 7. Baskı, Ankara, 2011.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi VII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2003.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi VI. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, 7. Baskı, Ankara, 2007.
- Karaman, E., “Türk ve Fransız Anayasalarından Laiklik İlkesi”, *International Conference on Eurasian Economies*, Famagusta, Turkish Republic of Cyprus, 2019, ss. 343-351.
- Karatepe, Ş., *Meşrutiyet ve Anayasa*, Yeni Şafak, İstanbul, 1995.
- Karlıklı, Y., “1945 Anayasası ve Türk Hukuk Diline Katkısı”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, (2000), ss. 216-221.
- Karpat, K. H., *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitapevi, Ankara, 2006.
- Karpat, K. H., *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015.
- Karpat, K. H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kartal, C. B., Türkiye’de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Süreci ve 1930 Belediye Seçimleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2005.

- Kartekin, E., *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1973.
- Kaya, E., “Misâk-ı Milli’nin Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 8, (1997), ss. 175-186.
- Kayran, M. ve Metintaş, M. Y., “Türkiye’de Anayasal Gelişme (1876 - 1924)” *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2017), ss. 14- 41.
- Kaynar, M. K. ve Kalkan, N., “ Cumhuriyet’in Dil Reformunu Okumak: Köprü Mü, Paravan Mı?”, *Mukaddime*, cilt: 10, sayı: 2, (2019), ss. 444-469.
- Kemahlı, F. ve Karcı, Ş. M., “Siyasal ya da Bürokratik Bir Pozisyon Olarak Türkiye’de Bakan Yardımcılığı Statüsü”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 1, sayı: 4, (2017), ss. 618-635.
- Kılıç, H., “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Reformlarını Düzenleyici Bir Kurum Olarak Şura-yı Devlet (1868-1876)”, *Gazi Akademik Bakış*, cilt: 14, sayı: 27, (2020), ss. 203-220.
- Kılıç, M., “Milli Mücadele Döneminin Siyasi ve Stratejik Açından Değerlendirilmesi” *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2019), ss. 47-69.
- Kılıç, S. K., “Kanun-i Esasinin İlanından Sonra Vilayetlerden Gönderilen Teşekkürnameler” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 18, sayı: 29, (1996), ss. 137-153.
- Kılıç, S. K., 1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan’ın Toplanması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1991.
- Kılıç, S., “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, cilt: 30, sayı: 30, (2011), ss. 27-40.
- Kılıç, S., “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi” *Atatürk Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, (1997), ss. 77-97.

- Kılınç, A., “İnsan Haklarının Anayasal Konumu” *AÜEHFD*, cilt: 9, sayı: 1-2, (2005), ss. 279-290.
- Kılınççeker, Ö ve Gök, S., “Türk Kadının Siyasete Giriş Süreci ve İlk Kadın Saylav Mihri İffet Pektaş”, *Mecmua*, sayı: 8, yıl: 4, (2019), ss. 48-84.
- Kınross, L., *Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü*, (Çev. Meral Gaspıralı), Altın Kitapları, İstanbul, 2008.
- Kızıltan, Y., “I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt: 26, sayı: 1, (2006), ss. 251-272.
- Kia, R. A., “1876 Kanun-i Esasi’nin 18. Maddesi Üzerine” *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 3-4, (2011), ss. 35-45.
- Kili, S. ve Gözübüyük, A. Ş., *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000.
- Kili, S., *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2014.
- Koca, M. R., “İrtikâp Suçu”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, cilt: 0, sayı: 6, (2015), ss. 247-279.
- Kocaoğlu, B. “Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler”, *Turkish Studies*, cilt: 2 sayı: 4, (2007), ss. 1297-1307.
- Koç, Y., “Mustafa Kemal Paşa’nın Bile Gücünün Yetmediği An: Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı”, s.1-2. <http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfiler/1615357570b.pdf> (E.T. 01.01.2023).
- Koçak, B. ve Sancaktutan, E., “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi Yenilikleri: Tanzimat Fermanı Sonrası Yeni Kurumlar”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56 (3), ss. 1936-1948.
- Koloğlu, O., *Cumhuriyetin İlk On Beş Yılı 1923-1938*, Boyut Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2002.
- Korkmaz, Z., “Alfabe Devriminin Türk Toplumunu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri”, *Turkish Studies*, cilt: 4, sayı: 3, (2009), ss. 1470-1480.

- Köker, L., *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2012.
- Kurbanlı, M., “Kanuni Esasının Pozitif Hukuk Açısından Kısa Bir İncelemesi” *Konya Barosu Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2021), ss. 175-211.
- Kuzu, B., *Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 1988.
- Küçük, A., “1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler”, *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 82, (2016), ss. 5-54.
- Kürkçüer, O., “Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası ve Bu Anayasayı Meydana Getiren Âmilller”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 22, sayı: 1-4, (1957), ss. 88-111.
- Lewis, B., *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, 10. Baskı, Ankara, 2018.
- Mardin, Ş., *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Mengüç, Y. F., 1909 Osmanlı Kanuni Esasi Tadilleri Çerçevesinde Kanun Yapma Usulü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2014.
- Mumcu, A., “1924 Anayasası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 5, (1986), ss. 383-400.
- Mumcu, A., “Cumhuriyetin ilk Dönemlerinde Lâiklik” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), ss. 513-526.
- Mumcu, A., “Misak-ı Milli ve Anayasamız”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 3, (1985), ss. 813-830.
- Mutlu, C., “Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun Havza’daki Faaliyetlerinin Milli Mücadele’deki Yeri”, *Cedrus*, cilt: 7, (2019), ss. 723-740.
- Müjdecı, M., Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde Cumhuriyet Fikri, Oluşumu Gelişimi (1920-1924), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2008.

- Narin, S., “1921 Anayasası’nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi”, *İzmir Barosu Dergisi*, (2018), ss. 79-110.
- Oçak, Z., “CHP’nin Logosu Altı Ok’un Siyasal ve Kültürel Temsillerinin Kemalizm’in Kültür ve Ekonomi Politikalarının Demokratik Eleştirileri Bağlamında İncelemesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 61, (2019), ss. 19-37.
- Oğuz, A., “Birinci Meşrutiyet Meclisi’nin Kapatılmasının Sonuçları”, *Nevşehir Barosu Dergisi*, sayı: 1, 2014, ss. 41-67.
- Oğuz, A., “Türk Medenî Hukuku’nun Gelişim Çizgisi ve Karşılaştırmalı Hukukun Rolü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 55, sayı: 1, (2006), ss. 195-205.
- Oğuz, A., *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010.
- Oğuz, M. ve Akgündüz, A., *İSAM*, cilt: 18, İstanbul, 1998.
- Okandan, R. G., *Âmme Hukukumuzun Anahatları [Türkiye’nin Siyasi Gelişmesi] Birinci Kitap Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1971.
- Okumuş, E., “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, (2005), ss. 9-36.
- Okur, M. “Milli Egemenlik ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, (2000), ss. 289-304.
- Onar, S. S., *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, Marifet Basımevi, İstanbul, 1952.
- Oran, B., *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986.
- Ortaylı, İ., *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, 13. Baskı, İstanbul, 2020.
- Ozankaya, Ö., *Türkiye’de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

- Önder, E. ve Karakuş, H., “Atatürk ve Hukuk Devrimleri”, *Hukuk Gündemi Dergisi*, Atatürk Özel Sayısı, (2013), ss. 42-45.
- Övgün, B., 1937: *Anayasal Yenilenmeler ve Siyasi Müsteşarlık, Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1929-1939*, (Ed. Birgül A. Güler), TİDATA, Ankara, 2007.
- Özalp, K., *Millî Mücadele 1919-1922 Cilt I-II*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2020.
- Özbudun, E., “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, (1985), ss. 475-504.
- Özbudun, E., “Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri”, *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı: 68, (2012), ss. 5-18.
- Özbudun, E., *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008.
- Özbudun, E., *1924 Anayasası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Özbudun, E., *Anayasacılık ve Demokrasi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Özbudun, E., *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.
- Özbudun, E., *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1993.
- Özbudun, E., *Türkiye’de Demokratikleşme Süreci Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Özcan, S., “Amasya Genelge’sinin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (2013), ss. 69-82.
- Özcan, Ü. İ., “İlk Anayasamız Teşkilat-ı Esasiye’nin Hazırlanması Süreci”, *Hukuk Gündemi*, Atatürk Özel Sayısı, (2013), ss. 25-28.
- Özçelik, A., S., “Sened-i İttifak”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 24, sayı: 1-4, (1959), ss. 1-12.
- Özdemir, H., Cumhuriyet Tarihinde Hukuk Dilindeki Değişmeler ve Gelişmeler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2006.

- Özdemir, Y., Çiydem, E. ve Aktaş, E., “Tanzimat Fermanı’nın Arka Planı” *Kastamonu Eğitim Dergisi*, cilt: 22, no: 1, (Ocak 2014), ss. 321-338.
- Özdoğan, M., “Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936)”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, cilt: 2, sayı: 3, (2015), ss. 227-262.Özek, Ç., “Anayasa Hukukunda Laiklik Kuralı ve Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt: 27, sayı: 1-4, (1961), ss. 96-207.
- Özer, S., “Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 29, sayı: 85, (2013), ss. 131-168.
- Özkan, A., Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Kadınına Verilen Haklar ve Siyasî Hayata Yansımaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Hatay, 2014.
- Özkaya, Y., “Altı İlke”, *Atatürk Yolu Dergisi*, cilt: 2, sayı: 8, (1991), ss. 647-674.
- Özkaya, Y., “Atatürk’ün Hukuk Alanında Getirdikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 21, (1991), ss. 499-505.
- Özkaya, Y., *Cumhuriyet’in İlanından Hayattan Ayrılışına Kadar Mustafa Kemal Atatürk, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Hayatı*, (Ed. Hüseyin Tosun), Atatürk Araştırma Merkezi, 4. Baskı, Ankara 2017.
- Özkul, F. “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 4, (2014), ss. 271-310.
- Özkul, F., “Liberal Demokratik Anayasacılık Anlayışı Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası’nın Değerlendirilmesi”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, sayı: 12, (2018), ss. 585-612.
- Özkul, F., 1982 Anayasasında Cumhurbaşkanı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2011.
- Öztürk, K., *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927 I. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Öztürk, K., *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927 II. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

- Öztürk, K., *Türk Parlamento Tarihi TBMM III. Dönem 1927-1931 I. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Özyurt, C., “Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası”, *Selçuk İletişim*, cilt: 3, sayı: 3, (2004), ss. 155-165.
- Özyurt, D. ve Saka, A., “Türk Anayasalarına Hükûmet Sistemleri Perspektifinden Bir Bakış”, *Adalet Dergisi*, sayı: 67, (2021), ss. 163-204.
- Palmer, A., *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çev. Belkıs Çoraklı Dişbudak), Bilgi Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul, 1995.
- Parla, T., *Türkiye’de Anayasalar Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016*, Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2016.
- Perin, C., *Doğumunun Yüzüncü Yıldönümünde Atatürk Kültür Devrimi*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1981.
- Rousseau, J. J., *Toplum Sözleşmesi*, (Çev. Vedat Günyol), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2012.
- Sander, O., *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitapevi, 33. Baskı, Ankara, 2020.
- Sannav, S. C., “Kırım Savaşı’nın (1853-1856) Balkanlar’daki Milliyetçilik Hareketlerine Etkileri”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 9, (2022), ss. 257-277.
- Sarıhan, Z., *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- Sarıhan, Z., *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
- Sarıhan, Z., *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
- Sarıhan, Z., *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
- Sarısaman, S., “Sosyal Alanda yapılan İnkılâplar ve Bu İnkılâpların Özümseilmesi Meselesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 45, (1999), ss. 1101-1120.
- Sarıyıldız, G., “Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, (2002), ss. 251-268.

- Saygın, I., “Atatürk, Cumhuriyet ve Kadın Hakları”, *Erdem*, cilt: 11, sayı: 32, (1998), ss. 545-557.
- Sevinç, M. ve Demirkent, D., *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Shaw, S. J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt I*, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınlar, 3. Baskı, İstanbul, 2008.
- Soysal, M., *Anayasaya Giriş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- Soysal, M., *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, 10. Baskı, İstanbul, 1993.
- Sunay, C., *Türk Siyasal Hayatı Tanzimat’tan Günümüze*, Orion Kitapevi, Ankara, 2023.
- Şahan, Y., *Çağdaşlaşma Süreci Aydınlanma ve Kemalist Türkiye*, Aydınlanma Yayını, Ankara, 2000.
- Şapolyo, E. B., *Türk İnkılap Tarihi Notları*, Hava Okulu Basım Evi, Ankara, 1949.
- Şeker, S., 1924 Anayasası’ndan Günümüze Türkiye’de Yürütme Organının Değişimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Antalya, 2020.
- Şen, E. ve Özdemir, B., “Yüce Divan Yargılaması”, *Ankara Barosu Dergisi*, sayı: 1, (2012), ss. 175-192.
- Şen, İ. G., “Anayasal Teamül Nedir? “Yazısız Anayasa” Kuralları İçin Bir Tanımlama Denemesi”, *Yasama Dergisi*, sayı: 24, (2013), ss. 37-58.
- Şık, H., *1921, 1924 Anayasalarında Yargı Erki ve İstiklal Mahkemeleri*, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V*, (Ed. Muharrem Balcı), Hukuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Şıvgın, H., “Atatürk ve Türk Kadın Hakları”, *Erdem*, cilt: 11, sayı: 31, (1998), ss. 245-258.
- Şimşek, A. R., Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2006.

- Şirin, S., “1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu Çerçevesinde Kurucu İktidar Tartışması”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, cilt: 8, sayı: 16, (2019), ss. 359-408.
- Tanilli, S., *Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş*, Say Kitap Pazarlama, 2. Baskı, İstanbul, 1981.
- Tanilli, S., *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1976.
- Tanör, B., *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, 33. Baskı, İstanbul, 2020.
- Taş, N. F., “Mondros Mütarekesi Sonrasında Anadolu’nun Görünümü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 8, sayı: 39, (1997), ss. 725-757.
- Tayhani, İ., “Türkiye Cumhuriyeti’nin Temeli: Laiklik” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, cilt: 11, sayı: 43, (Bahar 2009), ss. 517-529.
- Terzi, E. G., “Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Kadınların Siyasal Hakları: Türkiye’de Seçme-Seçilme Haklarına İlişkin Tartışmalarda Sömürgecilik Sonrası Söylemin İzleri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt: 10, sayı: 2, (2015), ss. 109-127.
- Tevetoğlu, F., *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1991.
- Tevfik, E., *Yeni Osmanlılar Tarihi Üçüncü Cilt*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1974.
- Teziç, E., *Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayım Dağıtım, 6. Baskı, İstanbul, 2000.
- Topaca, M., “Hukuki Temel ve Uygulama Bakımından Türkiye’de Bakan Yardımcılığı”, *Türk İdare Dergisi*, sayı: 479, (2014), ss. 305-331.
- Tunalı, Y. T., “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Siyasi Hayatında Yeminler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı: 40, (2021), ss. 169-221.
- Tunaya, T. Z., *Batılılaşma Hareketleri I*, Yedi Gün Haber Ajansı, 1999.
- Tunaya, T. Z., *Batılılaşma Hareketleri II*, Yedi Gün Haber Ajansı, 1999.
- Tunaya, T. Z., *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Birinci Kitap Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2016.

- Tunaya, T. Z., *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) İkinci Kitap Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk (1918-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2016.
- Tunç, B., “Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası’nın Yeri ve Önemi”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, cilt: 17, sayı: 67, (2020), ss. 657-692.
- Tunçay, M., *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Turan, H., “III. Selim’den Tanzimat’a Osmanlı Devleti’nde Yeniden Yapılanma Hareketleri” *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 11, sayı: 2, (2019), ss. 37-46.
- Turan, M., “Cumhuriyet Döneminde İki Deneme: Siyasi Müsteşarlıklar ve Müstakil Grup”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2 (1999), ss. 27-42.
- Turan, Ş., *Türk Devrim Tarihi (1. Kitap)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.
- Turhan, M., “ Anayasanın Yorumlanmasında Felsefi Yaklaşım: Ronald Dworkin’e Göre Anayasanın Ahlaksal Okunuşu”, *Cankaya University Journey of Law*, cilt: 9, sayı: 1, (2012), ss. 1-42.
- Turinay, F. Y., “Bir Kelime Olarak ‘Anayasa’nın Tarihsel Yolculuğu Üzerine Düşünceler” *TBB Dergisi*, sayı: 95, (2011), ss. 269-312.
- Turinay, F., “Farklı Siyasi Fikir Akımlarının Anayasa İle İlişkilendirilmesi Üzerine Bir İnceleme”, ss. 1-9, http://www.umut.org.tr/userfiles/files/Document/document_30.pdf, (E.T. 25.11.2022).
- Uçar, F., “Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 10, sayı: 18, (2018), ss. 81-108.
- Uçarol, R., *Siyasi Tarih (1789-1914) Birinci Cilt*, Der yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2019.

- Uyar, H., “1924 Anayasa Tartışmaları ve Mahmut Esat Bozkurt”, *Türk Tarih Kurumu Himayesinde Kuşadası ve Çevresi Türklük ve Türk Tarihi Sempozyumu*, Aydın Kuşadası, (1 Aralık 2017).
- Uzun, H., “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, (2005), ss. 145-162.
- Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt G., *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, 9. Baskı, Ankara, 1999.
- Ülken, H. Z., *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 16. Baskı, İstanbul, 2019.
- Ülker, İ., “Hukukun Genel İlkeleri Bağlamında Kanun-ı Esasi’deki Yargılamaya İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi”, *Selçuklu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 21, sayı: 2, (2013), ss. 101-124.
- Ünal, S., “Türk Kadınının Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Basın”, *Turkish Studies* cilt: 7, sayı: 9, (2014), ss. 525-559.
- Varol, H., Yasama Organı Tasarrufları Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’sinde Uluslaşma (1924-1937), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2019.
- Vatandaş, C., *Türkiye’nin Batılılaşma Süreci ve II. Meşrutiyet’i Hazırlayan Şartlar, Yüzyüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (Ed. Asım Öz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yalçın, E. S., “Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: 14, sayı: 41, (1998), ss. 573-591.
- Yamaç, M., “İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasisi)”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 5, (2014), ss. 54-68.
- Yamaç, M., “Türkiye Devleti’nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 22, sayı: TBMM’nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, (Kasım 2020), ss. 204-220.
- Yavuz, B., ve Köküarı, İ., 1982 Anayasası’nda Dil Şekil ve Anlam Bütünlüğü Sorunu, Prof. Dr. Erdal Onar’a Armağan Cilt- 1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2013.

- Yazıcı, S. ve Yazıcı, F., “Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarının Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması” *Bilig*, sayı: 59, (GÜZ 2011), ss. 235-254.
- Yıldız H., “Türkiye’de Parlamentarizm Uygulamaları”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, (2013), ss. 183-216.
- Yılmaz, B., “Türkiye’de Bakan Yardımcılığı Uygulamasına İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2013), ss. 33-41.
- Yılmaz, F., 1921 Anayasası Hazırlanışı ve Özellikleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Ankara, 2005.
- Yılmaz, F., *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, Berikan Yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 2007.
- Yılmaz, F., *Türkiye’de Anayasa Gelişmeleri Tarihi (1808-1961)*, Elma Ofset, Niğde, 1995.
- Yılmaz, H., “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt: 13, sayı: 24, (2008/1.), ss. 1-30.
- Yiğit, S., 1876 Kanuni Esasiden 2017 Anayasa Değişikliğine Türkiye’de Olağanüstü Yönetim Usulleri ve Kamu Yönetimine Yansımaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2019.
- Ziyrek, A., Osmanlı Türk Anayasalarında Egemenlik Anlayışı (1876-1961), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, İstanbul, 2020.
- Zurcher, E. J., *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2019.
- Zurcher, E. J., *Osmanlı İmparatorluğu’ndan Atatürk Türkiye’sine Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası*, (Çev. Lütfi Yalçın), Akılçelen Kitapları, Ankara, 2015.

D) İnternet Kaynakları

<https://sozluk.gov.tr/> (E. T. 09.06.2022).

<http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1615357570b.pdf> (E.T. 01.01.2023)

EKLER

EK 1: Resmi Gazetesi'nin 1924 Anayasası'nın 2, 16, 26 ve 38. maddelerinde gerçekleştirilen değişiklikleri gösteren 14 Nisan 1928 tarihli nüshası.

— 99 —

Teşkilâtı esasiye kanununun bazı maddelerini muaddil kanun

(Resmi Gazete ile neşir ve ilânı: 14 nisan 1928 - Sayı: 863)

No.
1222

BİRİNCİ MADDE — Teşkilâtı esasiye kanununun 2 inci, 16 ncı, 26 ncı ve 38 inci maddeleri yerine aşağıdaki yazılı maddeler ikame edilmiştir:

İKİNCİ MADDE — Türkiye Devletinin resmî dili türkçedir, makarın Ankara şehridir.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Mebuslar meclise iltihak ettiklerinde şu şekilde tahlif olunurlar:

« Vatan ve milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ kaydüşart hakimiyetine muâyir bir gaye takip etmiyeceğine ve Cümhuriyet esaslarına sadakattan ayrılmıyacağıma namusum üzerine söz veririm. »

DÖRDÜNCÜ MADDE — Büyük Millet Meclisi kavaninin vaz'ı, tadili, tefsiri, fesih ve ilgası, devletlerle mukavele, muahede ve sulh akti, harp ilânı, muvazenci umumiyeci maliye ve devletin umum hesabı kat'î kanunlarının tetkik ve tasdiki, meskûkât zarfı, inhisar ve mali taahhüdü nutazamın mukavelât ve intiyazatın tasdik ve feshi, umumî ve hususî af ilânı, cezaların tahfif ve tahvili, tahkikat ve mücazâtı kanuniyenin tecili, mahkemelerden sadır olup katiyet kesbetmiş olan idam hükümlerinin infazı gibi vezaifi bizzat kendi ifa eder.

BEŞİNCİ MADDE — Reisiümhur intihabı akabinde ve meclis huzurunda şu suretle yemin eder:

« Reisiümhur sıfatile Cümhuriyetin kanunlarına ve hakimiyeti milliye esaslarına riayet ve bunları müdafaa, Türk milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfı mesai, Türk Devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemali şiddetle men, Türkiyenin şan ve şerefine vikaye ve ilâya ve deruhte ettiğim vazifenin icabatına hasrünefs etmekten ayrılmıyacağıma namusum üzerine söz veririm. »

ALTINCI MADDE — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

10 nisan 1928

Cümhuriyet Riyasetine tebliği : 9 - 4 - 1928 tarih ve 1/51 numaralı tezkere ile
Berayı neşir ve ilân kanununun Başvekâlete tebliğ edildiğini muş'ir Cümhuriyet Riyasetinden mevrit tezkere tarih ve numarası : 10 - 4 - 1928 ve 4/150
Müzakeratı ihtiva eden zabıt coridelerinin cilt ve sayfa : Cilt Sayfa
İşbu kanunun alâkadar olduğu diğer kanunların : 3 - 104, 112, 125, 126 -> Ye- c:14c
numarası : 491 115-116, 117-119

EK 2: Resmi Gazetesi'nin 1924 Anayasası'nın 2, 44, 47, 48, 49, 50, 61, 74 ve 75. maddelerinde gerçekleştirilen değişiklikleri gösteren 13 Şubat 1937 tarihli nüshası.

T.C. Resmî Gazete

Tesis tarihi: 7 Teşrinievvel 1336

<i>İdare ve gazı işleri için Başvekkâlet Neşriyat Müdürlüğüne müracaat olunur.</i>	13 ŞUBAT 1937 CUMARTESİ	SAYI: 3533
--	----------------------------	------------

KANUN

Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun

Kanun №: 3115

Kabul tarihi: 5/2/1937

Madde 1 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun ikinci maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

Türkiye Devleti, cümhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarı Ankara şehridir.

Madde 2 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun 44 üncü maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

Başvekil, Reisicümhur canibinden ve Meclis azası meyanından tayin olunur. Sair vekiller Başvekil tarafından Meclis azası arasından intihab olunarak beyeti umumiyesi Reisicümhurun tasdikile Meclise arz olunur.

Meclis, müctemi değışe arz keyfiyeti Meclisin içtimaina talik olunur.

Hükümet hattı hareket ve siyasi noktai nozarını azamî bir hafta zarfında Meclise bildirir ve itimad taleb eder.

Siyasi müsteşarları Başvekil, Meclis azası arasından seçerek Reisicümhurun tasdikına arz eder.

Madde 3 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun 47 nci maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

Vekillerin ve siyasi müsteşarların vazife ve mes'uliyetleri mahsus kanunla tayin olunur.

Madde 4 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun 49 uncu maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

Mezun ve her hangi bir sebeple mazur olan bir vekile İcra Vekilleri Heyeti azasından bir diğeri veya siyasi müsteşarlardan biri muvakkaten niyabet eder. Ancak bir vekil veya bir siyasi müsteşar bir vekâletten fazlasına niyabet edemez.

Siyasi müsteşarın vekile niyabeti halinde kararnamesi Meclise arz olunur.

Madde 5 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun 50 nci maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

İcra Vekillerinden veya siyasi müsteşarlardan birinin Divanı Âliye sevkine dair Türkiye Büyük Millet Meclisince

verilen karar vekâlet veya müsteşarlıktan sukutu dahi mutazammındır.

Madde 6 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun 61 inci maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

Vazifelerinden münbais hususatta İcra Vekilleri ile siyasi müsteşarları ve Şurayı Devlet ve Temyiz Mahkemesi rüesası ve azasını ve Cümhuriyet Başmüddeiumumisini muhakeme etmek üzere bir (Divan-ı Âli) teşkil edilir.

Madde 7 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun 74 üncü maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

Umumi menfaatlara için lüzuma, usulüne göre anlaşılmadıkça ve mahsus kanunları mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiç bir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlak olunmaz.

Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur.

Fevkalâde hallerde kanuna göre tahmil olunacak para ve mal ve çalışmaya dair mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiç bir kimse hiç bir fedakârlık yapmağa zorlanamaz.

Madde 8 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun 75 inci maddesi aşağıda yazılı şekilde değiştirilmiştir:

Hiç bir kimse mensub olduğu felsefi içtihad, din ve mezhebdan dolayı muahaze edilemez. Asayiş ve umumî muâşeret âdabına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dinî âyinler yapılması serbesttir.

Madde 9 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

9/2/1937

I - 491 numaralı Teşkilâtı Esasiye Kanunu 71 sayılı Resmî Gazetededir.

II - Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerini muaddil 1222 numaralı kanun 863 sayılı Resmî Gazetededir.

III - Teşkilâtı Esasiye Kanununun 95 inci maddesini muaddil 1895 numaralı kanun 1976 sayılı Resmî Gazetededir.

IV - Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10 ve 31 inci maddelerinin tadilina dair 2599 numaralı kanun 2877 sayılı Resmî Gazetededir.

V - Teşkilâtı Esasiye Kanununun 23 üncü maddesine dair 111 numaralı tefir 565 sayılı Resmî Gazetededir.

EK 3: Resmi Gazetesi'nin 1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinde gerçekleştirilen değişiklikleri gösteren 11 Aralık 1934 tarihli nüshası.

T.C. Resmî Gazete

Tesis tarihi: 7 Teşrinievvel 1336

*İdare ve yazı işleri için
Başvekkâlet Neşriyat Müdürlüğüne
müracaat olunur.*

11 KÂNUNUEVVEL 1934

SALI

SAYI: 2877

KANUNLAR

869 sayılı kanunun 2 nci maddesine fıkra ilâvesine dair kanun

Kanun №: 2597

Kabul tarihi: 5/12/1934

Madde 1 — 869 sayılı kanunun 2 nci maddesine aşağıda yazılı fıkra ilâve edilmiştir:

Evvelce madalyası olupta olmuş olanların madalyalarının varisine intikali işi, Millî Müdafaa Vekillüğince yapılır.

Madde 2 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3 — Bu kanunun icrasına Millî Müdafaa ve Maliye Vekilleri memurdur.

8/12/1934

kadar dört mebus seçilerek ve bu miktardan ziyadesi bu yolda arttırılacaktır.

Madde 2 — İntihabı Mebusan Kanununun 5, 11, 16, 23, 58 inci maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı 22 yaşını bitirenler şeklinde değiştirilmiş ve bu maddelerdeki (Zükûr) kaydı kaldırılarak yerine kadın, erkek konulmuştur.

Madde 3 — Rey verenlerden, rey verirken hüviyet ve şahsiyetleri belli olmıyanların reyî kabul olunmaz.

Madde 4 — Bu kanun hükümleri neşri tarihinden başlar.

Madde 5 — Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

8/12/1934

İntihabı Mebusan Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve kanuna bir madde ilâvesine dair kanun

Kanun №: 2598

Kabul tarihi: 5/12/1934

Madde 1 — İntihabı Mebusan Kanununun muaddel ikinci maddesi aşağıda olduğu gibi değiştirilmiştir:

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Üyeleri Türkiye Devleti halkından her kırk bin nüfusa bir kişi olmak üzere seçilir. Bir intihap dairesinin nüfusu kırk binden aşağı olsa dahi her halde bir mebus seçmeğe hakkı olacağı gibi nüfusun kırk binden yukarısı için aşağıdaki gibi muamele yapılır:

Elli beş bine kadar bir, elli beş bin birden 95 bine kadar iki, 95 bin birden 135 bine kadar üç, 135 bin birden 175 bine

Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10 ve 11 inci maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun

Kanun №: 2599

Kabul tarihi: 5/12/1934

Madde 1 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun onuncu ve on birinci maddeleri aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

Madde 10 — Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir.

Madde 11 — Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.

Madde 2 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

8/12/1934

EK 5: Açık Söz Gazetesi'nin 1924 Anayasası'nın 2, 44, 47, 48, 49, 50, 61, 74 ve 75. maddelerinde gerçekleştirilen değişikliklerden bahsettiği 6 Şubat 1937 tarihli nüshası.

EK 7: Cumhuriyet Gazetesi'nin 1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinde gerçekleştirilen değişikliklerden bahsettiği 6 Aralık 1934 tarihli nüshası.

Yeni bir otel
BÜYÜK
İmperyal Otel
Ticari, iş, eğlence için en uygun yer
Ticari ve Halkın beklentilerine
İhtiyaçları
Soyuza davetleri
Ticari ve Halkın beklentilerine
İhtiyaçları

Cumhuriyet

İSTANBUL - CAGALOGLU
Görüşleri sayı No. 3794 - Tarih: 6 Aralık 1934 - Perşembe 6 Aralık 1934
Yıllık abonelikleri: 1200 TL, 6 aylık: 600 TL, 3 aylık: 300 TL, 1 aylık: 100 TL

Bugün gazetemiz
12
sayıdır

Türk kadını haklarının en büyüğünü aldı

Büyük Millet Meclisi, dün yaptığı tarihi toplantıda kadınların meb'us seçme ve seçilmelerini alkışlar arasında ittifakla kabul etti

Buğur saldırısı karşısında Balkan anlaşması

Türk kadını, bu kez haklarının en büyüğünü aldı. Büyük Millet Meclisi, dün yaptığı tarihi toplantıda kadınların meb'us seçme ve seçilmelerini alkışlar arasında ittifakla kabul etti. Bu karar, Türk kadını için büyük bir başarıdır. Kadınlar, artık seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Bu karar, Türk kadını için büyük bir başarıdır. Kadınlar, artık seçme ve seçilme hakkına sahiptir.

Millet Meclisi dün intihabın yenilenmesine de karar verdi

Meb'us intihabı kanunu tadil edildi, tadilat dün akşam hükümetçe vilayetlere bildirildi ve hazırlıkların süratlendirilmesi istendi

İsmet İnönünün meclisteki nutku

Ankara 5 (Tefaluk) — Meclis, bugün akşam saatlerinde toplanarak, kadınların meb'us seçme ve seçilme hakkına ilişkin kanunla ilgili kararlar aldı. İsmet İnönü, toplantıda önemli bir konuşma yaptı. Kadınların seçme ve seçilme hakkına ilişkin kanun, alkışlar arasında kabul edildi. Meclis, kadınların meb'us seçme ve seçilme hakkına ilişkin kanunla ilgili kararlar aldı.

Türk kadınlığı sevinç ve heyecan içinde

Kadınların intihabı hakkına verilmesi memleketin büyük memnuniyeti uyandırdı, bugün Ankara'da bir içtima yapılacak, Meclise telgraflar yağıyor

Kadınların intihabı hakkına verilmesi memleketin büyük memnuniyeti uyandırdı, bugün Ankara'da bir içtima yapılacak, Meclise telgraflar yağıyor

Türk kadınına asker olmak hakkı da verilmeli

Meclis koridorlarında göze çarpan bir cereyan

Türk kadınına asker olmak hakkı da verilmeli

Musiki nasıl doğar?

Üstad Selim Sırrı Önce halkın öz ruhunu bulacağını, sonra onu garb telakkiyle ilahileceğini diyor

Musiki nasıl doğar?

Öz türkçeyle Türkçenin başkalarına verdiği dil kereçleri

Öz türkçeyle Türkçenin başkalarına verdiği dil kereçleri

EK 9: Ulus Gazetesi'nin 1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinde gerçekleştirilen değişikliklerden bahsettiği 7 Aralık 1934 tarihli nüshası.

